वि॰प्र॰ १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः सरस्वत्यै नानेदं यद्विवर्तं सदविनिरुदकेनीरवज्ञातियेषां भ्रान्त्वालिखरिङः
खोलयतत्त्वगमनात्क्वापि नैवेहनष्टाः देवाद्यामामवाकामृतनमृदितमलाः केचिदेकायमाऽऽत्मा मोहध्वान्त
नाशोयतस्तदितपदं स्यात्मदेवं नतोऽस्मि विभ्रान्तमेहरतयो विधिनार्चितोऽग्रे सा वाचि मे स्फुरतया विलश
हृहृपा यो विश्वपोवतसमोहमहारिपोर्मा शिष्येत यो विललये सशिवं दिशेन्मे यस्या वपुर्विमलपङ्कग
नेपरात्मा बोधरूपो न्यविविधभ्रमभेदनेर्कः नर्यो दितामृतरसप्रसरप्रणाली वाग्देवता स्फुरतु मे [illegible] दिसा
प्रसन्ना । काश्मीरान्यातिशुभ्राऽऽजनकरवजनान्दानमानैर्विधत्ते न्यायं धर्मेन्द्र वद्यो रणविपिनरणदैरि
वीरेभसिंहः कामान्दोग्धार्थिनां स्वस्तरुरिव निमिवत्तुच्छतिप्रश्नप्रगान्बोधासैस्तरिवर्याम्भेजयतु रण
वीराभिधोऽत्रनृपेन्द्रः । यस्याशेषासुकाष्ठास्वविलजनमनोहारिणी कीर्तिरम्या ज्योत्स्नेव द्योतयन्ती ग
तिमग्रणागणान्दर्शयन्ती प्रयाति काश्मीरेशस्य तस्याविदममलमतेः सद्विनोदाय हृष्टं सच्छास्त्रं तन्त्रि
योगाद्भुतमदयहरं चित्रदीपाभिधानम् । पश्यन्नमन्त्वरहशास्त्रधियः सटीकं चित्रप्रदीपनिगमं कि
लपोऽत्र नाथ आशास यन्नमहणामृजभीतिभीतान्बोधामृतं रसविदो [illegible] दिसंस्त्ववन्तम् । स्वस्यान्त
दु[illegible]स्वविदिंसतनशुक्तिशास्त्रश्चित्रप्रदीपनिगमस्य निजोदितस्य नत्वाविलार्थहरिशंकरतन्नियोज्या

न्वितिं करोमि विद्वधाशयहर्षकर्त्रीम् । चित्तप्रदीपप्रथमप्रकाशे कालभीतितः देहाद्यानात्मतोऽस्य
विवेकशालित्वात्मवेदनम् । इह नानाजन्मानुभूतविपरीतभावनोद्भावितबहुविधविषयवासनाकषायावि
लीकृतस्य चित्तस्य यदृच्छावाप्तविमलतमपुण्योत्कर्षसंस्कारपरिपाकवशाद्दिनशरदिकारजातान्निर्वि
षस्य त्रिविधमलनिर्हरणोत्तमनिष्कामकर्मानुष्ठितेश्वराराधनेनानुस्मृतनिखिलानर्थनिर्भरसंसारव
लिहेतत्परतिं निरतिशयनिजानन्दावाप्तिं चालिप्सोस्तदुभयसिद्धिसाधनोपदेशकशास्त्रोत्पत्तिं शिष्टाचारप्र
चयगमनादिशर्विकामाशंसमानः संशयापरिसमाप्त्यादिविघ्नौघविध्वंसनाय समस्तशास्त्रार्थफलीभूतं
निःशेषमंगलायतनं लोके ह्युत्तस्याशेषशास्त्रोदिरसाधिगतिहेतुमूलसेकालोकनतोऽखिलविघ्नाधिपती
नामात्मसत्तायां प्रतीतिं वितरन्तं तत्र योऽनन्दघनमात्मानमनाद्यविद्यास्फारितविश्रुटीप्रमयानर्थप्रशमवी
जस्यतत्त्वं पदार्थतटस्थस्वरूपलक्षणास्यविहृतिद्वारा सोकचयेपरामृशति । विश्वस्योदितिश्रुतिशान्त
घ. येऽस्य यस्याज्ञासाविलसच्चयो विभान्ति लोके ऽप्यानन्दादिविभुर्वियेयतो हिरण्यगर्भस्तं सच्चित्सुखनिजस्वरूप
गोचरं
मीशमीडे १ । अस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसन्निकृष्टनामरूपक्रियाविशिष्टप्रपञ्चस्य विश्वस्य मनसाप्यचि
न्त्यसन्दर्भरूपस्य स्थिरचरा निखिलजीवनिकायस्य कारणशक्तेः कार्यतयाभिव्यक्तिरुदितिः कार्यस्य कार

वि॰प्र॰ णशक्तिमनया विचित्ररूपावधारणोद्युतिः कारणमात्रपरिशेषात्मा कार्यतिरोभावः शान्तिः तायस्मात् निःशे
टी॰ षशक्तिबीजान्निरस्तद्वैतजालान्मायाशबलब्रह्मणस्तत्पदवाचिनः सर्वत्वात् इंद्रजालस्येव मायाविनः सम्भव
२ नीतिशेषः एतावतैव मिथ्याप्रत्ययोत्थापितस्य विविधविकारावलिवलितजगज्जन्मादेरवशिष्टतयाधिष्ठा
नभूतस्य ब्रह्मणः सत्यत्वापत्तिरिति भावः तथोक्तं वासिष्ठे यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिभान्ति स्थितानि च यत्रैवो
पशमं यान्ति तस्मै सत्यात्मने नमः इति यद्वाऽस्य यन्मात्रस्याचितो देहादिप्रपंचस्य यस्मादलमदृष्टेरवियोपकि
नात्त्वंपदवाचिनः प्रत्यगात्मनः नाप्यलातचक्रस्येव संभवन्ति प्रनाद्यविद्योल्लासितविचित्रवेद्यसंस्कारस्य तत्त्वदृ
ष्ट्यापत्तेः इत्यंभावः चिदेकरसस्याग्रेऽशेषाविद्याणकलायाः प्रविद्यायाः इतरेतराविवेकेन सत्तामापन्नाया
स्तत्कार्यस्य देहादेर्यस्मात्तितयाऽउदयादिः प्रतीतिभागिव भवतीदानीं तिष्ठामि एतावन्तं कालं तिष्ठन्नेवास
मिदानीं न तिष्ठामीत्यादि गौडपादैरुक्तं ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञा
नस्पन्दितं तथेति उभयथापि जिज्ञासोर्जिज्ञासा प्रतिपत्तये विधुरस्याभाववतो भावजातान्नो जन्मादेर्द्वैतवेन
दर्शितं ब्रह्म यथोक्तविशेषणो बाधितो वेत्यादिप्रमाणान विनश्यैतस्मातिरिक्तत्वान्न हि विच्छिन्नं वस्तु कार्यकर्तृ
शक्तं तस्य स्वतश्चिदीक्षणमन्तरेणाभानाभावात्तत्स्वेन नाधीनं हेतुत्वमिति भावः किं तस्याकेवलात्रमान २

गम्यं यदीश्वरकारणिनो मन्यन्ते तन्मोक्षसाधनवतो ब्रह्मात्मनो विरुद्धांशपरिहारेणैकरसस्वरूपान्न हि तत्रा
हंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षिणो नित्यकूटस्थस्यात्मनस्तत्त्वं केनचिदपि गन्तुं शक्यं यत्नसहस्रैर
पि प्राक्तनप्रतिबन्धकदृढचिन्ततया केन वा निर्णेतुं शक्यम् अविद्याकल्पितजीवब्रह्मात्मकद्वैतभ्रमस्य परात्र
यहपरयास्फूर्तिदेव्या निजवाक्यकदम्बैः सोदितपरिहारयुक्तैस्तेनाभावान्न हि जातु स्वबालस्याम्बवाक्यश्रव
णादिमन्तरेणार्थज्ञानं सम्भवति तदुक्तं भाष्ये वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमाना
दिप्रमाणान्तरनिर्वृत्तेति चेन्न यथैव तदभ्युपगम्येत तर्हि तस्य कुलालवत्सहकारिकारणसापेक्षत्वाद्विकारि
त्वापत्तौ सर्वान्तर्यामित्वाभावाज्जीवानामाशयज्ञानाभावेन शुभाशुभकर्मणो निःसाक्षित्वात्तत्फलदातृत्वस्य
वैषम्यनैर्घृण्यदोषापत्तौ निरीश्वरवादात्कैवल्यवाचकनिगमवाक्यवृन्दानामर्थान्तरकल्पनया श्रुतहाना
श्रुतकल्पने प्रसज्येतेति ततो न तन्निमित्तमात्रमेव न हि बौद्धसमयोदितपरमाणुकल्पं तत्स्यादिति चेन्नाचे
तनानामितस्ततो विशीर्णानां हेतुमन्तरेण संघातासिद्धेर्देशकालादिभिन्नानामंगिनो जगतो निष्पत्त्यनुपपत्तेः
न हि क्वचिल्लोके दृष्टं कुलालादिसन्निधानं मृदादिर्घटादेः कारणं न सचेतनाधीनत्वादिति तदुक्तं संघातो न
विना हेतुं जडा घटपटादयः इति निजान्तरेव भावानां भानस्य शक्तिरिति चेन्न हि सर्वत्र सर्वधर्माणां युगपद्भाना

वि॰प्र॰ भानयोर्नियमापत्त्याउत्पाद्योत्पन्नकारणानांसांकर्याज्जगतएकरूपत्वमापन्नंतस्मान्निष्ठंनतदपिदेशकाल
टी॰ निमित्तानामित्यग्रहणादहमस्मीतिलोकप्रसिद्धस्यात्मनोपलापप्रसंगाच्च तदुक्तं अहमित्यत्रसत्यानाना
२ नामीतिनचेत्स्फुरेत् कस्यकोवाप्रकाशेतजगत्स्यादन्धमूकमिवदिति ततोनुत्पन्नविरोधितदुपयोगिकारणानं
3 कथमुच्यतेतत्तानायासात्मनामिवजीवानुरूपस्यकेशलोमानामिवचेतनस्यस्वमहपुर्याइवब्रह्मणोभिन्ननिमि
त्तोपादानत्वेनजगतोहेतुत्वंसिद्धंप्रसिद्धवस्तुभेददृष्टायस्माद्धिप्रसिद्धोजीवब्रह्मवस्तुनोर्घटत्वपिंडत्वयोरिव
कार्यकारणभावाभ्यांभिन्नोभेदस्तस्यदृष्टान्तानामप्रसिद्धवस्तुभेदस्यतस्यमदृश्वविकारान्मतिसन्मात्रप्रतीतेरिति
तदुक्तंभाष्ये अविद्यावद्विषयाणिप्रत्यक्षादीनिप्रमाणानिमोक्षपर्यन्तानीति नत्रसत्वदुःखमोहस्वभावाद
व्यक्तात्मन्मयस्यविश्वस्यप्रकाशकावरणयोः सत्त्वतमसोरन्तरालवर्तित्वादाकर्षताचलनात्मकेनरजसासृष्ट्या
दिःसंभवतिकिंब्रह्मणायस्मादिप्यनुमानेनानियतहेतुत्वायोयदन्वितस्वभावः सतत्प्रकृतिकोयथाघटो
मृदन्वितस्वभावोमृत्प्रकृतिकएवेतिचेन्नतस्यापिचितातिरिक्तत्वात्सर्वैकस्यदोषदृष्टत्वस्यापत्तेः ततोनजगज्ज
न्मादिहेतुत्वंतस्यपुंक्तिस्सूक्ष्मभानत्वेनापिसदसद्भ्यांवक्तुमशक्यत्वाद्तश्चैतन्यंब्रह्मणोधिकमितिस्मृतिवचसा
समष्टिव्यष्टियोलकंब्रह्मसद्भावंदर्शयति यद्वासेतिलोकान्तरतिलोकः दृष्टपवर्गः लोकयन्तीतिलोकयिता २

ःदृष्टवर्गलक्षणात्मकेजगतिअखिलानांसूर्यादिघटान्तानांभावानांनिचयःनिजनिजस्फूर्त्तयेयस्मात्तत्प्र
काशस्यचिद्भानोःभासाप्रकाशान्तरनिरपेक्षस्वरूपचैतन्येनदीपेनेवनैशंतमसिभावाःस्फुरन्तितथोक्तंभग
वता यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलं यच्चन्द्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमिति यद्वालोकेप्र
मातृप्रमेयसंघातेशरीरेऽखिलानांनेत्राद्यहंकारान्तानांकरणानांनिचयःनिजनिजविषयेषुप्रवर्त्तनरूप
व्यापारायस्वनियन्तुश्चिद्भानोःभासानिर्विशेषस्फूर्त्याविभान्ति अर्थक्रियाकारिणोभवन्तीत्यर्थः तथोक्तं
आत्मचैतन्यमाश्रित्यदेहेन्द्रियमनोधियः स्वकीयार्थेषुवर्तन्तेसूर्यालोकंजनाइवेति अत्रायमाशयः यदिहा
स्तिनहितत्किंचित्प्रकाशाद्भिन्नंभातुंशक्यंभावानांसत्तास्फूर्त्योःप्रकाशधर्मत्वादात्मनएवनैशक्तीमायया
जीवात्मनोविभिन्नैर्वेद्यैरनेनप्रतिभासितेनतस्माद्विभिन्नैरिवतयावेद्यार्थेषुभेदाभावेनपततनाज्ञवत्तानुदेतियथा
भूतवस्तुविषयंपरस्परमेकाश्रयत्वाद्धर्मिविवाहादिद्वयसंघर्षात्तत्त्वविनिवृत्तिवेद्यानांभिन्नत्वमितिभिन्नानाम
काश्रयमिन्नेनकथंनिष्पत्तुमर्हतिसतिभिन्नाश्रयत्वेयोगकारमन्तरेणतेषांमिथोयोगाभावात्तयथार्थानुभ
वः तस्मान्नप्रकाशमयस्यसर्वस्याप्रकाशाद्उदयःपरस्परविरोधादिति किंचाल्पालयनिष्पादनायानेकपुरुषा
न्तरादन्विष्यगेहरचनामिलितोविदग्धपुरुषःसामदानाभ्यामानेतुमर्हइतिप्रसिद्धंलोके किन्त्वेवमेकस्वंनानादे
शकालादिनदाहृत्यपरस्परभेदभिन्नानेककर्तृभोक्तृसंघातनिर्भरविश्वनिर्मितौप्रकाशविमर्शात्मकस्तथानादेः

कारणत्वं अपि च गुणानां साम्यावस्थायाः प्रकृतेर्जगदाकृतितया परिणतानां गुणानामात्मतत्त्वभावेनेन पुनः
प्रवेशस्याश्रयात्तुपपत्तेः निसर्गेण च लीलात्मकरजसोपगतस्तात्त्वेन प्रलयाभावान्नित्यसर्गः प्रसज्येत इति
नियतदेशकालफलभोग्योद्गमादिव्यवस्थाभंगप्रसंगस्तस्या निर्गुणत्वलक्षणचित्प्रकाशव्यतिरेकेणान्यतरे ईदृश
स्य जगतो हेतुत्वं न सम्भाव्यमिति तदुक्तं चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते तानक्रियेजगत्कर्तृत्वे
ष्यते चेतनाश्रयः इति ननु दुःखत्रयात्तसन्तानातीवविरक्तस्य प्रकाशनप्रदर्शने नरत्नादीनामिव दत्तमीडि तत्पदार्थत्वंपदार्थयोः ४
नस्य काविश्रान्तिरित्याशंकायामिह न ये विरक्तविश्रामनिबन्धनं तदानन्दरूपत्वं विहृणोति आनन्दाइ
ति दिविभुवीति ऊर्ध्वाधोवर्तिनां चतुर्दशभुवनानामुपलक्षणं तत्रतत्रनिवासिनां निजनिजाधिकारत्वेन सं
प्रामायेष्वानन्दाः स्वच्छन्दनामरत्नादिचमत्कारास्ते यत इति सार्वविभक्तिकस्तसिल् यस्मात्तदानन्दवपुषः
गन्धालेशाः कणिकाइत्यर्थः तदुक्तं स्फुरन्ति शीकरा यस्मादानन्दस्याम्बरेऽवनौ सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मा
नन्दात्मने नमः इति यद्वा दिविप्रविद्याहतप्रमोदावस्थायां सुषुप्तौ तेजो व्यवहारवद्दशायां स्वप्ने च भुवि वैख
हारिकस्थिरमन्नावस्थायां जाग्रतौ अनयोः पदयोः दिक्षिति पात्द्वयस्यार्थविगमादवस्थात्रयमुन्नेयं ताव
यत्रानन्दा विश्वतैजसप्राज्ञोपभोग्यास्तेन यदानन्दस्य गन्धाः हि शब्दो वधारणार्थः तथोक्तं अखिलानन्दसार
सर्वस्यानन्दलवाश्रिताः ब्रह्माद्यास्तारतम्येन भवन्त्यानन्दिनोऽखिला इति अयं भावः ब्रह्मरुद्रादिभिस्त

नित्सुखोत्कृष्टस
ध्विरस्मा+

यीनन्दचमत्कारिणो विद्वांसोऽस्मदैश्वर्यं स्वल्पं भङ्गुरमिति प्रार्थितास्तेऽहितमिदं भवस्याखिलं मायामलदूषितं म
तानस्पृहयन्तीत्येतद्गुणोत्कर्षप्रसंगदर्शनात्ततो ब्रह्मानन्दपर्यन्ता एते आनन्दाः किं विस्तारैः सुखेनान्कथ
सुलभत्वो विधेयस्त्विति तथोक्तं यत्पदं प्रेप्सवो दीनाः शक्राद्याः सर्वदेवताः अहो तत्र स्थितो योगी न ह
र्षमुपगच्छतीति यतो वेमानि भूतानि जायन्त इति यस्य भासा सर्वमिदं विभातीति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतित्रयप्रतिपादितमर्थं प्रदर्शयन् सत्यज्ञानमनन्तमिति श्रुतेरर्थं स्मारयति
तमिति जगज्जन्मादिनिधानतोपदिष्टतटस्थलक्षणेन दर्शितमीशं तत्त्वंपदार्थान्तरानियन्तारं सच्चिदादिशक्ति
वी॰ निर्भेदं निर्विशेषविशिष्टात्मस्थानं लक्ष्यस्वरूपं ईडे अथ आरूपापवाददृशा परामृशामि कीदृशं ते यस्य तटस्थलक्षणा
नुपदेशनानुपदेशेन पयोगितद्बोधेनानुभवगम्यवस्तुतत्त्वावगतिरिति तन्नमाह सच्चिदिति असदादिप्रतियो
गिनिर्विशेषसन्मात्रचित्प्रकाशानन्दैकरसभावं तद्विलामत्रभाव्यं स्वरूपलक्षणमिति तथोक्तं सच्चिदानन्द
रूपत्वं स्वरूपं लक्षणं तयोरिति अत्र सदादिपदैः सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव प्रत्यगभेदाल्लक्ष्यं सच्चिदानन्दावाप्तिः प्र
योजनमितिसूचितं अत्तानं तटस्थलक्षणेन निर्णितास्मा नेत्रलाविषय इति साधनसंजातसात्म्यविमर्शलिप्सा
वानधिकारी श्रुतिस्मृतकलदुर्णीतायितस्य यथाभूतवस्तुनो विवर्तनिष्ठत्वासहस्वात्सस्यमम्बन्धस्मरनुव
न्यवचनश्रयं दर्शितं द्वन्द्वोस्पकथितं समन्वितं मनजैरच्छिन्नैः सर्वाभिस्तैरखिलैः त्रयोदशतत्त्वं नाम्नाकीर्तयन्ति

वि॰प्र॰ प्रहर्षिणीमिति । ननु खादप्यरूपत्वान्नामरूपाभ्यामव्याकृतं ब्रह्म न शक्यं विमर्शयितुं शास्त्रेणाविमृश्यं तदि
टी॰ ति चेन्न जातिगुणक्रियासंज्ञाशब्दानामविषयस्य तस्य निर्णयानुपपत्तेः तेषां मध्यात्केचित्पदमाश्रित्य निरूपणव
५ मापन्नस्य केनचिदपि तिरोहितस्य वस्तुनो देशिकशास्त्रोपदर्शितैर्लक्षणैर्ज्ञातं भवे ~~[illegible]~~
5 ~~स्य वस्तुनो देशिकशास्त्रोपदर्शितैर्लक्षणैर्ज्ञातं भवे~~ न तन्निर्गुणत्वादरूपस्य वाङ्मनसोरविषयस्यानिरूप्यस्य स
ति सगुणत्वे केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गेन तत्स्वर्गादिवच्छास्त्रेण प्रतिपाद्यमिति चेन्न तस्य चन्द्रादि
वत्क्रियाशेषत्वात्साध्यत्वापत्तेर्मनसश्च विषयत्वादनात्मतापत्तेः शमादिवैयर्थ्यात् न हि स्वप्नस्यानिद्रदर्शने सम्भ
प्रतिबोधनात् दृश्यजडचेतनयोरसम्पर्कात् तस्माद्धर्मादेः श्रूयमाणेन स्थितस्य सिद्धवस्तुनोऽधिगतौ मनसो ह्यनिर्णयप्र
वर्तते जलमोचनयोः प्रतियोगित्वात् किंच तदधिगमे कथं चित्तशान्त्यापि हन्ते हेयादेयरहितस्याचिन्त्यत्वावि
षयत्वेन फलस्यानिष्पत्तेः न हि फलमनन्तरेण मन्दोऽपि प्रवर्तते यत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्ये सत्त्वे वा निरूपं दुःख
दा निरूपं च तत्रैव मनसोऽप्रभूतेः प्रवेशः न तद्रूपत्वेनापेते सिद्धवस्तुनि यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति
श्रुतेः किं तर्हि वेदान्तैः परतत्त्वयोगमिच्छतां तीव्रविरक्तानां महावाक्यार्थश्रवणजन्यस्य ब्रह्मविचारस्य कर्तव्य
तायाः स्वरूपफलयोर्वैयर्थ्याहंतो परमचिदानन्दादिगतस्यो रस्योऽनस्यापेक्षत्वात्परार्थलाभो मिहित इति चेन्न तेषां क्रि
यार्थरिक्तत्वादानर्थक्यं जैमिनिना सूचितं विचारानुपपन्नकस्य वस्तुनोऽनधिगमाद्धेयत्वं कथनोपपत्तेः आम्नाय ५
पदे॰

स्वक्रियार्थवादानर्थकमनर्दर्थानामितिमन्त्रेन हि वेदस्याप्याधिगतो साधनं क्वचिदपद्रुक्रमस्यमकृ(त्वा)त् भगवता
प्युक्तं ग्रन्थकारा हिंगतिर्दुःखं देहवह्निरवाप्यतेऽइति तस्मान्नप्रत्यभिज्ञानं वेदान्तोपदिष्टब्रह्मणो लब्धुं शक्यं किंफलं
वाचा विवेकस्य वाचा विवेकस्य विवेकूतिवासिष्ठोक्तेः तस्मादशेषपदस्थानुग्राविकस्य बोधमयकाण्डद्वयनिरू
पितानां यागादिसाधनानामेव प्रयत्नः परमपुरुषार्थोऽभिहितो मीमांसकैः असम्यक्तस्त्वरूपपरोक्षं कल्पयतो वर्थः
प्रयासः इति न्यायादित्याशंकाया विरते हैनभूतायाः प्रत्ययास्याण्डाधिगमात्मतन्नावाभिरूपात्रः कप्रवण
परहृष्टेः प्रघनायपरानंदसन्तत्वेन स्वेच्छया स्वीकृतं जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तं यद्दुष्टत्वं तत्त्वेन विमलतर
परिनिष्ठितनत्त्वैकामर्शनस्य प्रतिहृद्द्विभूतायाश्च विद्यायाः परिहारं प्रार्थयते । कृष्णः कर्षतेकलयाकृताकृ
तिर्मेकालरूपं चिरकलनामयं कलेशः कालान्तःसकलकलाकलंकशून्यो मोहाकीलनविकलीकृतात्म
कस्य २। कृषिर्भूवाचकः शब्दो नश्च निर्वृतिवाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति स्मृतिवचसा कृ
ष्णः सदानन्दैकसन्ततत्त्वः मायानियन्ता जीवस्य तन्मलकर्षणो हेतुः परमात्मा मोहस्य मोहयति स्वरूपमाच्छन्ना
स्यथा ग्राहयन्तीति निकृष्टावस्थान्तरावरणो कार्यदेहाद्यहन्ता प्रत्ययस्याकीलनेन नानाविधजन्मपरम्पराभ्य
स्तद्वैतप्रचययवत्त्वेन विकलीकृतः दुःखदारिद्र्यदारापत्यादिपारवश्येन निजानन्दस्फूर्तेरिरिक्तीकृतश्चात्मैवात्म
कः स्वरूपं तथाविधस्य मे तथोक्तं श्रद्धो निरञ्जनः शान्तो बोधोऽहं प्रकृतेः परः एतावन्तमहं कालं मोहेनैवं वि

जृम्भितइति अनेनकृपास्पदतयोपकरणीयत्वंसूचितं विरंप्रथमोन्मेषादारभ्यकलयतिवेविद्येणाद्वितीयस्वरू
नतत्वद्वयं
पंपरिच्छिन्नविद्यासाकलनाख्याविद्यातन्मयं यस्यतत् गौडपादे माययाभिद्यतेह्येतन्नान्यथाजंकथंचनेति
कालक्षेत्रतत्वावरणमलंकर्षत विजतत्वबोधरसप्रवाहोदयेनापाकरोतत्रार्थनायांलोट् नन्वनवच्छिन्नस्वरू
स्नमदीर्घनतस्यकार्यंकरणंचविद्यतेनिर्मलंनिष्क्रियंशान्तमितिवेदान्तिकदर्शनेनिष्क्रियतयाप्रतिपादितस्यप
रमात्मनोन्तःप्रवेशपूर्वकमविद्यापरिहारकर्तृत्वंकथंसंभवतीत्याशङ्क्याह कलयेति स्वाधीनवर्तिन्यामायाशक्त्याकृ
ताकल्पितापरार्थतत्वत्रुगुन्भनांडरपिगमात्मतत्वबोधावाप्तिनिबन्धनाख्याकृतिस्तत्पदार्थमयीमूर्तिर्येनसः नाप
नीये चिन्मयस्याशरीरस्यनिष्कलस्याविकारिणः उपासकानांकार्यार्थंब्रह्मणोरूपकल्पनेति नन्वब्रह्मरुद्रा
दीनामावरयित्रीमायाकथंतस्याधीनेत्याशंक्याह कलेशइति अनानात्मनिस्वरूपेणानाकारविधानत्वंकला
शिल्पःसैवमायातस्याईशःईशःपूर्वकसत्ताप्रदानचोदकःकलायास्तुकलावतभेदस्तुच्छमनन्तरेणननिष्पत्तिर
न्तःकरणाहतिनिबाहुद्रादिनिर्माणकलावदितिलोकेप्रसिद्धंसपेक्षतवहूःस्यांप्रजायेयेतिश्रुतेः एषैवमोहिनी
नाममायाशक्तिर्महेश्वितरितिवार्तिके यदिसमाययाविक्रियेततदाकालेनापिनतयोस्तदधीनसत्ताकत्वा
द्विनाशयेनाह कालान्तइति कलयतिजन्मादिविकारषट्केनपरिच्छिनत्तिजगद्यःसकालःमायांप्रतिपरमा
त्मनईशनास्पन्दस्तस्यविश्वसर्गादिहेतोर्मायायाविरामावसरेप्यन्तःपर्यवसानोयस्मिन्निखिलाधिष्ठानेचिदात्म

निसकालान्तः भागवते योयंकालस्तस्यतेव्यक्तवन्धोस्वेशामाद्रुस्वेश्तेयेनविश्वमिति यद्वाकंब्रह्माणमप्या
समन्तात्लातिद्विपरार्धवत्सरात्मनावशीकरोतिसकालस्तस्यान्तोयस्मिन्सकालान्तः अयंभावः माययानियन्तृ
त्वेनसम्प्रदायकोयःकालस्तदात्मनालब्धसत्ताकंयद्लीलामात्रंतमादिकारणंब्रह्मन्तमाकाशमिवमशकउच्च
रोमकिम्बाहूणेयात्नदेशनान्नप्रदंशिनोसंख्योनोताद्दशानां [मेघातीनां] निर्गमप्रवेशाभ्यांविकारिताप्रतिजलधेर्बुद्बुदानामि
वेतिभाष्ये योयस्यविषयःसतेनकिंहीयतेवर्धतेवेति अतएवसकलाःसमस्तायाःकलानिखिलप्रमाणपरि
छेदहेतवभूताभूतभविष्यद्वर्तमानरूपाःकालभेदास्तापवकलंकोमालिन्यंतेनशून्यःषड्विधविकारविमुक्तेति
त्योदितप्रकाशानन्दस्वरूपश्वर्यः भगवतानजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभविताबानभूयइति २ न
नुद्यणुकादिक्रमेणासंयुक्तानांनिरवयवाणांमणूनांकार्यानुगुणानयोजनाविनिजगतस्त्वनुमानोपलक्षितस्येश्वर
स्यनिमित्तकारणत्ववादेनानुप्रवेशानुपपत्तिर्यदेकलालस्येव वार्तिके उपादानंप्रपंचस्यसंयुक्ताःपरमाणवः
मृदन्वितोघटस्तस्मान्नासतेनेश्वरान्वितइतिएवंसतिसर्वानर्थमूलस्यतत्त्वंपदार्थभेदप्रथारूपस्यहार्दस्यचि
रन्तनतमसस्तन्याधनारूपेनिकृन्तनेननिष्पन्नेनतत्त्वेनरीश्वरस्यजीवेनसहैकत्वश्रुतिशिखरादिष्टजीवब्रह्मै
कत्वस्यतन्त्वाथनानांचवैयर्थ्यमापत्तेरित्यतोभिलवादिमतमूलोन्मथनायसत्तास्फुरणात्मकस्यजगतोमा
याभासाभ्यःपरस्परयामोन्मुखोभ्योदशाभ्योवशेषतयापरमात्मनोन्तर्यामित्वमुद्रावयन्सर्वोलक्प्रार्थनासापे

वि·प्र· द्वंतिर्जैकथमाशंक्याह। योजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिकाननेषु क्रीडन्करणग्रामैर्गोपैर्नेतृणीयः कालो देशितज
टी· नमोऽहमन्ननागाभिन्नं स्तैन्न हरिस्वपाश्रयेतिदीप्रम् २। एषु सर्वेषामनुभवेषु दिगाद्यधिष्ठातृदेवतानुग्रहीतैरि
१ न्द्रियैः शब्दादिविषयानुभवावस्थां जाग्रत् वार्तिके शब्दादिविषयान्भुंक्ते तदा जागरितं भवेदिति इन्द्रियोपरमे स
1 ति जाग्रदनुभवजन्यसंस्कारोद्भूतविषयतज्ज्ञानावस्था स्वपनं स्वप्नः वार्तिके संहृतेष्विन्द्रियेषु जाग्रत्संस्कारजा
न्गुणान् मानसान्विषयान्भुंक्ते स्वप्नावस्था तदोच्यत इति जाग्रत्स्वप्नोभयभोगप्रदकर्मोपरमे सति स्थूलसूक्ष्मश
रीराभिमाननिवृत्तिद्वारा विशेषवित्तानोपरमात्मिकाया बुद्धेः कारणात्मनावस्थिति सुषुप्तिः वार्तिके मनसोऽप्यु
पसंहारः सुषुप्तिरिति कथ्यत इति तास्वेव काननेषु बहुविधकामकर्मवासनारुद्धदुर्गमाणां व्यक्तिस्थानेषु द्वंद्वान्तेष्वप्य
माणपदं प्रत्येकं संबध्यते यच्च सामान्यस्वरूपः विदेकरसः हरिरिवाक्रीडन्नुग्रामसमन्तादहन्तादिरोमकूपान्तं निज
चित्स्वानंदेणाविहरन् स्वसमसखाकवस्त्वन्तरोधकानुपपन्नैः साक्षितयापश्यन्निवेत्यर्थः श्रुतिः प्रत्यग्रये क्रीडति
यश्च जीव इति गौडपादीये विश्वधामसु यद्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः वेदैतदुभयं यस्तु स भुंजानो न लिप्यत इति
न तु यदि तत्र तत्र क्रीडन्स्ते तर्हि तन्नस्यानीयैर्वा पार्थववद्धि विच्छिन्नतो नश्यते न च तत्र आह कामाभावः साक्षात्तस्य स्वरू
स्यान्तःकरणवत्स्वहृदयस्य श्रोत्रादीनां च मनआदित्यतआह करणेति करणैर्बाह्याभ्यंतरैरिन्द्रियैरेवगोपैः स्वबुद्धेः प्रवा
दिशुष्कपर्णचालनेन पलायनपरैः सृगालाद्यैर्नेतृणीयः इयन्नयानविषयीकरणीयः तस्मन्नयातिषां जीवनता

स्वरूपप्रथकदाचवज्जउत्वहुमेः अतिः नचवक्तव्यं एतेनापिवाचानामेदं वेत्सपसाकर्मणावेति अचेतनानिकर
णानिदारुपुत्रिकाश्वयस्यनियमनान्निजनिजकार्येदितानितंकथंसाक्षात्कर्तुंशक्यानीति पंचदश्यां प्रमाता
चप्रमाणांचप्रमेयोनिश्चितिस्तथा यस्तान्निध्यान्वसिद्धत्वितस्त्रिद्धोकिमपेक्षतइति यथात्मन्यवस्थानत्रयंयोग
पद्येनवर्तेतत्स्वहृत्नपवनप्रकाशनशक्तयस्ववक्षोनतदात्मानस्तंसर्गीननेवंस्वमहृश्यमात्रस्यजागरेवाधाजाग्रह्
श्यमात्रस्यस्वप्नेतिरोधानानन्तभयदृश्यमात्रस्यसुषुप्तौविलयात्तत्सुप्तेरवस्थानयोरप्रतिभासात्तुरीये वक्ति केवलोवस्था
त्रयेनवर्तमानःप्रत्यभिज्ञायैवानुभूयतेअसंयोगोनहिसज्जतइति आस्मचकारणानन्यात्वैरस्यासंवायत्वस्तुकंप्रतपवा
वस्थात्रयसाक्षित्वात्प्रकाशन्नपरिशेषात्प्रत्यगभिन्नस्यात्मनःसत्यत्वमनुभवितुंशक्यंननटस्येवस्येति स्व
त्वे जाग्रदादिविभेदेपितदभिन्नेप्रसर्पति निवर्ततेनिजान्नैवस्वभावादुपलब्धृतइति नन्वयदितंसाक्षात्कर्तुम
नानि शक्यानितर्हिदुरत्ययमोहगहनान्नकस्यापिमोचनाशेत्याशंकानविधेयाश्रुतकेनादिजीवानांवेदान्तेषुब्रह्मैक
त्वश्रुतेः किन्त्वीश्वरानुग्रहएवतन्मोक्षनहेतुरित्यभिप्रेत्याह कालेति जन्ममरणादिदुःखप्रवाहनिर्वाहकेण
कालेनउद्वेजितावहुतरजन्मसंचितसुकृतपरिपाकवशात् निर्वेपिताःकदास्मात्कदर्थविधानोत्मस्वसंसार
संकटाद्विमुंचामइतिनिर्वेदंप्रापितायेजनाश्रनवरतजननमरणायंत्रपीडितास्तेषांयेमोहाविकृतभेददृश्यमा
एवमननागाःप्रमत्तगजाविवेकोंशव्यतिरेकेणानामरूपायैर्निरोद्धुंशक्याःतान्निजस्वरूपप्रथनमात्रेणविदं
ॐ

वि॰प्र॰
टी॰
८

स्तवनुयः विद्वरीः गंगाधरेण जयति स्वजनात्तानमनवारणोदाहरणः वेदान्तदुर्गमारण्यकेसरीनरकेसरीति न
रंजीवनोपर्पदकं भवस्यात्रयनत्वद्विषयभोक्तृताभिमानं हरतीति यद्वानाश्रितानाहंत्वमवस्तुत्वात्त्वंपदवाचीप्रत्य
गात्मा हरिः मायाहंतानाम्नस्तत्पदवाचकईश्वरः तयोस्तथाबाधापादकविपरीतदृग्गुणितप्रतिकूलधर्मनिकृन्तनत्व
मसामानाधिकरण्यबोधोदयप्रवाहेणाद्वैतसंयोगो यस्मिंश्चिदेकरसे स नरहरिः नर्थानन्दसतनवः परमात्मानं उपा
श्रयेचिदेकरसाभिन्नतयासम्भजामि कीदृक्स्वरूपं तमित्याह प्रतिदीप्तमिति स्वातिरिक्तेतरभेदकनिरतिशयप्र
कचनत्वं स्वभावेन प्रकाशान्तरनिरपेक्षं निजसामीप्यादप्रकाशस्य प्रकाशदातारं दीपवदित्यर्थः स्वैः नोदेति नास्त
मित्येकेति श्रीगीतासु ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरिति च नन्वदेहाद्यहन्तायाः परावर्तनव्यतिरेकेण त्वंपदार्थशुद्धिर्न
सम्भवति चित्तस्फूर्तौ निजानन्दैकलाभः ततस्तत्कर्तुमशक्तस्यास्य देहाद्यहन्तोपरमपूर्वकं निजचिदानन्दवस्तुनि
विलयं सहजकमनीयकृपाकटाक्षपातनया भगवान्विदधात्विति प्रार्थ्यते । प्रद्योतस्तनुनिगमैकरोचिरुद्यन्मत्येयं
स्वागतिवसतौ विचारचौरैः संरुद्धं गुरुपदवल्गया विदव्यं तं स्वात्मत्वधमवतं प्रवेशयस्व ४ । हे स्वात्मन् स्वः
घुम्नायायतनं स्वशाह्यादिति व्यासस्तत्त्वरीत्या तत्पदवाचि ब्रह्मण्यात्मा त्वंपदवाची प्रत्यगात्मा तयोः परोक्षत्वापरोक्षत्ववि
सर्गसम्पर्कैकत्वेन यदवशिष्टमखण्डाकारचिन्मात्रब्रह्मस्वरूपं तस्य स्वसम्बोधनं स्वाराज्यसिद्धौ अपहायधर्मनिचयं विरो
धिनं तत्तद्भिद्वासादितिचिदनन्तस्फुरणम् उपलक्ष्यसोयमितिवाक्यवत्तत्त्वोपघटयेदखण्डविषयेपदद्वयमिति हेतिमहः।

८

कष्टं अयं एष चौरः निरतिशयानन्दसर्वस्वमोषणेन विततस्करः आत्मनो निरुपद्रवसततताख्य यस्यानात्मवर्गो नियन्तुः
विस्मृतिरूपं चौर्यं करोतीति लोके हि चौरो निजात्मपालनाय वा स्वगेहात्म विशुपतत्वस्येदृशमानैस्स्तेयं धनादिद्रव्यमपहर
ति निर्दहरूपं अयं तु कृतघ्नः चौरः स्वस्यैव निजसमाप्रदायकं स्वात्मानं स्वान्तरमात्मानं तु स्वाति अहो उ विलसितमस्य तस्मा
दात्मापहारिणो दुष्टचौरेण किं न पापं कृतं यस्य निष्कृतिः कदाचिदपि न स्यादिति भावः ॥ दृष्टः अन्यथा सन्तमात्मान
मन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणेति नन्वस्य को विपुलो देशो यत्रायं निवसतीत्यत्राह न
त्विति नमस्ते विस्तार्यते करणवर्गो यस्यां सा तनुः शारीरं सैव निगमं वा ग्राम्यन्तरकरणां व्यवहारिणां जनानामिवा
स्यात्मसंगतिः स्यात् तं प्रवेवियेशरीरे भाष्ये नवाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः संभवतीति नन्वस्य कोऽवसरो यत्र
दृशश्चौरेण केनापि दृश्यते तं दर्शयति स्वेति स्वस्य निजचिन्मयरूपा गतिः यथाभूततत्त्ववेदने सैव वसतिः रात्रिस्तस्यां
यथा तमोरूपेण रात्रौ सर्वे पदार्था वसन्ति तथा स्वात्मधर्माः प्रकाशानन्दादयो विद्यात्मना वसन्तीत्यर्थः स्वाराज्यसि
द्धौ मायावरणपरिभवात् स्वित्स्वत्वेन न भात इति नन्वदेहाभिमानाद्यत्पापं नं ब्रह्मवधकोटिभिः प्रायश्चित्ता इवेन्नुक्ति
र्गणां गोवधकारिणामिति स्मृतिवचसा देहात्मप्रत्ययनमेवात्मस्तेयमात्मापहारिणश्चिन्नचौरस्य जीवद्दशायां न क
दापि निर्शेक्तिः स्यात् पापानां प्रायश्चित्ताभावाद्यथा कस्यचिद् दुष्टमर्मस्य पापावधिभूतात्मापाप्रायश्चित्तावधिभूतं मा
नु [illegible] मन्तरेण न निष्कृतिस्तथास्यापीत्याह विचार इत्यादिना नमो हरविधं दुष्टचौरं विशेषेण चरत्यनेन सदस

वि॰प्र॰ टी॰ ९

दर्थेषु विचारः स चात्मनयादिभेदात्पंचविधः तैरेव चारैः चौरैरिति यन्त्रभिः राजगृहेषु संरुद्धं इत्यन्न नरालीकवासनाभ्यो

बाह्यान्यतत्तद्विचारवशीकृतेमन्ते वासिष्टे आत्मसंप्रेरितोहमेतो विवेकोनाम मनामतइति ततः गुरोः सात्मीयं तत्त्वं व्या

ख्याचातुर्येण करामलकवदुपदर्शयितुस्तत्काशात्मात्मेपदं णयते त्तायते तत्त्वं येनेति स्वात्मनिश्चयस्तदेव बलात् ब

न्धनरज्जुस्तया विदृढ्वं विशेषेण तदेकप्रवणतया बद्धं संतं श्रुतिः यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ इति गुरु

पद इति मध्यपदलोपे समासः पदं व्यवसितित्राणोत्यमरः प्रसन्नतया पतितस्त्वं येषां यस्मिन्नमाह तमिति सं निर्विशेष

निजानन्दपदं प्रवेशय प्रकर्षेण तदेकध्यं प्रापय किं तदस्येत्याह वपभवतं निर्मनस्तायां यत्रहं निर्मनसैवेदशानिषि

द्धाचरणाय यस्मिन्निति भावः वासिष्ठे योऽयं जाग्रन्मयं चित्तं शान्तं स्वप्नमयं स्थितम् सुषुप्तं सषुप्तिभावस्थं विभिद्धीनं

मृतं भवेत् यत्रास्थितं मृतं तत्र सत्त्वमेकं समं स्थितम् तद्धि द्विजीवन्मुक्तत्वं तत्पर्यंतमहत्पदमिति ४ नन्वनयोरज्ञक

मयाप्रमेयतत्त्वनिरूपणे निजमात्मानुसारेण शक्तिर्भवेत्तयोः प्रणतिमन्तरेण कथं शास्त्रस्य साफल्यं आचार्य इंदवया

विद्यासादिष्टं प्रापदिति कृतेरनन्तरं प्रणतिं विधाय शास्त्रस्य निर्मितौ प्रतिज्ञां करणीयेति सदाचारमंगीकरोति ।

सकलसत्त्वशास्त्रवीर्यविलसद्विद्याधरो देशिको सन्मूर्ती निजचित्प्रशान्तकलनाधान्नाकृतेः श्रीहरेः नत्वात

त्समधीतशास्त्रनिचयामर्षेण जानात्मधीः कुर्वे कल्कतमोऽपयाय निगमं चित्प्रदीपाख्यम् ५ । निजयाऽसा

धारणया चित्प्रकाशशान्तात्मा प्रशान्तं प्रकर्षेणोपरतं कलनामायैव सर्वधान्तं तमो यस्याकृतेः प्रकाशानन्दवपुषः श्री

हरेः प्रियतमो योगिनो यं सा श्रीब्रह्मविद्या तयान्वंशे हरिः निजाश्रयाणां भक्तानामविद्यातत्कार्यहारकः भागवते
ग्र.२ हरिर्वंशाभिहितो ऽष्टौ न्नाशः इति नस्य मते ब्रह्मयायाणां सन्मार्गदर्शनतया सर्वैरभ्यर्हिते श्रुतिगुणे केतेश्स्याद
सदिति लक्षणः इति मातापितृकृतं नामधेयं यस्य तस्यैव सहलसकाक इति लोके प्रसिद्धं नाम सच्च चिद्वल्लक्षणविकं
यस्य समस्तचिल्लक्षणः ब्रह्मब्राह्मैव ब्रह्मविद्भवतीति श्रुतेः सच्चिच्छब्दाभ्यां तस्य वेदान्तानिरूपमहावाक्यार्थविचारे
कपरता पिगतत्त्वसाक्षात्कृतिहृन्नियोतितवोधत्वं सच्चितं वेद्याभिन्नपराद्वयप्रथनात्मवेदनं शाक्तवीर्यं तेन विल
सत्यकचद्रूपस्यौ विद्याधर इति सार्थनामधेयस्य प्रथितगरिमगुणगणसाहित्यविद्याधरः तौ देशिकौ वेदान्तशैवा
दिशास्त्रोपदेष्टारौ अत्र सरूपाणामेकशेषः एकविभक्ताविति एकशेषसमासः तौ नत्वा तच्चरणकञ्जकीर्तनचिन्तना
दिधर्मात्मप्रह्वीभावं कृत्वा ताभ्यां सम्यगधीतउपक्रमोपसंहारपरिपाट्यापदितो यः शास्त्रनिचयः तस्यामर्शनेन तद्
तवाक्यार्थैकतानुतानुसन्धानेन जातात्मधीः आविर्भूतनिजतत्त्वगोचरबुद्धिरहं चित्तस्य कामक्रोधदंभाहंकारादि
तिमिराक्रान्तस्य मनसः तत्तिमिरनिर्मूलनहेतुः प्रकाशो यस्मात्प्रदीपात्संभवति नैशेन तमसा हृतानां भावाना
मिव सच्चित्तप्रदीपः महाविवेकः स एवाख्यायो यस्य तथाविधं निगर्भं नितरां गम्यते विस्तरतः कण्ठगतचामीकरवदु
पलभ्यते तत्संज्ञेयेन तमध्यात्मशास्त्रं कुर्वे भगवत्प्रीतये निजमनस्त्रस्तारणाय विद्यास्य इति प्रतिज्ञा वर्तमानसामीप्ये भवि
ष्यदर्थे प्रत्ययः नन्वत्र क्रिया प्रवृत्तेः किंफलमित्यत आह कल्केति लाभश्च जायतोऽत्यर्थं विद्याभिजनादि मिरात्मा नं शश्वा

वि·प्र· टी· ९ 10

पयत्रेवंविधोऽहमस्मीत्येवंरूपो दंभः स एव स्वरूपगोपननिर्मातृत्वाद्ध्वांतं तस्याप्ययाय नाशाय कल्को ऽसौ समलेन सो
ऽदंभेपीत्यमरः ५। इहानेकजन्मनिष्कामकर्मसन्तुष्टेश्वराधिगतपरमानुग्रहजन्यमोक्षकामवतः पुरुषधौरेय
स्यापयोगीदं शास्त्रमित्याह। आसर्गाशयतिमिरोत्करो यतोस्माद्धृत्कोशान्न चलति मे कदा प्रकाशः एतां यः प्रति
दिवसं विभर्ति चिन्तां तस्यार्थे स्फुरति सदैष चित्तदीपः ८। अस्मात् त्वदुक्तरवितथवासनात्मनोपलब्धात्
हृदेवकोष्टं संचितवासनाभाण्डागारं तस्मात्मे निजतत्त्वस्वरूपलिप्सोः आसर्गमीश्वरस्य प्रजासर्जनसंकल्पमभिव्याप्य
याश्याशया आसमन्तात् हृदयेशेरते वेधोऽस्त्रव विविधवासनाएव तिमिराणि चितितत्त्वगोपनरूपाणि तमांसि तेषा
मुत्करः चिरकालघनीभूतो मस्त्राशिर्वा राशिः यतः येनास्मान्मन्यप्रकाशोऽयं न प्रचलति प्रकर्षेण पुनरागमनशंकावै
धुर्येण गच्छति संत्रीयतस्मपर्यः शारीरकमीमांसायां नह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनःसंभवो
स्तीति स चिरन्तरवासनाध्वान्तोन्मूलनकारः प्रकाशः न त्वसूर्यादिप्रकाशवत् तात्कालिकवाह्यान्धकारहारकः स्वान्त
र्गतस्य तस्य विमलोपायादानत्वाद्द्वृदिस्फुरदयतापादितत्वेन तदितराभावान्मनत्वानुपपत्तेः मेतदभीप्सोः कदाक
स्मिन्नतिशयपुण्यपरिणामावसरे भवेदित्यध्याहारः वासिष्ठे अनात्मनि शरीरादावात्मभावनमंगयत् सूर्यागा
लोकदुर्भेद्यं हार्दं तदारुणं तमः इति अयदेहलीदीपन्यायवन्मे इतिपदं स्थितं तत्तदर्थं किमत आह एतामिति चिरन्त
नसंचितवासनातिमिरनिरासवीजां चिन्तां भागलव्यवक्तलाभेच्छात्मिकां [illegible] मनसो धनीभूतचिन्तनरूपिं

९

प्रतिदिवसो देवस्याहरुपलक्षणोर्थः प्रतिक्षणोयः विशिष्टज्ञानादिचिन्ताविपुरः विभर्तितन्मयतयापोषयतितन
स्यस्वरूपयोरैयस्यार्थे निमित्तं सदाकालत्रये एषः निहन्तिपराणांतमोनाशायभगवदिच्छयैवप्रकटीभूतः चिन्मदी
पः चिन्मंदीपनेवासनानमसो नियोगप्रकाशते येन समहाविवेकस्तस्य दीपइवइदंचित्तप्रदीपाकृयंशास्त्रंस्फुर
तिर्गर्भीभूतनिर्णीयमानविकसदात्मबोधदशायाप्रकवति अत्रयश्रुतिपदंसामान्यवाचिपरान्तु ग्रहस्वीकृतश्रुति
भगवत्प्रणीतगीताख्यस्यधर्मस्यस्त्रीशूद्रादीनामप्यधिकारदर्शनात् स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियान्तिपरांगतिमिति
९। इहानाद्यविद्यापरिचयोदनात्मन्यात्मत्वप्रतीतिरात्मन्यनात्मत्वप्रतीतिरित्युभयात्मिकायाविपरीतभावनायाः
षडूर्मिसंयुक्तोहंतद्विपरूक्तआत्मानाहमस्मीतिप्रत्ययात्मिकायाअसंभावनायाश्चवस्तुद्वयस्वभावालोकोद्भूतविवे
कोन्मिषितपदद्वयगतस्यतत्कालेतत्कालविरुद्धधर्मस्यसंयामग्रथितनत्समानधर्मविहृत्यायामैकत्वनिर्मलबो
धोल्लासेनपरिहारंचित्तेविस्तराद्रुपदिदेशायिषुः प्रथमंतदेवावश्यकर्तव्यतायैसंग्रहेणाध्यारोपापवादन्यायेनु
पदिशति हेसर्पावतत्वविलेचिरपलीनोनेनेचेविमलरुचीप्रदष्टुमाभ्याम् त्वंतस्मादस्तिपरंविहायससंसं
साध्याहरत्वमनः स्वपर्णमंत्रम् १। हेस्वमनःशोभनेस्फूर्तिचोदितनित्यनैमित्तिककर्मनिष्कामतानुष्ठानेनमृ
दितकषायत्वात्संशान्तविषयमननाधिगतशुश्रूषनादिधर्मचतुष्टयंयन्मनस्तस्यसंबोधनं अनेनेदृशस्यमनस
आत्मधर्मश्रवणाधिकारित्वंसूचितं वेदान्तसारे साधनचतुष्टयसंपन्नोधिकारीतिहेसर्पोसर्पतःकुटिलंनिजा

चि॰ग्रं॰ धिष्ठानं चिद्रूपं विहाय मिथ्याप्रत्ययरूपं विपरीतधर्मं जीवत्वं गच्छतः स्वरूपतिरस्कारेण ॥ इयमेतयोर्योर्नो आवरणावि
टी॰ क्षेपौ यद्वा सर्पतिरस्कृतिलम्बनात्मरश्मिं गच्छतीयाभ्यां तौ यथा मेरुच्छायाहतस्य जन्तोश्चक्षुषो दिननिशाविषये तेन भास्क
११ रस्य तथा विद्यासंवीतस्य जीवस्य स्वेतेनानन्तप्रकाशानन्दवपुषः तेजस्तमसोरिव चिदचितोर्विरोधदर्शनादनेकाप
त्तेः श्रामायतो नाहोनराविः सवितुर्यथा भवेत्प्रकाशरूपाव्यभिचारतः क्वचित् ज्ञानेन तथाज्ञानमिदं द्वयं हरौ राम
कथं स्यात् स्यादिति भुजङ्गवियहश्च तितलं प्रमेयस्वभावमथः स्यानं देहेन्द्रियादिन विद्यमाने यस्याकाशस्येव सर्वावकाश
भूतत्वादमूर्तस्य तदन्तलं कियत्प्रमाणं ॥ अयं ब्रह्म सच्चिदानन्दसामरस्येन वारिधिमिव समुद्रमिव गम्भीरं श्रुतयः प्रमाणं
स्यमनः श्रुणुश्च इति प्रशरीरं वा वसन्तं न तस्य प्रियाप्रिये स्पृशत इति प्रपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणो
त्यकर्ण इत्याद्याः सहस्रशो निराकारत्वं दर्शयन्त्यस्तदितरोभावत्वं स्फुटयन्ति न देवविलमालयः सर्वस्य तिर्गमशवे
शास्त्रयं तस्मिन्न विषये ब्रह्मणि प्रलीनो रज्जौ सर्प इवाध्यस्त तथास्मिष्टोप्रतिष्ठित वस्तुनि स्मृतिगतस्य वस्त्वन्तर
स्यावभासनं रज्ज्वादौ सर्पादिवत् रजतवत्क्रनादिधर्मसामान्यं तत्त्वनामरूपरहिते ब्रह्मणि विद्यानां देहादीनामध्यासो
वा मनसो गोचरत्वगोचरत्वाभ्यां विरोधादस्यासंपर्कोऽनुपपन्न इति चेन्न प्रत्यक्षेण्याकाशे बालानां नीलकटाहारो
पदृष्टेः तस्मादात्मन्यपि भ्रान्तदृशां तन्मात्राध्यासोपपन्न एव गौडपादैः यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः तथा
भवत्यबुद्धानामात्मापि मलिनो मलैरिति किमात्मानात्मासयोरितरेतरसंपर्कादध्यासगतविकाराश्चात्मनि प्रसज्येर ११

अधिष्ठानमन्तरेणाध्यासानुपपत्तेरिति चेन्न कल्पिताध्यासेन भ्रमवत एव विकारदर्शनात्तदधिष्ठानस्यात्मनो भुक्तेर्देरिव
सन्तानादेरध्यासतत्कार्ययोर्वैकार्यानापत्तेः यथा रज्ज्वामारोपितसर्पस्यैव रज्जुस्तादात्म्येन विनाशात्मकविकारः सम्भवति
न तु रज्ज्वाः एवमात्माहंकाराध्यासस्यैव कनकाभिन्नकटकवेदनवदात्माभिन्नवेद्यपरामर्शोपार्जितयाखण्डाकारस्य
स्याप्रध्वंसो मिथ्याप्रत्ययतादात्म्यतापन्नत्वात्मनः भाष्ये यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वाणुमात्रेणापि न संबध्यत
इति अत्रायं प्रयोगः यद्यदारोपितमनर्थक्रियाकारित्वात्सत्यप्रत्ययकल्पमध्यासात्मतत्त्वं यथा वस्त्रावलोकनेन
भ्रमोपशमात्प्रध्वंसिसर्पकोरजतवदायत्तानवभानत्वात् वासिष्ठे मिथ्यादृष्टिरेवेति नावन कदाचन विद्यते भग
त्स्वात्मभ्रमात्केन घटकः परिशिष्यत इति यद्वा तत्त्वमस्यादिमहावाक्यविचारजन्यब्रह्माभिन्नजगदद्वयबोधनिष्ठाना
न्मोहनिवृत्तौ सत्यामविद्यमानं तत्स्वरूपं भ्रान्त्याभातस्वरूपाणां चौरस्येव यस्य स्थूलान्वेषणोपलम्भस्वरूपानुपपत्ते
र्मिथ्याप्रत्ययात्मकत्वान्नदत्तानेन ब्रह्मावारकविषयचैतन्यावारकभेदेन द्विविधं तदेव विलंभो हान्यतमो जन्महेतो
धारसर्वानर्थाश्रयत्वाद्दुरन्तं तच्च विरमनादिकालमारभ्य प्रकर्षेणालीनो मग्नलवत्सिष्ठा विनष्टर्थः स्वाराज्यसि
द्धौ अन्तोस्मीत्यनुभवनादत्तायबोधत इति अथ स्वरूपयोरस्तीत्यलेस्यादि समरः नन्वस्तातो मां किं करताभिस्यन्दा
ह त्वदिति आभ्यांविवेचनप्रवीणोरसत्येनानुभूताभ्यां चिदावरणचेत्यवासनारूपाभ्यामावरणविक्षेपाभ्यां नवने
त्रेन यतो विघ्नशमिश्रत्वात्स्वपरतत्वं प्राप्नुते येन परतत्वाधिगमोपायश्चैतौ बोधविमर्शौ वासिष्ठे सत्संगमविवेक

12

स्मानिर्मलेनयनद्वयमितिकथंश्रुतेविश्ववैचित्र्यमलशून्यात्मविः प्रकाशोययोस्तेयद्वाविगतंकारणादिमलत्रयंयत्र
तदिमलंप्रज्वलनवत्प्रचिर्ययोस्तेप्रकर्षेणात्तुज्ज्वितप्रकाशमाचेययास्तत्तयादृष्टेराद्गणास्तर्याचंद्रमसाविश्वग्रसि
ते भगवता प्रत्ताभेनाद्दतंतानंतेनप्रस्यतिजन्तवइति नत्वसद्ध्यामाभ्यांतद्दर्शनस्यकार्यसिद्धिः कथंभवेदित्या
शंक्यथात्मान्याकाराद्दूनेस्याणैनदावरणैर्वकश्रान्तिमात्रजन्यचौरादिविक्षेपेणासताधिमरणपर्यन्तम्प्र
सः सत्योभवतितथाऽसतोस्तयोः कार्यसद्भावेनसत्त्वंदर्शयति तमितियस्याद्विलक्षवोधनेत्रद्वयस्तेनस्यात्मस्य
देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्धीनांविवेकेनप्रत्याव्यापनादवशिष्टंसर्वात्मभवसिद्धंचतुरीयमात्मानंविहायकथंदेहा
दिप्रत्याव्यापनंसर्वात्मभवसिद्धंतंचयाभ्यामात्मनःसत्यत्वंसाधितमित्यत्रोच्यते तत्रादौरेतोरक्तप्रसृततादवस्था
नारूपान्तरसंभवात्स्वप्नसुषुप्त्योरचेतनत्वावलोकनान्निर्गतप्राणावस्थायांश्वसृगालादिभिर्भक्षितत्वेनक्रिमि
सात्किमिभिः परिशेषाच्चदेहोविध्वंसस्वभावः वासिष्ठे देहस्तावज्जडोमूकोनाहमित्येवनिश्चयः आबालमेतत्सं
सिद्धंमतौचैवानुभूयतइति इन्द्रियाण्यपि तथाविधाविभोक्तृविषयभोगसाधनत्वेनदेहवत्तत्तत्सैतन्याभावाद्दे
हव्वमसत्त्वेमेचकवदवस्थानान्न्यस्येकंकाणनादिव्यभिचारदर्शनात्स्वमावैपरीत्यदर्शनाच्च वासिष्ठे कर्मेन्द्रि
यगणाभ्यासेनभिन्नोवयवात्मकः अवयवावयविनोरभेदाज्जडएवसः बुद्धीन्द्रियगणोप्येवंजडएवेतिमन्यते प्रे
र्यतेमनसायस्मात्यष्टेवत्तविलोष्टकइति प्राणोतथाविधःज्ञायत्नमयोर्वाह्यान्तरकरणद्वाराशब्दादिविषयोप

भोगजन्यश्रमछेदाय विद्योपहितां स्वदेहभूमिं प्रविशति भोक्तरि सत्सु भोगप्रापकेनावशिष्टकर्मभोगाय निजालय
स्वशरीरस्य केवलं रक्षणाय यद्बोधी धीवाहिनि नभःस्पन्दस्थापनात्मसमुपहृदि देहे लब्धवृत्तिनि नैपि करणव्यापारोपर
माच्चेतनतनस्य चाराद्दर्शनाच्च श्रुतिः न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावु
पाश्रितौ इति मनोबुद्ध्युभयवृत्तिमानन्तःकरणोपि तत्सदृशः सर्वानुकूलकर्मफलमेलितमहत्कष्टार्जितद्रव्यैः
साधितदृष्टादृष्टतत्तद्विभोगस्वोर्पितसमस्तपुरुषार्थलाभैः रम्यारम्यार्थयोगवियोगजन्यहर्षविषादभो
गेनिमग्नसमस्तवृत्तिचक्रदशान्तर्यदृष्ट्वा निर्गतप्राणादिपंचकस्यानन्तरं किञ्चित्कालाधिगतमरणमूर्छावि
स्तत्पूर्वानुभूतक्रियाकलापपरिणतसंस्कारात्मकवासनाचक्रापादितपुण्यपापमयशरीरस्य पुनर्व्यवसायनत्वाद्धृति
नचतद्विधात्रशरणादेवैक्यजन्यप्रमादमालिन्यसंस्कृततेनक्षणसुकाममयतात्कादकश्रुतिदर्शितशरीरादिरथ
रूपककल्पनान्तर्गतप्रग्रहतत्सारथ्याकरणस्य कर्तृतासम्भवात्सत्सु भोगे निजकारणे प्राप्ते संस्कारमात्रावशेषेण
विलयदर्शनाच्च वासिष्ठे मनश्च वज्जडं मन्ये संकल्पात्मकशक्तिमत् लेपणोविव पाषाणः प्रेर्यते बुद्धिनिश्चयैः
स्थानेनैवं सरित्सिरमहंकारेण वा स्यते अहंकारोपि निःसारो जडप्रवेशवात्मकः जीवस्य कलनाकारी वातात्मा
हृदये स्थित इति काठकश्रुतौ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः इति द्वितीयेपि यथा

वि॰प्र चिदात्मनोऽहंप्रत्ययविषयान्तर्गतविमर्शोऽपलम्भनत्वादिति विनास्मित्वे स्फुटमेव चेदन्यथा ज्ञानक्रियाव्यापारनत्वा
टी यनान्तर्गतानन्तसंस्कारसंस्कृताचाहमस्मीतिप्रतीतिर्लोकस्य सर्वस्य नोऽद्युत्थेत कारणविपर्यासेऽजगतोजडत्वमपि प्र
१३ सज्येत सर्वैःप्राणिनःशवशयाभवेयुस्तस्मान्नाहमस्मि किन्त्वस्मीति या प्रतीतिः सैव सच्चिदात्मनः प्रसिद्धिर्विमल
13 तमविवेकेन मोक्षकामैर्विविच्यातदात्मत्वलाभाय वार्तिके अहमित्यन्तरसन्यात्ताज्जानामीति न चेत्स्फुरेत् देहादी
नां जडार्थानां पाषाणवदनात्मनाम् कथं भवेदहंभावः समावेशं विनेशितुरिति किंचान्योन्यव्यासपराणामव
स्थात्रयतद्विषयाणामेकैकस्य विलयाद्वितीयाद्युदयादवशिष्टस्य परार्थवस्तुनः सर्वानुभवसिद्धत्वमन्वयव्यतिरे
क्रमेण काभ्यां प्रथयति उदयास्तधाराभिरुपलभ्यमानेषु विचित्रभेदभिन्नेषु देहेन्द्रियान्तःकरणेष्वमेषु बालोऽहं वृद्धोऽहं
काणोऽहं बधिरोऽहं पश्यामि जानामीत्यादिबहुधा व्यापारेण प्रवर्तमानस्याहंप्रत्ययप्रवाहस्य प्रतीतिरेकाकारा सर्वा
नुस्यूतविषयस्मृतिसंभवाज्जिह्वा वायभिमतदीपार्चिर्वत्प्रतिक्षणनवीनत्ववादापहन्त्री सा तु सर्वेषां प्राणिनामन्त
रात्मनि पर्यवसन्ना चेदन्यथा विषयमेकं प्रति प्रवर्तमानस्यापरं प्रति गमनानुपपत्तिर्विघ्नेत तस्मादखिलानुभव
सिद्धोऽयमात्मा वार्तिके जानामीत्येव यज्ज्ञानं भावानां विषयवर्तिते ज्ञातं मयेति न तत्स्याद्विना प्रत्यन्तरात्मनीति
जाग्रत्संस्कारपरिणतस्वाप्नार्थेषु विलयेष्वनदीरितत्वविप्रलोपायोगादवशेषत्वं चेन्न तत्र संशयः जाग्रति स्वाप्नार्था
नां स्मृतिर्ये[illegible]स्वप्नमद्राक्षं सोऽहं जागर्मीति प्रतीतिरपि न विघ्नेत विलयारोपादात्मनि तदभावात्सर्वानुभवसिद्धः सम

साक्षी साक्ष्यसिद्धेः साक्षार्थैर्बाध्यमानेऽयमपि सहृदयहृद्बाध्यमानो न दृष्ट इति जाग्रदादिदशाद्वये साक्षाद्वा निजचिन्म
रीचिरंजनाधीनकरणचक्रव्यापारद्वाराविज्ञातो श्चैतन्याभिव्यक्तिरनुभवितृत्वेशकास्वभावेनान्तरदर्शीनस्यादितिचे
दुच्यते साक्षात्तत्र सतो विषयीकर्तुमशक्याकरणानां निजकारणे विलयात्ततः संस्काराभावस्यादहिरागतेष्वतेष्वप म
तिफलितायास्तस्याज्ञानकालानुभूतस्मृत्यौ ज्ञानयोर्विषययोर्विषयत्वज्ञानमनुभाव्यं तद्यथा जाग्रति स्मृत्वमहं स्वासं
मयाकिंचिन्नज्ञातमिति या प्रतीतिः साज्ञानात्मस्यावानुभवविषयस्मृतिजन्या सैवानुभाव्या किन्तु बीजाविद्यावृताप
ष एव प्राज्ञतुर्ययोर्विशेषः सवीजरूपो निर्वीजरूपश्चेति यदि चिदानन्दस्यात्मनो बीजवृत्तेः प्रतिकृतितया स्वसानु
भवो न स्यात्तर्हि तस्या जागरे विषयोन्मुखवृत्तायां तत्स्वरंजनानुभवस्मृतिरपि न भवेदतस्तन्त्राप्यात्मा सर्वानुभवसिद्ध
त्वेन विवेकुं शक्यो जिज्ञासुभिः साक्ष्यस्य सिद्धेः यस्मादहंकारमोघव्यपरिस्पंदितचित्स्वभिमो स्वप्नादिसाक्षीति एवंविधवि
मर्शद्वयपरिचयेनबाधितेभ्यो वेद्योपाधिभ्यो विशिष्टो यस्तं देहादितदनुभूतदशात्रयसाक्षिणं सर्वानुभवसिद्धमा
त्मानमावरणविक्षेपपरिचयदार्ढ्येण विस्मार्य भ्रमति विक्षुब्धहृदनश्चयेऽपि स तत्राभासे देहादौ प्रपंचतत्त्विथाध्यासेना
सक्तंत्वं च ना विषमध्यासस्य बाह्यदेहेन्द्रियान्तःकरणभेदात् तद्यथा दारादिषु स्वस्थितेषु दुःस्थितेषु स्वस्थितोऽहमेव
दुःस्थितोऽहमेवेति बाह्याध्यासः कृशोऽहं गौरोऽहमिति शारीराध्यासः काणोऽहं बधिरोऽहं पश्यामि शृणोमीतीन्द्रियाध्यासः
मूढोऽहं नाहं किंचिज्जानामि स्मरामि निश्चिनोमि संकल्पयामीत्यन्तःकरणाध्यास इति साक्ष्यसिद्धेः अतोऽहं गलितव

वि॰प्र॰ लोनरोदरिद्रोज्झीवेशुर्ममतनयाः कथं वर्तेतेति भ्रान्तोऽधिष्ठानसन्तानालोचनेन सत्यवत्स्वप्नयावैतौ निजतत्त्वात्पतितस्य
टी॰ विषयासक्तमनसो निजतत्त्ववेदनपर्यन्तं कांकां न भ्रमपरम्परां स्वप्नेन्द्रजालवत्स्वतार्थकारिणीं दर्शयत इति भावः
१८ वासिष्ठे किं न संभवति भ्रम इति पंचदश्यां स्वमपि रोदिति वेडितमीक्षते निजशिरो नयनेन करार्पितम् किमपि
15 दुर्लभमस्य न विद्यते यदि विस्तृतमतिर्भवति स्वयमिति ननु वलिष्ठानामपि जगद्भ्रंशकयोरेतयोर्निर्गमोऽपि दुःक
त्स्य को मे नोयत्नाय धनेन ~ स एवाहं भ्रष्टो नावमीति श्च्छ्व्यति हृदयमेव तापयति संसारोऽपीति शोभनं वेद्यमलवि
शुद्धं परोगमनं ज्ञानं तदेवस्वरूपं यस्य स स्वपरात्माः द्वा सुपर्णा इति श्रुत्युक्तरीत्या आत्मा तस्य मंत्रे श्रुतस्यामननं तद्विमर्शे
कृतानन्तं चतत्त्वात्तोदाढर्थं निदिध्यासनं च एकस्मिन्परार्थवस्तुनि तदितराखिलं छिन्नस्य मनसो निश्चयद्वारा स्थिरी
भवनं तयोरैक्यं मंत्रसंसाध्य सद्गुरूपासनाधिगतस्वच्छात्मस्वरूपं मननाभ्यासाथयिना एतौ सर्पौ मूला विद्यात्मानो
वावरणविक्षेपौ आहारभक्ष्य रज्जुवगन्ताप्य स्तसर्पवन्निजाधिष्ठानविदेकरसतां प्राप्य तदा चिरविवर्तप्रतिभानवि
वित्तकदन सा लुब्धेप्रयुक्तविधिकक्रियाकलापवन्यनिर्भेदपटुतरनिगममस्तकपरार्थवाक्यसन्दर्भतात्पर्यार्था
लोकितब्रह्मात्मैकत्वबोधलब्धपरमविश्रामस्स्वभावेदिति भावः गौडपादैः निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते
रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चय इति एतावतैव सर्वस्य शास्त्रस्योपोद्घातत्वेन तात्पर्यार्थो निर्गलित इति १।
ननु देशिककृपाकटाक्षजन्मोऽयं परात्मोपदेशो मोहनिवृत्तिकारको विद्यत इति सत्यं किन्तु मोहस्वरूपं परिश्रवद १८

नालोच्यकथमुपदेशफलनिष्पत्तिरित्याशंक्यविषयाविष्टस्यमनसोवैराग्यजननींधिक्कृतिंतुसहसातत्कार्यसद्भावे
नमोहस्वरूपंनिरूपयंस्तस्यैवसूचनयानिहृतिंशिक्षयति । हिमेमानसमनवमाययैषमोहःकोपसङ्गवनल
योस्वयंविपत्ते यत्नोच्चंयमनजलेनिमज्जनार्थंविस्मृत्यैनिरपलपस्यचालस्य ८ । भवत्यस्मिन्निविलडुः
खिहत्वमितिभवःसदारागागाराद्यावर्तयुक्तमित्यादिनक्रकामक्रोधादिप्रवाहजन्ममरणादितरंगतृष्णापिपासादौर्वा
नलसंकुलत्वाज्जलधिस्तस्मिन् तदुक्तं दुःखमूलोहिसंसारइति ननुकिंतस्यस्वरूपंयत्रैतेमानसीत्यत्राह व्यसनेति
विनश्यद्विषयेषुरागमूलाप्रवृत्तिस्तदेवजलंयस्यतस्मिन् यथाब्धेरध्यिताद्भिरेवतथाभवस्यभवताप्रवृत्त्यैवयथा
वावर्तादीनामधिष्ठानंजलमेवतथादारापत्यादीनामधिष्ठानंप्रवृत्तिरेव यद्वा व्यसनानिविविधदुःखान्येवजलंय
स्यतस्मिन्यथाजलमेवसमुद्रस्यस्वरूपंतथादुःखान्येवसंसारस्वरूपमित्यर्थः तदुक्तं प्रभवंसर्वदुःखानामालयंस
कलापदाम् आश्रयंसर्वपापानांसंसारंविद्धिराघवेति कथंमातिसत्त्वायोमद्वृत्तौचतुराशीतिलक्षयोन्यात्मकः
संसारोयथावटबीजेनानास्कन्धशाखादिभिर्महीयान्तत्तथास्यामपीत्यतएतस्मान्निहृत्यासवतोविमुच्यति
जेयाथात्म्यतत्त्वेतिष्ठसीतिभावः वार्तिके प्रवृत्तेरुपरमाभावात्संसारोनैवनश्यतीतिनिमज्जनार्थंवोधविमर्शनयन
युग्मनिमीलनादनर्थहेतुविषयासक्तये यत्नोच्चंतुज्ञयनाधिष्ठानात्रयाणिकांप्रयत्नावलिंस्वयंसर्ववाक्यंसमावधा
रणामितिन्यायेनस्वेनैवनतत्परचोदनयावस्तुतोद्वैताभावाद्वियत्सेवाव्यान्तःकरणैःकुरुषे भागवते कुटुम्बपोषा

यविषमिन्नायुनेद्रुयतेर्यविद्धं स्रमन्तरति अतोपिमोहाधिकमाह आन्तरस्येति निःशेषकृशीकान्तर्गतस्य चिदा
त्मनो विश्वस्य प्रहमात्मा नास्मीत्येवं रूपाय प्रमोषाय च यत्नोयं कुरुषे विनश्यद्देयावलिषे वाहं मतीति रात्मनो विश्व
तोयत्नोयं तत्र प्रवृत्तेः स्वरूपपिधानहेतुना त्वाविद्याकल्पितदेहादिप्रवृत्तिव्यतिरेकेणात द्विश्वस्ते हैं तन्तराभावान्न
दितरस्य सत्त्वेनानवस्थादोषप्रसंगपातादद्वयवादखंडनापत्त्या निर्मोक्षप्रसंगापत्तेरारहस्य शास्त्रोपदिष्टशमदमादि
साधनवैयर्थ्यापत्तेश्चेति भावः तदुक्तं विषयाविष्टचित्तानां विश्वावेशः सुदूरतः वारुणीं दिशमं गतं वस्तु व्रजन्नैन्द्री
किमाप्नुयादिति ननु मनोपि योन्तर्वर्तते तेन स्वापोहनमवश्यमेव भवितुमर्हतीति चेन्नेत्याह निरिति निर्गतः अपल
पपर्वापलापः निह्नवो यस्मात्स निरपलपः भावः सर्वो ह्यात्माक्षितं प्रत्येति न नाहमस्मीति यदि हि नात्माक्षितस्य
सिद्धिः स्यात्सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयादिति ननु यदि कस्यापि नापलप्यो यमात्मेति चेत्किं न वेद्मि तमित्याशंक्या
ह अन्तरस्येति अन्तेवासोन्तु(व)स्य तव पर्यन्ते साक्षितया रममाणस्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रुतेः यद्दान्ते चेत्याख्या
त्यदर्यमनमाणस्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रुतेः यद्दान्ते चेत्याख्यासापत्तये रममाणस्य सतो केवलमायातिमनः
वेत्तिः षष्ठेन्द्रियत्वयत्तिं अमयापि ह्रसेणाकुंजरवदयं प्रयोगः अत्रपदद्वयस्य हेतुहेतुमद्भावः यस्मादेवं तस्मात्तहे मानसमाय
यासात्मावरणामयाश्रुलाविद्ययापर सर्वलोकप्रसक्तो मोहो नरकहेतुर्देहादिनिमग्नतत्स्वरूपो मिथ्याप्रत्ययः कस्य
दसह्यां निर्विकल्पमशक्यः क्षिमः प्रणीतः अतो नालं व्यानात्मप्रत्ययं तस्मात्मदेवस्य स्वाभिन्नवेदनतया शरणागमनमन्तरे

णेन किं विद्रुपायान्तरेण निर्भेदहेतुः तस्मात्तज्ज्ञोपनस्वस्वरूपत्वादिति भावः भगवता मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते इति शिवगीतायां निर्लेपोपि परंज्योतिर्मोहितः शंभुमाययेति मानसस्संवोऽहनैनैतडरुस्त्रमेयं तत्त्वस्तरवि
षयस्त्वेव जन्ममरणसंसारं तेस्मात्तिस्वात्मानन्दविमर्शनतया वेडयति तस्मात्संततानकश्चिदेतन्निहन्तने प्रयासस्त
वेहश्वासमोहसन्तडुपरिशक्तिरूपणो योगणाभावत्वावत्स्थितिष्ठन्निजाधिष्ठानज्ञानाभावेणमोहकर्त्रीमविद्यां तये यां
ति भावः श्रुतिः मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचनेति ८। एवं निजतत्त्वापोहनहेतोर्वैषयार्थोपभोगस्यपर्यन्त
फलं नानानिरयया तनाः संसारयं स्तद्रुपरतिर्मोहोपरस्याश्लिष्टेवशरीरे संभवतीति सूचनागर्भमभिधेये विनियोजय
ति। यथात्मनिजपदवीत्वमस्मरिष्यः प्रायशो रसहजस्तत्त्वं तिरस्यं किम् शैघ्यं यत्त्वमिति यमो वदिष्यति त्वां दुर्ल
भो ध्यनित यथा तथा कुरु त्वम् ९। हे आत्मन् जीवात्मन् विस्मृतस्य निजस्यानश्वरस्य स्वात्मीयस्वरूपस्य प-
दवीलाभोपायभूतामात्मविद्यां यदि न स्मरिष्यः स्मृतिशमिमानयिष्यः स्वात्मस्मृतिदौर्लभ्यार्थौ यदि शाह्वः तदा सह
जस्वत्वं सर्वस्वभावावधिभूतमकृत्रिममानन्दं प्रशीघ्रं स्मरणकालपवनत्वकर्मादिसाध्यस्वत्वं जन्मान्तरेष्वस्यः
प्रकर्षेणातत्त्वमस्मताम् आलस्यध्याः को यं तत्स्मृतिमन्तरेणाभेद्यः प्राकृतत्वकृशश्यप्रतिबन्धस्तत्त्वयेनायापि समग्रक
दनकृत्तत्वनिमिमानिजानन्दतत्त्वस्मृतिर्नोपजायते चित्तमेतदिति भावः श्रुतिरियं ब्रह्मविदाप्नोति परमिति तत
रति शोकमात्मविदिति तत्र किं निजतत्त्वविमर्शज्ञषां कारणस्वत्वेनिभेस्वत्वमाहोस्वित्ततोप्युत्कृष्टमित्याशंका

वि॰ग्र॰ थिकारमललिप्तत्वेन सोमस्तावद्वर्धितस्तस्मात्पितृतो निर्गमस्तदेवेत्याशयेनाह निरमयमिति ब्रह्मरुद्रान
टी॰ न्दपर्यन्तं मायाहृतत्वादिसंसारस्वभावात्मानन्दात्मा निस्सृत्यायोनमयः स्वयशं कामनिर्गतः यस्मान्महोदधेर्मेघा
१९ दिभिरिव नयता जलेन तत्त्विरमयं श्रुतिः एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति ततः किमत आह
किमिति अयप्रतीकाशानुचिन्तावसरे किंरोदिषि किमर्थं वद्धथा आक्रोशनं कुरुषे गरुडे किं रोदिषि महामूढ क्षमा
16 नुषं प्राप्य डुर्लभम् नकृतं सुकृतं कस्मान्मोहनिद्रितम् उडिना इति विनिर्भर्त्सिततः प्रेतं तं वद्धथावेगहृताः कृपान्ति
पाशैस्तत्कृतत्वाद्युरमलगुद्गरैः एवं बहुविधावाधाः शानामात्रः पथिदुस्तरे व्रजतः प्रेतसंघातैः सह तैः संगतस्येति
भागवते यत्र हवाव भगवान्पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जन्तुषु संपरेतेषु यथाकर्मार्जितदो
षमेवानुल्लंघितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयतीति तदा कालमविगणय्य वैषयकसुखलवशास्यैवात्मानं कृ
तार्थमत्वा मोहसंवीतवृत्तिना भवता श्रुत्युर्द्दिष्टशास्त्रबोधस्य संस्तवनफलविषयार्जनसंसक्ताजालिकवत्स्वयमेव सा
धिता निरययातना श्रमसकृत्संभोक्तव्यास्तत्तो रोदनस्य किंफलेयत्र निरुपाय [illegible] स्तत्तो रो
दनस्य किंफलेयत्र निरुपाय मार्गे स्वयमेव व्रजेतिभावः श्रुतिः नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव
भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमिति अमुना प्रकारेण डुर्लंघ्येक कृच्छ्राणि लंघयित्वा मशकोपि तत्र वालुकस्तु चीकणा
कासिपत्रं वृक्षादिभिरतिभयमार्गे यमो नारकिजीवकलापनियामकः यमस्तु तः ययायेनप्रकारेणं तां नवदिष

त्तिं निश्चितं मृत्युगन्तव्यं मार्गे प्रेतसमाकुले विषमे यत्र वनात्तिक्रमणो वा येन विक्रियः इति न कथमपि ष्यति यातो
न प्रकारेणान्ते क्रूरं स्मृतिः इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः गत्वा निरौषधं स्थानं स रुजः किं करिष्यतीति अ
यं भावः न हि कदाचिदघपर्यन्तमवेक्ष्य चिदानन्दनिजतत्त्वमोक्षकेणमोहेन नाशोन्यत्र विषयाधीनकृतत
या यमव्यथादिनानानर्थानां भो मनस्त्वदधीनामापादितं नामरूपक्रियाश्रयभूतभावानां विश्वं दृष्टं पुनः प्रायतो पित
मात्रादिसम्बन्धविषयद्वारा पशुपदपि परमानन्दलाभेति भिन्नवेद्यनिर्वेदकारिणः सर्वथा सोन्यत्र परायाः काल
दृष्टेरभ्याशं प्रयातो सीदानीं मशेषकर्मार्पणप्रकृष्टेश्वर[दत्तेन]विवेकबलेन माथितेन त्वं निःशेषवेदान्तश्रवणादिजन्य
विमलबोधाभिव्यक्तसर्वाधारनिजतत्त्वसामरस्यापि गतो सत्यां त्वद्भिन्नः कः सदृश्यं तां वदिष्यति सर्वस्यात्मत्वा
र्थः न्न कोपीत्य श्रुतिः इदं सर्वं यदयमात्मा यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति ९। किं मनो निष्पत्तुं न दर्हे
तीत्यसंभावनाकृतत्वमप्रदृष्टाशंकायाः त्वमसन्नयाबन्धमोक्षयोः इति निर्विषयमिशायेणोत्तरमभिधत्ते । हे चित्त
त्वयि सद्भेदे नियतस्य चिन्तात्वद्भावं भ्रमरकीटवत्प्रयासि तां चिन्तां रचयस्य यानप्यासियो निंद्रत्वाणोम्रगप
णोनामिति प्रयाचे ९। हे चित्त सर्वार्थचेतनस्य प्रमापकत्वयि वैचित्र्योन्मेषकर्तरि यस्य कस्यचिदर्थस्य चिन्ता,
नियतवंशात्सद्भेदे तिनदा कृतितया स्फुरति तद्भावं चिन्त्यमानपदार्थस्वभावं प्रयासि प्रकर्षेणातत्त्वमयत्ताभजसर
त्यर्थः भगवता इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोनु विधीयते तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसीति ननु स्मर्या

वि॰ प्र॰ स्वरूपसंभवे को दृष्टान्तस्तमाह भ्रमरेति कश्चित्क्रिमिर्भयोत्पादकेन भ्रमरध्यानिश्चयेन यथा भ्रमरतामायाति
टी॰ तथात्वमपीत्यर्थः भागवते कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन् संरम्भभयवेगेन विन्दते तत्स्वरूपतामि
८ ति यतस्त्वं स्वरूपं चिन्तैव तां विना कदाचिन्न स्थितिरिति ततो विविधानर्थकर्त्रीभ्यश्चिन्ताभ्यो माह निर्णयासंभवे
मां कुर्विति प्रार्थयते तामिति यया सर्वानर्थचिंताविरतिपर्याप्तं तां तां स्थावराणामुपलक्षणं मृगाणां सिंहव्या
घ्रादीनां फणिनां सर्पाणां जंगमानामुपलक्षणं योनिं गर्भवासं नयासि न प्राप्नोषि स्मृतिः श्वयपर्कुक्कुरस्य चराणा
श्वभ्याशोरयनेकुक्कुरस्य यो योनिं माप येरग्लुयोनिं स्करयोनिं वा चंडालयोनिं वेति तामागामिशरीरानात्मिकां चि
न्तां त्वयापि करणेन या ॰॰ दास्व वासिष्ठे शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् पौरुषेण प्रयत्नेन योज
नीयाशुभे पथीति एतदुक्तं भयावे परमहात्त्ववहन्तीयाचनां करोमि यदि सर्वोपन्हला विषयकत्वन्यधं समनाभिलाष
स्त्वं तदा तथा स्त्रायमिति भावः ९। ननु निजतत्त्वस्मृतिहेतौ मोहाय स्तौ सत्यां यमयातनानां निवृत्तिः स्वयमेव
जन्मतः इति सत्यं किन्तु सापि गुरुकृपैकसाधनातिरेकेण न निष्पद्यत इत्याशंक्य तदा पाकृतये शोच्यमानानामुपा
यानां मध्ये मुख्योपायद्वयमाह। याज्ञ्ञामेऽन्याविषयेष्वहादिके त्वं मा चिन्तां कुरु निरयप्रदे स चेतः आत्मानं त
त्त्वकारणोपलब्धिसंस्थं कुरु स्वं गुरुवत्स्वबुद्ध्वेदं विवेचय स्वम् ११। हे कुचेतः कुत्सितमुपचयापचयधर्मत्वाभिन्दिते
देहादिसंघातं चेतयसि प्रहन्ताध्यासेन चेतनीकरोति निजतत्त्वगोपनायेति कुचेतः वासिष्ठे स्वसंकल्पविलासेन

देहगेहे दुराकृतिः उन्मत्तचित्तवेतालः परिवल्गति लीलयेति मोहापद्धतिमालिन्यो मम याज्ञो नानाङ्कः ल्लोग्र
सन्यानोद्भूतदैन्योत्कटां वाणीं शृणु श्रोतं सा वचनो भव नत्तुर्वणमाशेणैवन वेष्टन मसिद्धिः किंतु वक्तव्यमा को
दाशूर्वकपरिचयदार्ढ्येनेति भावः वासिष्ठे तथास्कतोपदेशेन स्वात्मतत्त्वनमवाप्य तरति नत्तु कासानर्थति
वारणीनवयाश्रुाय याममापीष्टतमसिद्धिरिति तिनां स्पष्टयति शुहादिक इति सर्वानर्थभवितेश्चागारदारा
पत्यादिशरीरादिके चिन्तां ममता स्पृहां मा कुरु त्वया सक्ति तया मा विथत्स्वं यत्किंचिद्धरीरोपरोथादवाप्यं तत्या
क्तनस्वकृतकर्मणः फलयियावश्यं भोक्तव्यं हि विषादवैयर्थ्यादिति भावः मधुसूदनेन पतत्नामहमर्थयामि
सततं रे चित्त चिन्ताद्विरमा चिन्तां कुरु चञ्चलेषु विषयेष्वागारदारादिष्विति नन्वचेतनत्वाद्दुराकस्य देहगेहा
देरौन्मुख्येन चित्तोपकृतौ कहा निर्ममेत्याशंकातन वचिन्तयाल व्यसमाकमिदं निजधर्मारोपणेन जडत्वङः
विन्तादिमदापादयति त्वामित्यभिप्रायं स्फुटयति विषय इति विषर्वस्माधिनूधातोरर्थावगमान्निजनत्वबन्ध
नकर्तरि वासिष्ठे विषं विषयवैषम्यं न विषं विषमुच्यते जन्मान्तरघ्ना विषया एकदेहहरं विषमिति ननु फ
लंमे संस्थावयतस्य चिन्ता याय यातन्निहतीच्छा जायेतेति तिन्नदाह निरयेति पूर्वोक्तङः खसंक्रक्तस्तेन नरके प्रकर्षे
णददातिनाहृशो नस्मादस्या विरामपवसमंजसमिति भावः भागवते हित्वाष्ठहं संसृतिचक्रवालेन्नसिंहपादं भ
जताकुतोभयमिति नहिंसो मनमसी वममास्थितिः सानदूशानर्थकारिणी माशंक मानसमनसो मोहनमो

विप्र
टी
१८ ग्रं
18

यद्वा वासनामानुवासनेति वासिष्ठे ऽस्मा विशुद्धचिन्ताद्युपदिशति आत्मानमिति सर्वं प्रमातृप्रमेयजातं
स्वप्रकाशचैतन्ये ऽध्यासोतीति तं विवेचय विनश्यद्देह्याद्यपलापेन प्रत्यय श्रुतिः यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या
अन्तरो यमयति पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति
ननु सर्वगतमात्मानं नित्यं बुद्धिसंकोचात्कुतो ऽल्पविद्या विचारयामीत्याशंक्याह तत्त्वितिशरीरेन्द्रियबुद्धि
भ्रमे स्वयं चिद्रूपप्रवाहनिर्वाहकतया तत्र स्थितं न तु शरीरस्य चिदात्मनो विद्यासंस्पर्शोस्तु ह्येनिर्गमरवतदानु
रितायाद्भिः करणोपकरणानां देह इति विशेषादन्योन्यसंपर्कयोर्ज्ञात्मनोर्विवेकादुपलब्धयोर्हेयादे
यलक्षणयोर्जडत्वचैतन्ययोः सारत्वेन चिन्मात्रलाभो भवति मित्तात्मनामिति भावः श्रुतिः तं स्वाच्छरीरात्प्र
वृहेन्मुञ्जादिषीकां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ननु विनाशधर्मणां तेषां संपर्कादस्यापि तत्संगः
सत्वसंगे स्यादिति गाढं दुर्ष्वंदश्यमभिप्रेत्याह कूटस्थमिति कूटवत्स्थितं कूटमयोघनं नानाशस्त्रविकाराणां सं
हत्ताधिष्ठानमप्यस्ततं यथा तथा विचित्रविकारानिर्भातिविश्वाश्रयोप्यात्मा विकारविशृङ्खसत नो ऽप्यस्तत्स्या
धिष्ठानं ताम्रहिक्कु चिद्वज्ञौ सर्पस्य वाधिष्ठाने विकारोऽध्यस्तस्य संभवति वस्तुतो मिथो विरुद्धयोः सदसतोर्यो
गाभावात्स्तति चासतो मनोविकल्पात्मकत्वादिति भावः भाष्ये यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वा
णुमात्रेणापि न संबध्यत इति अथवा कूटं शैलशृंगं यथानेकविधवातवर्षादिविकारैरविकारि तथात्मापि

मायाकल्पितजगज्जन्मादिविकारैरस्पृष्टस्वरूपो मायाया नियन्तारमन्तरेण स्फुरणायोगाद्विषय
स्य विषयिणं प्रत्यावरणानुपपन्नेश्चाविकार्योयमुच्यत इति स्मृतेः यद्वा कूटे मायोपाधौ प्रतिकृत
त्वेन स्थितस्यात्मनो मङ्कारेस्त्रवेस्यैवोपाधिनाशेन नाशो नैमित्तिकसंपर्काज्जीवन्मुक्तानामुपाधि
नाशेऽप्यलैकत्वश्रवणात् स्मृतेः अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति कस्तस्य विवेचने
न लाभस्तत्राह ध्रुवेति चिदात्मामर्शमयस्य सर्वस्वलोवपिभूतं लयमुपेतं निजानन्दं वितरन्तं श्रु
तिः एष ह्येवानन्दयति संस्पेवायं लब्ध्वानन्दीभवतीति ननु कथमप्रसिद्धस्य तस्य विवेकारोहण
मित्याशंक्यात स्मिन्सर्वस्य निकृत्वाभावाद्विवेकोचितां प्रसिद्धतामाह स्वामिति स्वात्मीयं चित्स्वरूप
मात्मानेषणापराणां स्वान्तर्विमृश्यं न तु तटस्थेश्वरवद्बहिर्विमृश्यमप्रसिद्धत्वेन लाभस्यानापत्ते र
नन्तेऽर्थातोऽर्थोवक्त्रा मात्सर्वस्य लोकस्यायमात्मा तदभेदादात्मनः प्रसिद्धिरिति भावः श्रुतिः
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मेति ॥ ११ । यदि तव स्वात्मस्वरूपस्यैवं ख्यातिः स्वाधीना नो वन्धकमो
चकहस्तीनां विमर्शमात्रेणैव तस्याभिव्यक्तिरित्याशयेनाह । मोहाद्यायास्त्वननयानिवृत्ति
जामयनेषां केहितनिरतानाममेतिप्रपेपः ये स्मिन्नः परमस्वात्मभजनस्यजस्त्वं ते तैस्तिष्ठ प्रजाहिभवा

वि० प्र० र्तिदान्कुपोतान् १२ । हे चेतः चेतनत्वे प्रमत्ततया ज्ञानन्तीन्द्रियाणि विषयाननेनेति चेतः मा
टी० यायां चित्तेः प्रतिबिंबरूपत्वेन सस्मन्प्रकोदयस्य चेतनत्वस्फारक क्रुति अन्यत्रमनाग्भ्रूक्षंवं न किंचि
१९ दस्तीत्येवमन्यत्रमनाग्भ्रूक्षंवं न किंचिदज्ञातमितितत्वाविद्योन्मुखत्वे सति विद्यप्रवृत्तिरभिस्थिताश
क्तित्वेन तस्यामाविर्भूतामोहाद्यास्तन्नयाः भावात्मनोर्विपर्ययप्रत्ययः मोहः तद्यथा रत्नादिषु
19 पाषाणत्वात्शरीरयात्राप्रवाहनिर्वाहकयोर्भक्तणाच्छादनयोरत्नपट्टकेषु रम्यत्वप्रतीत्याजीवा
नामीश्वरत्वस्वात्वित्वाभिमानः प्रवर्ततेनिरतिशयानन्दस्वरूपत्वाभितायाश्च प्रकाशात्मनि नश्वरत्व
जडत्वदुःखित्वधर्मारोपो येन स एवाद्योऽस्त्वेषां कामक्रोधादीनां ते मोहाद्याः वस्तुविचारेणका
लेत्स्तत्त्वलोचनेति विपुलश्रेणीभिरत्नमत्यीनां नगपयोधरेति स्तम्भेत्वाम्भोजेति सद्रूपेति ह
स्त्रामाद्यति मोदते भिरमते प्रसंतीति विद्वानपि प्रमत्ततामुच्चिपुच्चिकांस्त्रियमहामोहसङ्गश्चेष्टितमि
ति यदाधरादिषु रूपाणांतांभावानामश्रुमानोपलब्धप्राक्तनसभगकर्मणा समुदितमायाजन्य
त्वत्तातोल्लासितत्वेनाशिकस्वभावालोचनेन कालयस्तत्वदृष्टिः संजाता भवति तदा निवृत्तिः निर्वे
दस्तत्तिस्त्वशक्तित्वेनास्थिता संभवति तस्यामाविर्भूता ये ते विवेकाद्याः जडान्तनविनश्यद्धर्मेभ्योदे

ह्यगुपाधिभ्यो महावाक्यनिर्णीतसच्चिदानन्दरूपतया करामलकवदात्मनः पृथक्करणं विवे
कः स एवायो राजा शमदमादिभिः साधनचतुष्टयानां तेषां स्वरूपमाह विवेकस्य प्रबोधचन्द्रोदये
स्फटिकमणिवज्ज्ञातास्वान्ते वः प्रगाढमनार्यया विकृतिमनया नीतः कामप्यसंगतविक्रियः
न खलु तदुपसेवादस्य यत्पतिरुचिर्मनाक्प्रभवति तथाप्येषा गाढं वियातनमधीरतामिति ते
षामुभयपक्षस्थितानां मध्यात्मवेद्यवासनामलकलुषीकृतस्याहितनिरताः सात्त्विक स
त्त्वान्वेषणपराः के किं मोहाद्याः उत विवेकाद्याः इति पक्षैः मोक्षाकांक्षानिरतया मनीषया विम
र्शयेः तदाहानादानबुद्धिः स्वयमेव जायते तेषामार्यत्वानार्यत्वविज्ञानादिति भावः इत्थं विवे
कादिभिर्निजस्वरूपप्रतीतिं मोहादिभिर्विविचित्रकल्पनानल्पानर्थप्राप्तिं च दर्शयन्विवेकपक्ष
स्यादेयत्वं स्तुवन् यावर्णयति येरिति उभयपक्षमध्याद्यैः परमसत्त्वं निरतिशयानन्दं अज
स्रमपक्षयुक्तं संततं वा भजासि पामोषितैः सह तिष्ठसि यत्वेन तानेवष्टुहाणेत्यर्थः वा तिष्ठ
संसारदृष्टिं वडलाभिमानलयसन्दरं असाध्वेतारमामोषितदेनमेवसंश्रयेति विमर्शाद्देय
त्वेनावशिष्टानां प्रतियोगि हननमुचितं किंचित् नरुद्ध्ववशं कार्यमित्याह प्रजेति भवानां।

वि॰ प्र॰ जन्मावलीनामार्तिमसह्यपीडां ददन्तीति तानेव कण्टकान् कण्टकानेव विषमदुस्तरभवाम्भो-
टी॰ धौ निमज्जकधर्मत्वात्कण्टकान्मज्जहि विवेकादिप्रतिपक्षैः प्रकर्षेणोद्धर्णाय पुनर्यथा स्यात्तं तथा
२॰ कुर्वित्यर्थः। वासिष्ठे मोहादीनि महावेगैः स्वेशतानि नूनमभ्यागतान्यगवशादिव कानना-
20 नि तस्मिन्विवेकवशात्स्वयन्तं प्रयाति मनोवृत्तेर्निपुणमेव गलन्ति तानीति १२। ननु वैरा-
रोपितायाः शरहन्ताममताभ्यां द्विविधाया मिथ्याप्रतीतेर्निर्वेदबीजवैराग्यधर्मालोचनातिरेकेण
कथं व्याहतिस्तदभावे विनिवृत्तेः स्वात्मस्वबोदानमपि न भवेदित्यत्र प्रथमं
क्रमेण सर्ववैराग्यस्याभ्युत्थस्थूलदेहस्फुरणधर्मप्रथना
न्तदारोपमिथ्याभयप्रतीतेर्निरासस्तु
स्वेन स्वात्मनि प्रवेशं
गमयति ॥

कासाराम्बुजदलकोटिभागसंस्थाम्बुबिन्दुवत् क्षणविलयैकवेरस्मिन् न्यक्कृत्याहमिति मतिं निरस्त-
मायं स्वात्मानं श्रयणीयतया ध्येयानिरीहम् ॥११॥ कासारे सरसि स्थितम् अम्बुजदलं तस्य यद्यदत्रस्य कोटिभागे
अग्रभागे संस्थाः लम्बितास्तथा विप्रुट्जलबिन्दुस्तद्वत् क्षणविलये निमेषमात्रपतनोन्मुखे अस्मिन् देहेऽस्मिन् न्यत्व
नैकुत्सितशरीरे वासिष्ठे सकलदोषनिदेककलेवरमिति अहमिति मतिं अहंतात्मिकां विवर्तबुद्धिं न्य-
क्कृत्य ग्लानिकरतया विद्रूपाधरीकृत्य दर्शनेन संत्यज्य स्वात्मानमनधस्तस्वात्मीयस्वरूपं दुःखमाहमूल मिथ्या
रजस्तमसोर्निष्क्रान्ततया कल्याणकारयिप्यानन्दविवेविन्यासनन्वहुज्ञाश्रयसंसेव्यतमयतो निषादयेत्व-
थः अष्टावक्रे कूटस्थैवायमात्मानमद्वैतं परिभावय आभासोऽहं भ्रमं मुक्त्वा भावं बाह्यमथान्तरमिति ननु
मितैश्वर्यं त्वषाराशास्त्रवहु जनसेवीतभावात्संगनिर्णसेभवति कुतो निरतिशयैश्वर्यनिर्भरेण स्वात्मना सहेत
कश्चिद्दावर्त वः साक्षि स्यार्पितत्याशंक्याह निरस्तेति निजनिरोधमेतद्गुणहरेणगतासर्वैव यापिधानकर्त्री मायायस्मादर्काञ्चिव यत्र
मायायागोपनशक्तिर्नास्ति तत्रान्यस्य कस्यापि तत्संगतौ निजेमोक्षो निकृष्टप्रयत्नमात्रत्वेति भावः श्रुतिः
आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति पंचदश्यां असंगस्य स्वसंगेन कूटस्थस्य स्वविकारिणा आत्मनोनात्मनो यो
गो वास्तवो नोपपद्यत इति ननु निरस्ताहंकारो देहभृतायत्नलाभायव्रज्यामितैवसकिमासीतेत्याशंक्याह ।
निरीहमिति निर्गतचेष्टा स्वात्मनो निरवधृतयापूर्णत्वात्प्रलयोदधिवन्निजातिरिक्तेदृश्योतरगमनाभावा

वि॰ प्र॰ टी २१ — प्रत्ययं निरस्य ममता

21

शम्यते पूर्णमथः पूर्णमिदं शुभ्रशरीरं वा अवसन्नमिति सूक्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ देहे वैमनस्यजनकत्वमुपपादयन्नस्य परथमे
दर्शनादहंता प्रत्ययं निरस्यति । पारके कुवनमहोनिलाम्बराणामेषु पाशैः रूपचयमागते कुदेहे नि-
द्रादौ पुत्रवसहशोर्पिते ममत्वे सक्ता सम्भ्रमजपिशितवरे शिवे सुचेतः ॥ १४ ॥ हे चेतः वसुमाकृतिनिमग्न
हृष्टिवेनशोभनत्वमिहं त्वं कन्त्वितैः सर्वप्रकारैः विभ्रान्तो नरदूरवहृष्टुयवादनिन्दे उपचयापचय
यमेवति शरीरे पारके स्वप्नमरणादौ जीवेन सह परलोकं प्रतिगमनादर्शनात्कुरसगालादीनामशने
नवद्धे रुषितेनोभयराहित्येन वा विद्विमि भस्मावशिष्टे शरीरे निजविमलधर्मान्विहायेदृशेन कृत
घ्नेन सहस्वात्मार्पणेन यामरथ्यमाश्रयसे तत एवाद्यपर्यन्तेनानाकुम्भीपाकादिनरकक्लेशितदुरन्त-
पीडाश्रुविता इदानीमपि तन्नस्त्यक्तुं नेच्छसि इति भावः भागवते कामान्कामयते काम्यान्यदर्थमिह
पुरुषः सवै देहस्तु पारक्यो यात्यपैति वमेत्रति इति नेत्राद्वेलहाणएवदर्शनाया स्वपरकीयत्वे स्फुटे केरो-
ति कुवनेति कुभूमिः वनं जलं महस्तेजः अनिलः वायुः अम्बरमाकाशमेषां पञ्चभूतानां पञ्चीकरण
प्रकारात् निष्पन्नैः रूपाणशैः रूपचयं पिण्डाकारमागते प्राक्तनकर्मपुरुषभोगायतनत्वात्सम्प्राप्ते स्थितिं
वहति नश्यत्येषः वृद्धैः द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च पञ्च
न इति कविनिदं स्य रस्यानकस्पदम्परं वक्त्रहिमाकलय्य फल्गुनरपरद्रव्यस्य ममताग्रहतया-

गश्युता प्रहेया विमलस्वबोधात्मनि स्वार्थे निष्ठस्य समीचैवेति भावः कुत्सितत्वे चाह निद्रेति निद्रामूर्च्छा-
दौष्ठ्यवसदृशं सर्वेषां समदेऽकरणयत्तुल्यं निजपरतत्वविस्मृत्या समर्पिते ममताशहेत्यकार्यकरणस्या-
कस्माद्दर्शनमात्रेण सचैलस्नानमाचरेदिति स्वस्वाद्यविचराहित्यं शुक्रं किं सुममत्वं गृह्णीयादिति ह
ठतिस्त्रयं सविदाग्रहाय शिवमखण्डानन्दसततत्वं तुरीयमात्मानं संभज विश्वादिपादत्रयविलापनेना-
वशिष्टमेकत्वं यथा भवति तथा विमर्शय श्रुतिः शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते इति नन्वेतेन किमयं मादा-
स्यतीत्याशंक्याह यस्तु यदात्मा सततं ह्यात्तु शङ्कः नस्वाति चिक्ते किं विदित्वा श्रूयमाणं मायात्यति शिवदमिति सर्वा-
नन्दकरे निजानन्दे समावेशशालिनो विततं वासिष्ठ समाधिनिर्हतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि
यत्सुखं भवेत् न शक्यते वर्णयितुं तदा गिरा यदेतदन्तःकरणेन गृह्यत इति १४ किंच कस्मादिदं शुक्रान्नं
किमस्य स्वरूपं कुत्रास्यावसानमिति प्रश्नत्रयस्य क्रमेणोत्तरमाह सिद्ध्यैककमातृत्रयस्थलामसंयोगादासक्तिपरंवि
नेत्रोऽश्यते । केनास्मिं पितृमलमातृरक्तसृते विट्मूत्रककफमांसरक्तपूर्णे पेर्वादिक्रमि
शुचिजेमनेशरीरे निस्तत्त्वेऽहमितिमतिस्त्यवाय दिष्ठा १५ ॥ पितृवीर्यमातृशोणितयोर्मेलनादेयमा
नकलिलबुद्बुदादिक्रमेणस्रुतेपिण्डत्वमायाति विष्ठाप्रस्रावकीटश्लेष्मामिश्रहधिरे निर्भरितेस्रगालादि
कीटवक्त्रीनामाहारे शरीरे स्वीयत्वमागते शरीरेऽनलानां गृहीतामऊं भवच्छरीयमाणमयं वासिष्ठ-

वि॰प्र॰
टी॰
२२

22

देहोपिमलपिंडोयंमुक्तजीवोजडात्मकः दह्यतेवह्निनाकाष्ठैः शिवाद्यैर्भक्ष्यतेपिवेति नन्वकरचरणा
दिमतः पुंभिःसकेनाप्याद्येयत्वेस्यानेत्याह निस्नत्वइति श्रमशुक्लपुरुषहृष्णागंधर्वपुरायणाप्रसक्तरजना
देरिवयस्यनिर्गतेतत्वेस्वरूपेतथाविधे ईदृशस्यदेहस्यवैर्थ्यमहतस्यवपंचत्वागतावरजोर्ध्वं दैहिकक्रि
याद्यावुपयोगित्वमितिभावः वासिष्ठे मुमनःप्राप्यंगादेः कारणंमार्गयेतिच वन्ध्यापुत्रस्यपौत्रस्या॰
स्वत्यमासादयंतितेति हेमूढविक्षेति पुरुषः केनमित्ररूपेणपुत्रेणतवाहमितिमति सर्वानर्थमूलाहंता
बुद्धिहपदिष्टायेनतदेकामापिता ग्रहेहोगोलागूलवत्ततडंकःप्रतारितवाकास्यविश्वासनिमित्यातवा॰
तिमोर्ख्यमितिभावः १५। नन्वतन्नादात्म्याध्यासोपदेशस्यगर्सभावयाविज्ञानथेकारित्वेस्वीकृतेके॰
तेनर्थाकुरोजातः केनसाधनेनतदुभयस्यधातेकविष्यइतिपृष्ठंत्र्यंपरिहरति ॥ तदुगात्वमसिकृपा॰
दिपर्मेपाशैः स्वाविद्याप्रयत्नसमुद्भवाद्धिहृत्य वैराग्यपूर्मतिनिशितासत्वबोधरश्मिप्रदायप्रज
हि स्वविनतामविद्याम् १६ ॥ हेदेविनप्राग्वणितस्वरूपस्वस्यनिजचैतन्यस्याविद्यापुत्रकिंपून्यप्रका
पुरुषस्यापुत्रत्वेनानियमप्रत्यान्यासमुद्भवेविषयरंजनदुन्निन्नयोंकारकल्पनेयस्यविदोयकतुंनाहपुरुष॰
तदुगात्वदेहासक्तिवपुरोत्मिषितस्नेहात तदुक्तबद्धीणतवपुष्ट्वादिह्यात्मकानर्थपाशैः हर्षेपान्मरयात्म
कहृष्ठवन्धहेतुभिरुज्जुभिर्जुविहृइंतन्मयतयाप्रवृद्धमसिमिथ्यावेद्यकामवद्यातत्तद्विनिविनाकर्मा

द्विनाशोपायेन मुच्यस इति भावः । श्रुतिः यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः तदा शिवमविज्ञाय दुःख-
स्यान्तो भविष्यतीति नन्वहं वादिवर्णितप्रकृतिपुरुषादिविवेचनमप्यात्मभासे विनिर्णयाशेषदुःखमू-
लच्छेदहेतुरेव सा न भवेदित्यत्राह स्वेति स्वस्यानस्तमितचिन्मात्रस्य बोधः मुख्यवाक्यप्रतिमन्त्याने-
ध्येकाविवर्तविकसंविन्मयवरिष्ठिः जीवेश्वरभेदच्छेदकर्ता खड्गस्तां प्राप्नाय सोहमिति एवं निश्चित्या-
गृहीत्वा तं कार्यकारणाध्यासरूपामविद्यां नित्यशुद्धबुद्धस्वरूपसंविदावरणं तां प्रजहि निजतत्त्वयोगेन ज्ञात्वा ।
वासिष्ठे ननु देहास्ति सशुद्धन शुद्धमेव जसियेन यत्नापविमुर्णानाम् तदवलम्ब्य बलादतिधीरतां जहिहि चे-
वलं तं पुत्र हे मन इति नन्वमूलच्छेदशक्तिः केन भवेदत्राह वैराग्येति विरागः समग्रविषयग्रासोन्मुखकालो-
त्सुखतृष्णाविरतः रागः चन्दनास्नानादिचमत्कारस्पृहा स विरागस्तस्य भावो वैराग्यं तदेवाप्रमतस्मिन्निशितो
नीलशिक्रतां सालात्कृतिहेतुजन्मपर्यन्तं तदा चिद्भिन्नं न किंचित्कालत्रये प्रहत्त्रमाद्येन योगिनरस्य भानासमेन
साधनानुपयोगवादिति भावः । भगवते ज्ञानासिमच्युतबलाद्यदस्तशत्रुः स्वाराज्यतुष्टउपशान्ततरङ्गविज्ञ-
ह्यादिति ।१६। एवं तस्यानाशोदयाभ्यां विविचिन्मोहमुनिजस्वभावाभावानर्थावलेः तयोदयोस्यात्तां शृणयमाह ^ मित्या ^
न हानाद्भवसि निजात्मलाभात् प्रत्यक्तोन्यो ऽखिलजगति त्वमेव सर्वम् । यद्येतन्न हि रूपभेदप्रभृज्यकालेन
नं वांज नंत्रणुचोग्रसिष्यतिज्ञाक ।१७॥ तस्यां विमर्षविलेयवपुषः चिन्मात्रभेद विषयाश्रविघायायागतात परः

वि॰
टी॰
२३

23

विज्ञानयोगेनाहंरूपात् निजः स्वीयोयश्चात्मा नित्योदितप्रकाशानन्दस्तस्य लाभ एकरसास्वादस्तेन तृप्तं प्रीत
वपुर्भवसि ब्रह्मैव संपद्यसे इत्यर्थः गौडपादैः यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः अनिंगनमनाभासं निष्पं
न्नं ब्रह्म तत्तदेति ननु तथापि जीवदशायामनर्थोपरतिर्न भवे[त्] द्वैतस्य सत्त्वादित्यत आह अखिलेति सर्वमात्म॰
मेव त्वं भरितलोके त्वत्तः पूर्णात्मलाविदेकरसस्वरूपत्वकवपुषः अन्यः भिन्नधर्मी कोपि न तस्य वानर्थो वा भिन्नो कोपी
त्यर्थः श्रुतिः यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदिति इत्थं द्वैताभावाद्भयविरतात्त्वनर्थनिवृत्तिः स्वयं भवतीति भावः ॥
ननु लोके सर्वे मिथो भिन्ना कथं न मम इत्याशंक्य यथा प्रतिबिंबमेतन्मकुरान्तर्गतानानार्थाद्यथान्नस्यादात् ॥
न भिन्नास्तथा जगदूपतानिविषयप्रमातारश्चिदेकरसतो न भिन्ना इत्यभिप्रेत्याह त्वमिति सर्वं रूपत्वेः प्रवेशाद्वैत॰
निरासार्थः श्रुतिः स ब्रह्मा स शिवः स इन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् स एव विष्णुः स प्राणः स कालाग्निः स च
न्द्रमाः स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनमिति मुमुक्षोर्विषयवैरस्याद्भवापकालभयं संस्मारयति यदी
ति एतत्तु विमर्शबललभ्यमतस्त्वैकत्वनिवेदनमविद्याध्वंसनं न हि रूपैषयो रूपप्रयत्नेन न वियत्सितं हि
नूनं संसृणुयात्त्वय्येन विश्वस्वजनताभक्षकः कालः जननमृत्युजन्मादिरूपपावके प्रभृज्यस्वखड्गः स्वा
नुभवकारयित्वेन प्रपन्नानामनुपरताविघ्नशाकपीठप्रतिषेधति निजतत्त्वविस्मृतानुप्रबुद्धक्रवहू निरयः
कदनोपभोगावशं करोतीत्यर्थः श्रुतिः मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भागवते ता॰

लोकगतवेद्यवे
दितृवर्गं त्वमेव
नान्यामायाद्व
नद्वैताभावादा
त्मत्वो॰

तानपि धमसतो विस्तृत्वान्मुकुन्दपादारविन्दमकरन्दरसादजस्रम् निष्किंचनैः परमहंसकुलैः संसेव्यं
पुष्पदहे निरयवर्त्मनि वद्धतृष्णानिति ॥७॥ ननु ते के मोहानुजीविनो ये रहसि शेषानर्थमूलकृत्ननपुंगे दे-
विवेकादिसुखविहृत्य तृष्णारेङ्गतिसागरेपातिते तत्र तत्स्तेषां स्वरूपक्रियावबोधाय बोधो विलिमाकृत यथा
तन्स्वाधनपरे भवेयमिति क्रमेणैव नाशेन निरूपयति सर्वेषामिह कामादेकारयो स्त्रीं स्तावयति । देवेन्तामनसि
जयानके निहन्तार्थी रक्ती नयनविषाक्तपत्रिणा त्वाम् संकल्पाद्विरमनजायते महेशो वां तच्चेद्विरमवने
तथा कुरुत्वम् ॥८॥ देवेन ईश हानी चन योन को यत्नो निज हते ये कामरूपई हृषेण हृषो जनितः स्वयमेव
शतस्वं नीचस्वत्यर्थः मनसिजो मन्मथो यस्माज्जातस्त्वमेव मथ्नाति त्वस्य स्वमेव तु हृदं सपदयानकः ।
पुणारुः श्रुधीरेयरवंत्वनायललिताति शयादलसे हिणीनेत्रे यस्या नयनमेव विषेण गरलेनक्तः संदिग्धा
श्रासौ पत्नीवाणस्तेन त्वामनादरविवेकं निहन्ता सर्वथा विस्मृति यथा भवति तथा मारयिष्यति वा
सिपे कामनाज्ञा किरातेन विनीर्णमुत्रचेतसाम् नार्योनरविहंगानामंगवन्धनवागुरा इति इत्यमलमांसा
दि पिण्डायाः स्त्रियो लसनेत्रस्य दर्शनमात्रेण संमनं भवेदिति तदेतदद्भुतनीचत्वमिति भावः श्र्वोथ
वेद्ध प्रभवति मनसि विवेको विहृषामपि पुण्यसंभवस्तावत् नियते तिनेत्रविष्णुरवाभ्यात्वे नन्दीवरा-
दीणामिति ननु ममापि कश्चिदुपाय नाहं पुण्यास्मिये न मम नित्यो दिन भावकं चीतदनुपत्तिर्भवेन्नचाह ।

चिद्र॰
टी
२५

संकल्पादिति यतस्त्वं सम्यगागमतः सत्यत्वेन कल्पनेन तस्मात् विरम निवर्तस्व निर्वासनो भव ततस्तदुत्पत्ति
नैष भवेदित्यर्थः गौडपादैः निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो
न तत्समः इति ननु किं तेन फलितं भवेत् तत्राह नेति सङ्ग्रहः सर्वविकारकारी न जायते तदजन्म परपुरु
षार्थं त्वं चेति भावः ततस्त्वमपि महाकं विमर्शी येत्याशयं सूचयति वाक्येति यदि चिरं भवेन्निस्पा
दितप्रकाशात्मक वर्तनेन तथाऽरु निराश्रयत्वमाश्रय श्रयमेव तद्गुणनोपाय इति भावः गौडपादैः र
गृहे नन्तवनोत्सर्गं चिंतायत्र न विद्यते आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतमिति १८। ननु र
लोके सर्वे प्रयत्नातिरेके ग्राह्यस्त्वमोपस्त्वे मोक्षं किं विरमयसि न तु इत्याशंक्य नव मोह एष एवति
रयङ्: स्वेषु स्वस्य प्रतीतिरित्याशयं सूचयं स्तेषां विषमदोगित्वदर्शनेनापि तस्य स्पर्शे तीक्ष्णया श्री
विभावो न भवतीति मोह सद्भावं प्रथयति। हीकृयेऽस्मर विषमिश्रमोहनीरे मग्नायिन दिनन उत्थिताः
त्वयाऽनाथ तद्दृष्ट्वापरस्त्वदं विस्तृजपत स्मिपिदिदं वपुन रपि यथा वसीति विद्धम् १९। स्मरः स्मृतिमा
त्रादेव प्रतिलब्धशरीरः श्रीशंकरतृतीयनेत्रजन्माग्निदग्धत्वेनानंगतां गतान्सर्वं विजयी कामः स एव
विषमार्द्रो येन तेन मिश्रं सं यत्किं नेयद मोऽधर्म विचारशून्यत्वं मोहः तं स एव नीरे जलं तस्य तादृशो हीकृ
येऽसं कोवयारव पद दाविद्राविति मिराश्रये येऽजीवामग्रारम्यत्वमोहात्म्यरवभ्रांत्यापतिताः ततः स्त्री

कृपयात्रेजीवाः स्वयंतात प्रलयपर्यंतंमरणांतंवा न हि उत्पिताउक्ताः किंत्वयोयोगता इत्यर्थः ।
भागवते योषिद्धिरण्याभरणादिकेषु यतंगवत्रपुष्पतिनष्टदृष्टिरिति वासिष्ठे ललनेलाननसंलीना
मुनेमानवदंतिनः प्रवेशार्थं नाधिगच्छंतिदीर्घैरपिप्रमांकुशैरिति हिमाद्रेः संप्रायनिरासयोतकः तत्र
प्राणिनां स्त्रीकृपाजन्मभोगप्रभृतिकृतीनां क्रमेणानुद्धारं दृष्ट्वा सान्वात्पहिलोकापरसुखदंसर्वतः प्रा
याससूत्यंपूर्णानंदवितरंतं चिद्रूपं चिन्मयपरप्रकाशस्वरूपं बुद्धिप्रकाशनियंतारं वात्मानं ज्योतिषा
मपितज्ज्योतिरितिश्रुतेः यद्वा नत्रसमस्तं पूर्णानन्दात्मकं तर्हि किमहं नानुभवामीत्याशंक्याह य
देति परेषां स्वीकृतमनुष्योजंतुभ्योभिन्नानां तीव्रविरक्तानां विमर्शानुभवेन हृदयस्यैतन्यानन्दप्रदं
यद्वा परं मायीयसुखादुत्कृष्टं सुखं निजात्मयोगशालिनां प्रत्यक्कृतमात्मानं श्रुतिः रसं ह्येवायं लब्ध्वा
नन्दी भवतीति यद्वा परेषां कामक्रोधादिशत्रूणां सुखं निजनिजविषयवर्तनेस्वात्मप्रथा मात्रेणानुभू
ति खंडयतीति विहाय निजांतरात्मनो बहिर्निसरत्या विसार्यं तस्मिन्नुकलत्राणस्त्रीकृपे भूयोपि धावतीति ति
ज्ञश्रृत्विप्रावृत्यैणानियतंगच्छसीति दृष्टमोहस्य चित्रमेतदीक्षितमिति भावः वार्तिके अनर्थं परिया
कत्वेज्ञानत्वपिप्रवर्तते पारंतव्रतेदृष्टाप्रहन्निर्नेहस्पीकविदिति १९ । अपिचकैश्चित्निकन्यायस्तवन
याय्योषित्संगिनामनर्थफलश्रेहप्रायं सकृत्परमोपायं साक्षाद्बोधयति । योषित्संगतिज्ञनसंगसर्व ।

चिद्रु॰
टी
२५
25

गीर्णा यातनास्ते निरयमहानलेन्धनत्वम् । तज्ज्ञानाद्धि रमततः संतां सुसंगं कुर्या यन्नव सुमनः पुनर्न दुः
खम् ॥ २ ॥ हे सुमनः येन दुःखोत्तरता विकल्पेषु संयोजिनीभिर्योषिद्भिः संगतिः संयोगो येषां जना
नामत एव जनिमृतिप्रवाहसंवाह्यानां तेषां संग एव सर्पश्च भुजंगरस्तेन निर्गीर्णाः भोगवते तमोहा
रैर्योषितां संगतिसंगमिति किं तेषां फलमित्यत्राह यातना इति लक्षणेन पत्कामसुखाभिलाषिणः ॥
पामरास्ते निरयस्य नरकोत्तम कुंभीपाकादिनरकस्य यो महानलः दुर्भरजाठराग्निस्तस्येन्धनत्वं ।
समिद्भावं यातना निजकर्मवैवश्येन प्राप्ताः कदा न तेषां तज्ज्ञानाद्भिः स्फूर्तिः संसारसरणीं दुरन्तत्वात्
तत्संगिनां संसर्गे नेहशामनर्थहन्तं किमुत साक्षात्संपर्के तेषामिति भावः ननु तस्मात्किं विधेयं तत्राह ॥
तदिति विषयपराणां दुःखावधिभूते कुंभीपाकमहानरकदुःखे जातत्वात्पतनं निमित्वा कालान्तरे
ममापि नरकाग्रे दारुणत्वमनुभाव्यमिति विचार्य ततस्तद्योगाद्विरमदेनैदं तान व खेदेति हठेनवाव
तेस्व यत उक्तं चानुभूते च दर्शनाद्धरति चित्ते स्पर्शनाद्धरति मनः संगात्संहरति वीर्यं नारी प्रत्यक्ष
राक्षसीति ननु नाहं संगं विसृज्य शक्नोमि जीवनत्वादित्याशंक्य विषमयेतरसंगाभेदकं संगं शिक्ष
यति सतामिति सत्तत्त्वनिर्णयया तेकत्वजुष्टया प्रत्ययापरिहितनमभिसृक्तां महावाक्यतात्पर्य
निष्ठात्मनां सुसंगं ग्रन्थात्मसंगच्छेदकं स्वात्मसंगयोजकं यत्संगेन तु सुसंगं कुर्याः प्रचुरानन्दवीजापर

संगकर्षणेनविद्यया: भागवते संतांसंगोद्वारमाहुर्विमुक्तेरितिततः किमतआह यदितियेनसत्सं
गेनतु: स्वजन्ममृतिप्रवाहजान्यव्यसनव्रातंपुनस्तत्वनभवेदात्मानात्माहंप्रत्ययविच्छेदेनागामिशरीर
णनारंभत्वादितिश्रुति: नसपुनरावर्ततेनसपुनरावर्ततइति हे देहेसंग: सर्वात्मनात्याज्य: सचेत्यक्तुं
नशक्यते सद्भि: सहकर्तव्य: सतः संगस्यभेषजमिति २ । नचऊर्ध्वमधस्तात्केनविशेषेण नलिख्यते
जायमानेसतिपुत्रे विधिविहितदेवापुत्रादयादिऋणयुक्तोभवतिपुरुष: त्रिभिर्ऋणैर्वाजायतइतिश्रुते: पारलौ
किकनिस्तारंययेनकेनचिदुपायेनपुत्रउत्पाद्य इतिस्मृतिप्रदृष्टंवनेप्रव्राजितंजरत्कारुमुनिं तत्रस्थितै
कशूलपततोन्मुखहस्तपादशाखावलम्बिनोनिजपितरोब्रुवंतिस्मपुत्रमंतरेणगतिर्नजीवस्यास्माकंगर्ता
न्तरपतनेन्मुखावलोकनादितिमहाभारते दृष्टंपितरिसन्नेसति विनापुत्रमौर्ध्वदैहिकक्रियादेरसम्भव
नेपुत्रभावानुपपत्तिर्नकदाचिदितिचगारुडादिपुराणेषुदृष्टंततोगार्हस्थ्याकर्मणाप्रत्यवायिस्यामित्यापु
कावारणायमोहार्णवनिस्तारकेनित्यसुखप्रदज्ञानमार्गेस्यामादिशेति । हे चेतोवरयनवांविरक्ति
कन्यांभवत्कांताप्रजननयपुत्रकांक्षमादीन् तान्योयाजयवस्तुनाप्रवर्धयत्वंचिरंदेहेचिरसुखमनुभव
विषयसीह २१ । गृहप्रभृतिरुद्रलोकपर्यंतभावेभ्योपरोयास्तत्रलभ्यत्वमकाल नर्थवाहुल्यात्कालसर्प २
कवलनत्वाच्चविगतारक्ति: तत्रतत्रांतर्वर्तिनोभावामेकदाभवेयुरितिरागमूलायाकांक्षायाविरक्ति: सै

वि॰श॰
टी
२९
४८

वकन्यापरमार्थं गार्हस्थ्यहेतुभूतां तां वरय भगवदाराधनतत्परतया अग्रहृदयेनेन मया विवाहीऊरु

स्मृतिः इह लोके महद्दुःखं प्रजापालनेन तथैव च विस्मृलोके चरौ द्वेवड्डःखमेव विचारत इति नन्वासंगीत्वा

नाकन्यानां शुद्धाहेन फले किं निर्गतं स्थानियोस्यतो त्यापं कुर्यात् नवामिति नूतनामयं पर्यन्तं कदाचि

न्नोपभुक्तो यदि वयापूर्वमेषा कदाचिदुपभुक्तासतीनदोहेदयतेन पर्यन्तं विविधदेहजन्याहं पु ष्येत

त्ययोत्पादितजन्मस्मृत्यादिदुःखतनयो न भोग्यास्त्रासंसक्तदेवलव्यमोहत्वेन पुरीरग्रहणाभावा

दित्यतो पूर्वं निष्पादितचमत्कारप्रदामिति भावः वासिष्ठे यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सु

खं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति ननोविषयेषु किमनया सा कमित्याशंक्यां परि

हरतीति मुक्तिरिति नो लोकव्यापियां विरक्तिकन्याभुक्तादहतमविवेचनबुद्धिपरतया च मन्त्र २

त्वविघ्ननायकप्रेषितलयादिप्रत्यूहचतुष्टयात्मविचारनिरोधात्मकदेहेन यालयित्वा च एषा स्मृति

वासनाचक्रं येन सप्तमः मनसो वासनाचक्रान्यरावर्तनं सप्तादियेषां दमादिपंचकानां तानेव

पुत्रकान् विद्यामयात्सुनामनरकाद्वलकाव्रतवासप्रज्ञातिवेकेवलं दुःखदान प्रजनयविचारवी

र्येणोत्पादयपुत्रहृत्यर्थं तानुपयोगवेद्यवाप्तेऽमनसोनिहन्ति शमः करणचक्रस्य विविधनृपादिवि

ज्ञानादानर्थकाप्रत्यापराङ्निर्दमः आत्मतत्त्वप्रत्याभिलापेतद्धिषकस्य विहितनिषेधेनैमित्तिककर्म

संन्यासउपरतिः जीवस्य सुखदुःखाद्यर्थितप्रियाप्रिययोर्निजकृतिफलत्वानाह्निकृतिरहितेन सहनं तिति
क्षा वेदान्तवाक्यार्थश्रवणादिषु तिर्यच निद्रालस्यादिपरिहारेण मनसैकाग्रत्वं समाधानं
ब्रह्मणोऽस्तित्वाद्यो विश्वासः श्रद्धेत्येते शमादयः श्रुतिः शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धान्वितो भूत्वात्म
न्येवात्मानं पश्यतीति तर्हि महत्कुटुम्बिसंसारे केन यत्नेन तान्वर्धयामीत्याशंक्याह ते हि निजयाल्लन
मात्रेहेतु यद्धनं ...यंति तत्पर्यन्ते त्वङ्गेणापयोगिभवेदित्याशयेसूचयति तानि तितिक्षां विरक्तिशमादिकु
टुम्बिसततान् साधनैकेचैकपुरुषसमाः महावाक्यार्थपरिचयजन्याखण्डाकारवृत्तिर्बोधः स्वराज्यसिद्धौ
तान्तेचास्यद्वितीयस्य स्वरूपावेदनानन्तर विना ब्रह्मात्मैकत्वबोधः सम्भवति सुमतेऽन्नमयस्यादिवाक्या
दिति सप्तवाच्यमपर्यवसानेन स्वस्वसतिगार्हस्थ्यविश्रामं भजति येन तद्धस्तु परमविश्रामप्रदानत्वं पनेतेन
प्रवर्धयता ...न्मयतामापादयेत्यर्थः चेतनवाखण्डाकाराद्वृत्तिर्जाता स्यात्तदा केतवभिन्ना निद्रान्त्यादीनामुप
युक्तिरिति भावः श्रुतिः यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति भगवतापि अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते
विदितात्मनामिति नन्वनन्त्यकलत्रादिके गृहव्यतिरेके का विश्रान्तिरिति तदपि दर्शयति चिदिति भेद
त्रयविमुक्तपरप्रकाशचिदेव गेहं परमविश्रामालयं तत्र विदितिभावे ...नन्तु कर्माणि सुखभुक् निजात्मा
नन्दाधारविमलानन्दानन्दचमत्कारि इह जीवद्दशायां न तु धर्मादिसाध्यस्वर्गभोगवत्परलोके भविष्यति

विष्ठ्र· तत्त्वं पदार्थं विरुद्धं प्राबाधावसिंष्ठुलत्य [illegible] तत्त्वं प्रिष्ठासे प्रेगामनमिदमेवगार्हस्थ्य मशेषदोषवैकल्या
टी दखिलप्रत्यवायमर्दकं भानौन मोव न्मायातत्कार्यस्य प्रतियोगित्वेन तत्राबस्थानाभावादितिभावः गौडपा
२२ दैः तदेवनिर्भयंब्रह्मत्तानालोकेसमंततः स्वस्थं प्रांतेसुनिर्वाणमकथ्यंसुखमुत्तममिति २१। पुनर्विषय
27 वासनारंजितमनसो विषयवासनाप्रशमाय वासनास्वरूपमसारत्वेन निरूपयंस्तदासक्ता जुगुप्सोत्तरं
मोहस्यप्राबल्यं सूचयति – कामाग्नेः परस्य तीव्रदाहकतेर्दुर्लभ्ये विषयलवे दुरंतलिप्सा कायोस्मा
द्विदुषवैरस्थिरप्रहाताविस्मारात्त्वङ्गमतेकथंसुखोपा २२। हेतुमते तुजनितेषु विवर्तात्मकेषु सत्यतया मोवेषु
तस्यसंतोषयनंजल सरसवत्रिजस्वभा वस्य निश्चयहत्त्रियस्यपरस्यतस्यतीव्रदाहकदिनसंज्ञोषं निर्मातुः कामाग्नेः कामः ममैते भवंत्विति यची
भूतस्यहृत्तुष्णारत्वात्म यवाग्नि स्तस्यवस्तुविचारलभ्यस्वतत्वानुसंधान [illegible] नष्टरागद्वेषावाप्नसा
म्यात्मकसंतोषामृतयनीरप्रवाहनिर्वाहमंतरेणतद्विनाय रोपायसहस्रैः प्रामित्वमशक्यत्वेदितिभावः स्मृ
तिः नजातुकामः कामानामुपयोगेनशाम्यति हविषाकृष्णवर्त्मेवभूयएवाभिवर्धतइति विषयलवे
निगडवदात्मबंधनकर्त्तरिमायारूपपदार्थलेशेसोपिनसुलभइत्याहदुर्लभइति फलोन्मुखप्रारब्धत
न्निमकर्मसंविद्रानेपरार्थवीक्षणेनवाञ्छाजातानामपिराज्ञाभवेयंप्रयत्नसहस्रैरपिसकिंतादृशोभवेत्
इतिभावः भगवता· ध्यायतोविषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते संगात्संजायतेकामः इतिस्मृत्यत्वमस्यप्रथ
कान्त्यतिरेकेणइः खप्रयत्नेरपिलब्धु मशक्यकस्य
विषयलवस्य ३ भगवतेकामानलंमधुलोभैः प्रामयन्तुमोपैरितितवघाडरंतलिप्सा
पर्यन्ताविहीनावांकाकामस्यकाधःस्वरूपं
सं·

यन्त्रशक्तिस्त्रस्मादिति ईदृक्त्वात् विद्रुयवैरैरेतत्स्वभावशमभिसावतरैः चिरप्रहातात् चिरायसंतप्तका
त् यतोनिस्सारात् विचारलभ्यकिंचित्सारत्वशून्यात् स्वरवाणहस्वलिप्तातवधीमन्त्रं मन्यस्व कथं के
न प्रकारेण लेशप्रकारं प्रदर्शयेत्यर्थः भगवता काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव इति २२ ननु प्रशमन
काममहमपि त्वदुक्तेनैव शमयितुं न शक्नोमि यत्तु न वर्धते नाहं तस्य किं कुर्यां कुत्र निहन्मीति नैसे भवतीत्यं गी
कुर्वन्नेतदुपायमेवाप्यमभिधत्ते । कामाग्निर्विषयरसाज्यसेकगर्वैर्दीप्तोऽनादहति न का जगत्त्रयीं वीरान्
वैराग्याम्बुरपातनिर्मितेऽस्मिन्वाते प्रशममयवस्तु न कं हृष्यति २३ । कामः संस्कारबलाद् दृष्टमार्ग न॰
प्रवर्तयितास्तस्याविशेषः स एव मोहरूपधर्मदाहकत्वादग्निः विषयाणामाधिव्याधिजनकानां चतुर्विधा
भोगेनालब्धा नो॰ न्नस्त्रीहिरण्यमहीनां रसः लब्धानामप्यहयायथ्यमत्कारः स एवाज्यं हुतं तस्य सेचनलेपैः दीप्तिर्वा दृष्टि
माद्या स्मृतिः यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति जगत्त्रयं हिरण्य
गर्भादिचतुर्विधभूतजाते शूरवीरान् महदादिग्रहेण ब्रह्मादियोगादिदुर्गोपायाद्बलात् जीवान्कान्न दह
ति निजनिजहृदान्पातयति विवेकवैधुर्यात मनसो विमर्शपरत्वे दृश्यते वै तथ्यवेदनात्संसनाभाव इति
भावः भगवता प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरके शुचाविति ननु वीरदग्धुरस्य निर्वाणे कश्चिदुपायः कि
मस्ति न वेत्याशंक्याह किं तु प्रयत्नसाध्य इति कथयति वैराग्येति विनश्वरेभ्यो भावेभ्यो दुःखसारोपलब्धा

विप्र·
टी
२८

निर्वेदः सएवाश्रमेयत्रप्राप्तेतस्यनिर्मितेः मूलपापमोक्षकाम्यया विधानात् — हृषामेश्वरादिन्द्राग्नु
शुद्धस्थानीयोभूत्वासम्यक्कामाग्निशमनकामं चेत्त्वंतत्सर्वदहनक्षमेऽङ्गेवस्त्रेनांजगदंतवर्तिनांया
दार्थीनांयत्तर्कः सदसद्विचारः सएवबहुलिधारासंपातः तयाप्रशमयनिर्वापय भगवता जन्हिशुद्धम
२८ हावीहाकाम्यमूर्ध्यूङ्गरामदमिति २३। नन्वस्यकोयस्यबलादनर्थकर्माणियतेममात्तहन्यन्ताः सुर्यस्यव
येनविहिताः सर्वेकिंरूपंतस्यकाक्रियातेनकिंफलंकेनोपायेनैतेहन्मीतिप्रश्नावलीनामुत्तराणिचतुर्भिः
श्लोकैराचष्टे। भूम्यन्वेशाम्मस्वरोधिनः कदाहंकारस्याश्रयमविदः स्वचित्तमावम् ययेनत्वनुभजसे
फलेस्मभुञ्जायास्त्वंनिरयमहाक्रकषाण्डदाहम् २४। हेस्वचित्तप्रसमहचनस्यश्रवणमेवनवपुरो
म.५ भवनत्वेणावत्तिसर्वविद्याकल्पितवेद्यवेदनादिभेदंयस्मिन्नशमः परमात्मातस्यस्वमेखेडानन्द
हणाद्वियस्तस्यब्रह्मानन्दावरकस्येत्यर्थः वासिष्ठे अहम्भावात्मकंविद्धिचित्तवीजमुदाहृतम् परमात्म
नेत्रं० पदहेतुंमायामयस्यतदिति अहंकारस्यविद्युवहूर्तनकृर्ष्यायांदेहादिविषयाणांव्याप्तैर्निजनत्व
श्मोष्यणाहंकरोमिअहंभुञ्जेमयादत्तंमयागृहीतंअहमस्मिममेदंइत्यादिस्वत्वमहयास्दसदागामिश्रारी
रारंभकहेतुस्वतन्त्रतिस्तस्यकरणंकारः तस्यभृत्यत्वमनुचरत्वंकदाकस्मामवस्थायांकस्मिन्नवसरेवा
माश्रयमसेवयः वासिष्ठे अस्यभृत्यतयारामनिरयः प्राप्यतेफलमिति ननुकोदोषस्तत्सेवनेतत्राह भवितु
२८

...तनवधाः
यत्रप

रितिद्रुमैरद्रुः स्वावलिप्तलोहनिगडबद्धन्यायितः चेन्मदुक्तं न शृणोषि तर्हि तस्य फलं स्वयं भक्षयेत्वमिति प्राशयंस्त
चयति यदीति तत्र प्रश्नो महाकार्यविपर्ययकरणार्थः यदि त्वमेनमहंकारमनुपश्याद्गजसे अनेन सर्वानर्थः
मूलायाः संस्त्वात्मन्यारोपयसि भगवता अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत इति तर्हि अनुश्याद्गक्त
स्वरूपादहंकारात् निरयः निर्गतश्रयः शुभप्रापको विधिर्यस्मात्तस्य नरकस्य महाक्लेशागारे विवशोऽग्नेः
दाहफलं सेवायनेयासि प्राप्नोषि यथा केचिद्धनिनमनुगच्छन्ति अहस्तलस्याङनादिकं सेवाफलं प्राप्नो
तितद्वदित्यर्थः वासिष्ठे अहंकारपिशाचेन वराकाश्च वशीकृताः नयते नरकाग्नीनां राशौ वेन्धनतां गता इ
ति २४ विवेकवलात्सर्वानर्थहेतुस्त्वमेनं प्रत्याख्यातमिति द्रूपयति । योनीनां वसतिर्येन मनो नरस्याहंकारो
विषयरकीटभूरुहादेः यैर्यैस्तोजगति तत्प्रवृत्तिः स्थसंतियाता स्तेनरकततिं सैनेन गीर्णाः २५ । हे मनः
विमर्शशालिन् अयं सर्वलोकानामाविष्टचित्तत्वादध्यक्षत्वेन प्रतीयमानवपुरहंकारः अधिष्ठानतत्त्वप्रमो
षोस्थितास्थयस्त्वाहंत्ययात्मा वासिष्ठे अयं वपुस्थितो मोहात्स्वयं वपुरिवल्गतीति नरस्य देहादिजात्याद्यभिमा
नाहंतस्य जीवग्रामस्य विषयरा आशीविषः कीटाः भूरुहाद्रुमास्त्वादयो येषां तमः प्राये तिर्यग्जातीनां योनीनां एा
जन्मनां वसतिं न दर्शितशुभाशुभकर्मभोगायतनं वासिष्ठे अहंकारवशादेव दोषकोशकदर्थनाम् ददाति दीनदी
नानां संसारो विविधाकृतिरिति अस्य हानादानयोः फलद्वयमाह यैरिति अहस्वप्रवीरयेऽदशाहंकारः अस्तः चेत्ताप

वि० गी २९ 29

लायेन[illegible]त्कृतः अकृषवीरास्तेषु जगति तिनिःश्वसंति सफलजन्मानो भवंति तत्त्वात्तानकल्पितविविध
वेद्यजन्यदोषकोशस्य स्वात्मन्यारोपा[illegible]दहंकारता मायन्नायावि[illegible]क्षायायानिश्रमनिषेधवाक्यकदं
वयामर्षनिह्नु तत्तदाश्रयवेद्यवर्गत्वात् यदात्मनि निजविम्बेत द्वयदार्थेज्ञानिन विलयादवशिष्टपूर्वसंस्कारोपा म^
त्तकर्मभोगाय स्पंदति मोक्षवह्निः स्तवशुक्त्वाहे वागतहर्षं ग्राहकाभावेन भाविजन्मारंभकायतनाहंकृतास मर्ष^
ए^ स्कारा संस्कृत सत्वप्रशांतः करत्वाह्निगता विद्याकामकर्माश्रयाः कारणशरीरविकृतं वेत्कार्माणोपि
क्रियात दोषजीवन्मुक्ता इतिभावः भगवता यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमांल्लोः
हृतिन^ कान्नहन्ति न निबध्यत इति एवं प्राहेन तदितरे जीवन्मृतास्तेषां त्वमाह यातना इति ये विवेकविशेषाः पामराग्रेन
दुष्टाहंकारेण गीर्णाः दुर्णहत्यदुःखाभासनिमग्नधियानि मेषांतरपतनोन्मुखे देहाहंप्रत्ययजुषः सम्या
दितास्ते नरपशवः नराः साहंकारजीवाकार्यंतितमवालुकादिदुःखवाहुल्यानुभवेनाक्रुशंतिपच्यिमस
न^ तनरकस्तस्यैति मावलिंवाम्नाः एवं समानरकाग्निर्याम्यद्वितीयं संज्ञानाऽतिपरियामाते षांतेभ्योनकदापि
निर्मुक्तिरितिभावः वासिष्ठे अहंकारोग्रपिशाचेन कामिस्मुक्तावलीकृता दृश्यमानेतुलवप्रोता बहुजन्मांतरा
देति २५। इमंवेद्याहंकारयोरन्योन्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सन्नासन्नेन सूचयति। नेदे प्रनमुनिजनाः ग्राध्य
यत्पते सकसस्याहुर्जिनयते नेयत्रवासः तत्त्वासाक्षमभवते गतापहः रवेहेयेन लक्ष्म यति तत्प्रागुपादितन्न २६ २९

ह्येवं तः हृज्जिना नाम्नां सर्गोत्संविन्नादिगर्भितपुण्यपापानां पतेः निजसत्तया पालकस्य नेकस्य चित्स्याः
पस्येन मतेर्योग्यस्त्रिरितिभावः यद्वा हृ जिनं सम हि पुण्यपापात्मकं मूलात्त्वानेयतिर्यस्यतां हृत्पुण्यस्य ति
रिवलपापप्रवर्तयितृ रहंकारस्य यत्र यस्मिन्देवतिर्यगादिदेशे वासः स्यात्तेन तस्यान्नं देहं पुण्यपापिकृत
गुणादोषु निजनाम्नात्मममन न प्रवर्णेष्वबोधिकाविजनाः नाथ एव न रष्टवं तः यत्र यत्र वेद्यस्य सत्ता तत्र
तत्राहंकारः पूर्वं प्राप्त इतिभावः वार्त्तिके ज्ञानानि बहुरूपाणि तेषां च विषया अपि अहंकारेण वर्तितेन
ग्रमणि गणाः इव इति तर्हि तेकुत्र गतास्त्वात्र तदिति तस्माहंकारस्य भयात्त्रासात् पुगमः नानाभवः
दुःखबीजाविद्यापरमः सर्व भवनं च समविश्रामालये गतास्तदेक एव माया वासिष्ठे शून्यदेहः
दृश्याचित्त यदेतेन तत्कृतम् भीतायत्र महांतो पि समाधिनिरताः स्थिता इति किं तत्रापि प्रवेशस्तेत्या स-
प्रविश्यमान ह ग्रहः दुःखमिति अविद्यातत्कार्यं च दुःखत्रयं यत्र तत्र तर्हि यत्र कारणप्रवेशस्तत्र कुतस्तत्कार्यं प्रवेशः
शस्ततो यत्र यत्र वेद्यसत्ताभावस्तत्र तत्राहंकारसत्ताभावो विवक्षितस्य विज्ञानोरण्यभावे पुति कार्या
भावादितिभावः स्पन्दे न दुःखं न सुखं वेद्यं न ग्राह्यो ग्राहको न च न चास्ति मूढभावोपि तदस्ति परमा
र्थत इति यदि तवापि त्वर्थप्रणामे ह्यात तर्हि तद्दक्षिविस्पाह तवेति प्रभवेन तथा तेनैव श्रवणमनना
दिपूर्वेण प्राप्य कालविलम्बमकृत्वा तत्क्षमतलि प्पावतत्वमपि याहि गच्छ तत्रगमनमिदेन

चिटी
३०
30

कृत्वापि नानर्थं पुंसां इति विनिभावः । श्रुतयः निर्वीय्यतेऽस्मत्सुखवास्तुख्यातेनरस्य विद्यां वितन्वतां हृदि यस्मि
न् निवेशिते नरनिष्ठोकमात्मविदित्यादयः २६ । नन्वत्र नन्दवलितसारस्य स्वरूपस्य सुस्थमेतरेण तत्र गमा
नेकथं नाहं ड. मार्गो नान्यः कश्चिदनेन येनाक्रान्तः तस्मादेतद्धयोपाय माधवस्त्वयि नाहं मेनेहत्वा चिरविर
हितेन स्वामी येयदेशा प्राप्स्यामीत्याह । शान्ताद्यभ्यसनस्येयदा सपत्नैर्हं येनेपरतियातविनिरिष्णा ।
स्वाराज्य श्रुतिगणमार्गगीय हृदये तासेयतनउद्गजेगद्दिकल्याः २७ यतेन्निजतत्त्वावरोधिने सपत्न
महंकारशत्रु ग्रन्थवासनाभ्यां मनसोनिहृत्निः शान्तिः सेवादिदीनाद्देस्तस्य ग्रभ्यसनम् अभ्यासो सर
क्रुदाहृतिस्तस्मिन्नेवसत्ये संख्यामेयरस्य सर्वोत्कृष्टस्य पूर्णस्य वाव्रतान्तत्वस्य धारतिपूर्वं विमलशुध्य
संस्कारवशाक्रमितान्याभिलाषपूर्वेककलादेकात्मक लाभे निरवधिरागः यदापरेभ्यः सर्वोत्कृष्टेभ्या
ग्रेस्मि विश्रोरतिः वहूनरशीतिः कदामेवसन्नाभवेयुरित्यामिकानयायाता प्राज्ञयोवि त्रियंच्यार्थं ज्ञाने
सेवया त्रुपगतनपद्दूतरत्वाद्विष्टिः स्वङ्कस्तया यदाहं सिमारयसि भगवता ग्रस्थस्यमेतेस्यविदुष्कमूल
मसंगशस्त्रेणाहृढेनछित्त्वेति ग्रश्नावक्रे वोधाहृत्तानखड्गेननेनिकृतस्य सुखं भवति किं तदा भवेदित्याह
श्रुतीलिश्रुतीनां वेदशिरसां उपनिषदां गणस्य हन्दस्य मौ गतीयमथानसुग्रादेशोनेतितेनत्यादिवाक्यैर
न्वेषणीयं रूपं स्वरूपं यस्य तादृशोऽसौ प्रकाशान्तरनिरपेक्षप्रकाशानन्दस्वरूपो जनत इति स्वराडूब्रह्मनस्या

३

भावः स्वाराज्यं तस्मिन् नित्यशुद्धबुद्धमुक्तब्रह्मभावे रत्वा सेतदात्मनाद्वितीयमसे भगवता ह्येदं विशुद्धकारम्
खण्डः स्वेऽवस्थितेः सूक्ष्मः परमव्ययं तदिति नन्वाङ्मनसयोरगोचरं ब्रह्म कथं तयोरपि यत्स्वादात्म
विवदिष्यति कथं तत्स्वज्ञायाः प्रतीतिर्भवेदित्याशङ्क्याह उक्तलकार्यलिंगकानुमानेनास्तीति द
र्शयति यत इति सर्वेषां तादधिष्ठानब्रह्मणः जगन्ति यदाद्यव्याकृतानां तानि तान्येव विकल्पा विविधक नत्वव्रातानि
ल्पनाः सत्यप्रत्ययात्मनि नैव स्याणौ पुरुषादिवद्भ्रमेण विकल्पनावादप्यः खाम्रः कोशोऽस्का
रवउपयुः ब्रह्मणो हि सत्त्वे विमृष्टुम् शाकांब्र चित्रपलल्लनाभावादिति चेन्न यो चित्संदर्भात्मकस्य
सत्तामपुरणावतो नामरूपव्याकृतस्य जगतो निर्गमः कुतः शून्यादिति चेन्न विकल्पानां सतोऽधिष्ठान दि
व्यतिरेकेण स्वयुग्व्यवह्रासनाभावात् न हि शुक्तिकामन्तरेण रजताध्यासस्य भानं भवति न हि कस्यापि कस्येति
नैव ह्रदयमाकाशान्तरोद्भूयन्न्यहृदेण ग्रहनमसदाधारत्वात्स्वतंत्रक्रियायाश्च संभवादेकस्य कर्तृत्वकर्म एवञ्च स्वयं चेत्क
त्वयोर्विरोधाच्च न हि हेतुं विनास्वयं स्वात्मानं स्रष्टुं कश्चित्समर्थ इति कश्चिदनुभूतः इष्यते तज्ज मायानानुत्पत्तिवि
गदाकारतया स्वात्मानमुत्पादयितुं शक्तो मायया सापि चेतनाधिष्ठानं तत्तमन्तरेण सर्वस्याचेतनस्य नाशेन स्यात्तज उत्पत्तिप+
भासनत्वेपुज्येत नियंत्रतराभावान्न सा स्वतः देवब्रह्म जगदधिष्ठानमिति भावः श्रुतिः सदेव सोम्येदम
ग्र आसीदिति भगवता यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणीति सूत्रं च जन्माद्यस्य यत इति वार्तिके सर्वे विकल्पाः

वि॰ प्र॰ प्राणास्सन्त्वीजितं ऊरस्वात्मनीति २७। ननु किमेते चेतनाः उताचेतनाः आद्ये तद्वदेवायमेवेत्यचेतनस्य विना
टी॰ प॰ प्राणानुप्राणैः द्वितीये त्वमीषां नैकत्वेन कार्यत्वतिर्ममजडस्य विकृतिक्रियायां शक्तेरभावादनस्तत्त्वादे प्राणेभ्यो
३१ भयतोनुचितत्वे प्राप्तमित्याशङ्क्याविद्भूतएवत्यरमसुखाधिगमोपायं ज्ञापयति। कामाद्यास्तनुनिल-
31 येसुखं भजंतोनैकसात्मुक्कदनानितजंयंति पयोनचलु एउसव चोममापि चेतोवैसुखं रचयन्तो
प्रयासि शर्म २८। हे चेतः तनुशरीरे सैव भोगतन्त्साधनायतनत्वात्संहृतत्वात्मप्रनिलये गृहे नत्र कामाद्या
मोहपर्यंताः उक्तस्वरूपास्तवनैकसानंदपत्वादानेन तद्व्यापारे संहंतायाः सत्वादानात्सुखं निजनिज
व्यापारप्रवर्तनात्मकमानन्दं भजंतः तेत्व दर्यप्रमुह्याणानानाविधानिकदनानि जन्ममरणसु नरका
दिदुःखानि सृजंयंति संचयीकुर्वंति तत्ते तेषु गमागमाभ्यां जीवस्य बन्धमोक्षौ सिद्धाविति भावः। उक्तं
वासिष्ठे मनएवमनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः। बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतमिति ननु
मयेत्यामी संहताः कथमनर्थान्ममैव वाञ्छति नतत्सत्ववचनेसंशयाय इत्याशङ्क्याह यद्येपति यत्तत्पूर्व-
मानमेभिरर्जितं जन्ममृत्युदारिद्र्यनदंतरोगेष्टवियोगानिष्टसंयोगानर्थसंचयंयद्यप्रेक्षस्वविचारयेत-
थैः स्वार्थंपुष्टाहेतोरेतदर्जितानर्थसंचयस्य विषमवासनाप्रतिवन्धादनवेद्दणेन वमोक्षमितिभावः।
वासिष्ठे जन्म बाल्येन भवं याति यौवनं युवनाजराम् जरामरणमभ्येति मूढस्सैव पुनः पुनरिति एतावन्तं का

लमेतदनुगमस्य हृष्टा कलावाभिरयप्रभृति मदनुवर्तनस्य फलमीदृशमेवेत्यभिप्राय आह ममाधीतिश्लो
मनं परस्परवाधिगमकरं वचनं शृणु श्रोतुं सावधानं भव किं तद्युक्तिमदस्य श्रवणमात्रेणैव ममयरम
विश्रान्तिस्तदाह वैमुख्यमिति मुक्तस्यावर्तने विमुखत्वं तस्य भावः ततस्तेभ्योनर्थदात्वेभ्यः कामा
३१ दिभिरचय विविकोन्मुखत्वेन यानैः शनैः संहिकल्पात्यापनाभावं गुणत्वेनादत्तत्वं तदनुदयेन मालि
न्यवैधुर्यात स्फुटिकवन्नवं तान्छिद्रेव प्रथया विचित्रानर्थहेतुभावहेतस्य विगलनात्त्वातिरिक्तः किं र
चिह्नावस्य वर्जनात्सर्वात्मभावावगमात्मिचिरात्तौ कात्स्न्यन्नद्ध्यानभूमयः प्रादुर्भवति यासामनुष्ठानात्
न्येषामपि दुस्तरभीमभवार्णवात्तनिस्तारो भवेदिति भावः श्रुतिः यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानमात्म
नि ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीति कोलाभस्तत्क्रियया स्यादित्यत्राह ततइति तेभ्यो वैमुख्य
क्रियानन्तरं पुमनिर्विषयत्वात्स्वोदयविकं ब्रह्मानन्दप्रथासिद्धः शान्तमोहावरणजन्ययथार्थं सविन्निरंज
नेनप्रायोपि भागवते कामादिभिरनाविद्धं प्रशान्ताखिलवृत्तियत् चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठति क
र्हिचिदिति अर्जुनगीतायां हृद्योगादिवोधितं संपूर्णं नाहरये स्फुटम् तद्धि तं शान्तमेवाशु विद्धि सत्वगुणा
गतमिति ततइति देहलीदीपन्यायेन स्थितं २९ । ननु विरमेभिमनाकं विविषयो निष्ठुरमागमादिष्टा
द्वादिदं च विषयाणां ग्रहणादानाभ्यां तादात्म्यसेवन्याः कथं केवलं श्रुतिमात्रेण हन्तुमेतां क्षमो भवेदेभ्यो

विष्णु. टी ३२ वैमुख्याद्धृतौ वह्नुजनस्य केवलाभ्यासनिरतं भवामि तदपि न विरमे युरतः कार्यापादकं सकरमादेशंक
ष्ययेनाहमनायासादेभ्यो गुरुकं स्यामिति तमाह। श्रीविष्णुः सकलगुह्यांतरस्य नित्यं यादाद्धार्वनरस
योभवद्विरेफः। तस्यानाञ्जतिस्मृतिभेदिनी स्वसन्नां शशाश्रोषिफवपदचारिणों विमृग्याम्॥ २४॥ श्रियेति
32 ब्रह्मरुद्रादयः सहजकमनीयकृपाकटाक्षनिपातनाय सेवंते यां सा श्रीः श्रीलक्ष्मीस्तया जुष्टः स्वामि
नविक्षुन्नता सर्वं विकजातं वेवेष्टि व्याप्नोतीति यः स विष्णुः स्मृतिः वेवेष्टि त्रितयं यस्मान्नस्माद्विष्णुः प्रकी
र्तित इति तथोक्तं हेतुत्रयं त्रिजगतो विष्णुतां विष्णुः किंचीन्तुडिहन्नि विषयांस्त्रिपदं त्रिवर्णम् यद्यस्तिया
नियमितं विदण्डत्वया नयावेवेष्टि यः श्रुतिशब्दैः कथितः स विष्णुरिति तादृशस्य निजभक्तकृपाश्रितमूर्तेः
पादावेव तापत्रयप्रशमनधर्मत्वात् परानन्दवितरणधर्मत्वाच्च कमलेतयोः सकलजगत्सारत्वामि
त्तानादवेनस्य मनोवाक्कायसमर्पणात् जनस्य योरसोमकरन्दस्तं पिवतीतियः यद्वा पादः श्रृंगा
स्यगात्मा स एव निर्विकारधर्मत्वाद् ज्ञानी रागनिर्गत जलजवच्छरीरांतर्गतोपि तद्विकारैरसंस्पर्शी भगव
तानैनं छिन्दंति शस्त्राणीति तस्य परवंनैर्विकारस्वरूपधर्मपरामर्शो ब्रह्मत्वं तस्य यो रसः परानन्दस्य
दनेनं पिवतीतियः नित्यं सर्वास्ववस्थासु हिरेफो भवतीति शेषदेहादिप्रपंचात्मा तद्विन्मात्ररसापा
नलब्धको भ्रमरः सम्प्रपरस्त्वाभिष्टे देशकालकलनक्रमोदितैः सर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः नित्यम

३१

विनशरीरनायकस्तिष्ठत्यंतःसकलेहृयाधियेति ननु सकलं चलम्योनिर्विषयत्वादिति चेत्सर्वत्र तस्य व्यापक
त्वे किंन व्यापाना विकारप्रसक्तिर्भवेदिति च सर्वव्यापी किं न प्रतीयते सर्वेषामित्यापांकानां प्रतिगमित्येना,
नायासोपासने साहित्वेन विकारशून्यत्वं जीवानां बहिर्मुखत्वेनाभानत्वमिति परिहारमेकोक्त्यास्त्र
चयति सकलेति सकलानां जीवानां यागुहा कोशपरंपराप्रयान्किंन्नस्वरूपं चिन्मात्रमपि विकारानुप्रवे
शाद्रूपांतरोत्पादनेन गूहतीति संबुद्धिगुणाणामीति तस्यां प्रत्यगात्मस्वरूपेणांतरस्य मध्यगस्य श्रुतिः योनंतर्यमयती
ति स्थितिश्च हृदि सर्वस्य विष्ठितमिति यद्वा गुहानामंतेरममाणस्यतासामध्यादेकोन्येक्तायरां प्रतिगम.
नदर्शनेन प्रतीयमानाग्राह्यत्वात निर्विकारत्वं श्रयत्वं नश्रुत्रेयं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रुतेः यद्वा तासामंते ने
ति नेति वाक्यजन्यविवेकेन नष्टे प्रादिते सति ब्रह्मा हृदयेन भासमानस्य जीवानां वास्यत्वेन नाहं श्रुविवेका.
भावात्मभासनत्वे प्रत्यहं वासिष्ठे सत्तां केवलमायाति मनःषष्ठेन्द्रिय हृदयं न्यर्थं श्रेष्ठेत्वस्यूचितं किं फलं
तेनेत्यत्राह तत्पानादिति तस्य विमर्शरसस्यानुभवनिष्ठात्वेनाग्रामनात् स्वस्यानेरोपितचिन्मस्य.
सत्तापरप्रकाशानंदरनामेकान्तप्रत्ययतया लभसे ततो न किं चित्कामवशिष्टं परपुरुषार्थफलस्य
लाभादिति भावः श्रुतिः आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति ननु किं तयानिषेधनमित्यत्राह ।
जनीति निजात्मसत्तानिमग्नतया नात्मचक्रस्फारितडुष्टाहंताप्रत्ययविलयाज्जन्मम्रत्योर्भेदनं परिहारः

वि॰ वृ॰
टी॰
३३
33

पुत्रीलं यस्यास्ताह्यशी स्मृतिः न स पुनरावर्तत इति स्मृतेः उक्तार्थे त्रयोरश्लेषविनाशाविति श्रुतं तदधिगमाद
घृणेघेभ्योतिशयं सूचयति श्रवेति श्रवणपदेन सत्यलोकादौ स्थिरस्थानेवाणिनां ब्रह्मश्रवादीनां विस्मरणो विशे
षेणानिजनिजाधिकारित्वे मायीयत्वादसारत्वेनाभिमतत्वेन यत्वानन्तुलभ्यामधिकारित्वात्परमाभावादित्यर्थः
भागवते गतवलीकैरजशोकरादिभिर्विवर्तकैर्लिङ्गो भगवान्प्रसीदतामिति २९। ननु स्त्रीत्वैवैराग्यद्वारा मन्त्राणी
नस्वात्मपरामर्शे कालविलम्बं मा कुर्यादेहस्य स्थायित्वमविश्वासादित्याह चेतोभ्यासरति न यावदा किंहती व्याघ्री
व विस्फरणा भुजङ्गकालपाशः कोदवा लगति न जीवितं लिलिक्षस्तावदेयमविजयेत्कुरुष्व यत्नम् ३०।
अकेस्मात् यमार्किंरं न कस्तस्य हतीकालवातीगामिनी जरा यावन्नाभ्यासरति सान्त्वरवेन नागमिष्यति वासि
ष्ठे ममणस्तु रे रात्तो जरा धवलचामरा अग्रमसून्नोन्निर्यातिस्वाधियाधिपताकिनीति कोदृशागमनं तस्याह
दृंतेन दर्शयति व्याघ्रीवेति यथा गमनमात्रेणैव मरणकल्पं संसनं जनयित्री सिंहीत्यनेन गानि सर्वाणि दलयति
तथा जरेति भावः वासिष्ठे जराव्याघ्रीव पुरतस्तर्जयत्यवर्जनं गम्यते न तनुरुपः पाशुः कफवातपित्तरूपः यावत्कोव
न [illegible]गलति नसंश्लिष्यते कथंभूतस्त्याह जीवितमिति देहे प्राणसञ्चारो लिलिक्षु ग्रास्वादयिता मित्कु ः।
तदेशेकर्तव्यमाह तावदिति तदेव यमस्य जननमरणादुःखप्रदस्य विजये विशेषजये प्रयत्नं कुरु ननु तत्कु
तद्दुःखविमोचनाय विदध्यादित्यलम्। तद्दुःखे प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तकण्ठावरोधनवियोगात्र

तिष्ठतीति यावदाहः
पुत्रांतरयोतना
धः त्रयःफणाःप्री
णाणियस्यभु॰

मतु, क्रमसाविमश्रो
रूपं महत्त्वयत्न +

॰३३

णं कुन सन्नेश इति ३०। ये नन्तरेव त्वक्तिमालम्ब्य शर्वा बाचनतो विलात् निर्वेदं जन यत्वादौ भजतां तेहरि सत्तमः। २
मिश्रौ चित्तमय दीपहमौवैराग्यदर्शितत्वात्म विमर्शो नाम प्रथमः प्रकाशः १। यो वाङ्मनोगतिपरः स्तनयो व
हिस्याय सत्तयास्तु जनिवेशगीनी विलोकाम् तां योऽत्र विशदकलयाप्यमयन्त्र्ये मां तं मोहदन्तिदलनं हरि
मानतोस्मि द्वितीये चित्तदीपस्य प्रकाशे मलशुद्धये शास्त्रविमर्शार्थी नम प्रवेशं लक्षणोक्तिः। इह प्रथम
प्रकाशे वैराग्यस्य ज्ञानजनये प्रवृत्तिमिष्यताणां मोहादि हस्तीनां दोषकर्मतत्ध्वंदनसमर्था विमलत्तत्वामर्शप्रक्रिया
दर्शिता तत्क्रमात्सर्वस्मात्रिविंशस्य चित्तस्य नानायोनिषु देहाग्रहरत्नाराशीकृत विविधवासना मलनिराकरो
पायं नत्वतानादानोपयोगे कहत्ति सम्प्रताय हरिभक्तियोगं शास्त्रिस्मः प्रथमं प्रहृत्त निमेषाद्यात्मककालस्वरूपो
पायं विवृणोति। कालस्याखिलगतिजयेमनस्तवेच्छात हिंसागतीश्चरणो त्कृतस्य सिद्धे यथायास्मित समयेश्च
चित्तदन्तर्वीक्ष्य नां प्रविचलितात् हरिंयथैणः ५। हे मनः मननकारियत्वदोर्नित्यसम्बन्धः इति यद्दौ विशेषः काल
स्य सर्वेऽन्नुगमनप्रवाहानु कलनामागतस्य गतिजये निमेषादिगमनप्रवाहनिरोधे यदि तवेच्छा स्यात्तदा ज्ञाक
वेलक्ष्य मलप्राप पदृतन्द्देदानज भक्तवीक्ष्य पूर्ण यद्गनसन्नमहैः
सत्वरेस्मरणमात्रं चरणो यस्य नानाजन्मार्जितपापानर्थहन्तृ तत्प्रभेमकर्तारो मिलितकुरुकायवाङ्मनोर्पणेन स
स्येयत्र्यर्थः वस्तुतो हरेर्विघातकार्यहर्तृ एवं ड विमलस्य चरणौ तदनुभवागमहेतु बोधविमर्शो स्वेनस
हमितवदेकतां यथा गच्छ तत्तथा कुरु यदि निजतत्त्व लाभेच्छया बोधविमर्शयोर्योगमापन्नं सत्तदान
वनमौ निर्याणं करा भवेत्कालस्य निमेषादिगमन प्रवाहवेद्यं तं नासंवहेतव्वरि सर्वं स्वाभावादित्यभावः

वि॰ प्र॰ सत्त्वादेः एवं वर्तते योगी परेणास्य मतो ब्रह्मनेन न तत्र किल ये कालः कल्पकोटिशतैरपीति ननु कालजयस्य कथं
टी॰ प्रतीतिर्भवेदित्यत आह यदीति क्वचित्समये प्राक्कर्मार्जितसुखदुःखादिप्राप्तिकाले सुखदुःखादिप्रापकः
३५ कालग्रासायास्यतीति न हि तथापि तेन सुखदुःखादिफलभाक्त्वं किं तर्हि मां तु मामुपगमिष्यतीति तदानीं तदन्तः चरणं हृदयस्था
35 नोपविविक्तयोर्वामध्ये वीतस्पृहतिचालितान्यथा मामयं न पश्यतीति प्राणाशंशेकयानथाश्रितिगन्ता हर्षामर्ष
विवशीकारयितान्नु भवतीत्यर्थः भागवते तस्मादात्मोपाप्ययदृच्छया यस्तुसुखः शेते मत्तस्ततस्मादपैतीति
ननु तस्य तयोरगतौ कोटस्थानत्वमाह इति मिति मत्तगजकुंभभेदनत्वमसिंहवीरस्य शुक्रपणीकम्पन
त्रासप्रवणः मृगः प्रतिगच्छतीत्यर्थः क्वचिच्छरीरे मलयशास्त्रप्रहारस्मात्मकदुःखमेवमत्सरमानः क
थं चित्रिहमापद्मल्लनात्रो वोधात्ततः सत्क्वचिन्नदुःखं न तत्र भवति किंतु वाच्यं भगवत्प्रसादलब्धदेहाद्यहंप्रत
विवेक॰ यनिरासद्वारा संप्रारब्धनिर्जनवृत्तिप्राप्तः सत्तु दुःखमत्र भवतीति भावः १ ननु प्रयत्नशालिनो बहुजन्म
सु प्राणापाननिरोधाद्वामयोगाभ्यासेन दहराकाशे साक्षात्कृतस्यानाहतशब्दब्रह्मणो रसचमत्कृतौ
निमग्नस्य हि तन्नाम संभवति कालजयः कथमायासवर्जं प्रेमावामहरिचरणस्मरणमात्रेण संभवती
त्याशंक्याह यत्साक्षात्करतिशीघ्रपानमग्नाः सात्त्वता विश्वमहाश्रियोपपेताः निर्धूताशयरजस्मना
श्रियन्ते किं नावैर्हरिरसविलासादगः स्नातक २ यस्य भक्तदुःखेत्लय हरेतोः सेवाश्री कृतसन्ततनोः योपा
दावेव तापत्रयछेदधर्मस्त्वात्मारानन्दानहेतत्वात्त्वामुजनत योऽयं रतिर्न गतिनित्यानित्यविचारशिष्टेन २५

सारज्ञत्वानेन काद्यभ्यास्य न सोपि माननिरेकेणापर्णं रागः सेव शुद्धलोकत्रये ग्रहत्त्वभावक्रान्तानामभिलाष
विस्मारकं मादकं द्रव्यं तस्य पानेन ये मत्ता ग्रस्तास्तस्य महर्षभ विनाशिनः उन्मत्तकाः उपेताः समीपमागत्यापि
विप्रुपमहाश्रियः श्रेष्ठैश्वर्यादि विपुलसम्पदः नाद्रियन्ते हरिचरणानुसन्धान सक्ततया तृणमिव मन
न्यन्ते इति शास्त्रज्ञ मज्जीवाना मेतावत्तेव कालज यो वर्णानि इति भागवते न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वा
ञ्छतीयस्माद्रजः प्रपन्नाः इति कृतस्तादृशीं तेषां रतिं सादिमचार सारज्ञा इति सारं सर्वोपलापावशिष्टं
विरामन्तत्वं हरिं जानन्ति सामान्तया सात्त्वात्कर्षवंती निकृत्तः सारज्ञान पराप्नु हितेषां नापतेन याः ह निर्भ
तरति हरिचरणोत्तरणकौ तुकदंडेन विश्वनाभः कारणावच्छेदत्रयजन्य वैचित्र्यात्मक गुणाविग
लन दर्पत्वादिमलमस्तलदयाजीवस्तुकाशस्पर्शः चेतेषां दत्तिकिं विद्वज्जोलेशोपि विषयैर्हि तेन तदे स्पर्श
लिप्सवो संपत्संत पतेनापि रजसा विष्टचित्ताशानपद्भुतरस्य कालस्तन्न योदर्शितस्तेषां कालनियन्तारि
स^ भगवति विनिलीनत्वादिति भावः अपि चित्यं चेमहिं कथं हरिचरणानुसंधान क्रियया रागात्मको मि
सोपि रजसप्रव लाषस्तेषां प्रवर्तते सर्वेषां सामान्येन स्वात्मनि प्रवर्तते रागः किन्तु विषयानुरागोपरागवलित चित्ते दि
रजोरागात्मकं वि कानामनात्मदेहादिहारा सासतेव विश्राम्यतीति तेषां न ज्ञान काहन्त कु विवेकजन्य निखिलविषय वो
द्धीति भगवद्वचनात् न्नशोषतयाप्रभूतहरिशाह्नामिधेयसात्मदेवे विषयविकल्पविप्लवो रागो गुप्यते तत्र न रजसः सात्त्वप
रोच्यते ^ ३ मेपवत्रमते निरवधि प्रमोदरूपत्वात्तत्र गो दिशत्वेव दिव्ययोपपत्त्या भावातेति भावः शेषवद्धिः

नमेवात्मेमृग्र सर्वस्य सर्वस्यात्मनि रागवानिति सकोयस्य चरणयोरीदृशः प्रभावस्तमाह किमिति सुः
हन, स्वमस्ता ग्रार्पनिवासः हरिः निखिलमलापहर्तो भगवान् किंनार्थः स्वात्माश्रयतया किं न परामर्श
नीयः तारविङिः नद्यहेतुगर्भविशेषणमाह नाहमिति विचित्रविषयविरतिमरागतन्मलात्तान भेद
नाङुपलक्षितत्वात्तनामपि कीर्तनीयस्वरूपो हरिर्विस्मयरूपत्वात् भागवते आत्मारामाश्च मुनयो
निर्ग्रन्थाअप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिरिति ननु कथं सा विस्मयरूपत्वमाह अ
खिलइति अखिलानाममखिलेषु अन्तेषु वा अन्तःकरणचक्रेषु तद्विषयेष्वपि चिदानन्दतया गच्छ
तीतिगः प्रस्फुटमक्षुस्सतः न चैवात्र सन्त्येयो हृत्तिव्यास्या विवेकिभिरित्यर्थः जडस्य करणवर्गस्य चेत
न्यदातृत्वान्मनः शुद्धिलिप्सः किं नु न च मार्गणाप्रयत्नाभावेन गूढतरो वहिर्मुखत्वेन त्वादृष्यरूपइति
भावः वासिष्ठे हृद्गगनात्मा हृद्गरेहोजलपद्मदलोपमो ऊर्ध्ववाहर्विरोमेषवनहिकाम्बिच्छ
णोतिमइति २ ननु मोहावरणच्छेदनमन्तरेणाकृत्रापि न स्फुरत्यतेअलात
नस्याधिगतिरित्याशंकासत्तत्प्रथममेवतेन निर्भिन्नः
स्यादित्याह ॥

॥

कीर्तीन्दोः स्फुरति दिवि यस्य भान्ति भासो दत्तोऽहं स्रवणगवालकैः प्रवेश्य भक्तानां हृज्जननतमो हरन्तिये सः सा
यस्व नमपि हरिं भवार्तिशान्त्यै २। यस्य सर्वज्ञस्य विश्वाभिन्ननिमित्तोपादानत्वात्ममदार्थवाचिनो ब्रह्मणः सक
लजगज्जननादिरूपा कीर्तिः सैव मुख्यत्वेनां कार्यलिंगकानुमानेन ब्रह्मदर्शनहेतुत्वादिन्दुः ब्रह्मसत्तासंशय
तमोपहारी चन्द्रः तस्य भासः गभीकृतपरमार्थामहावाक्यार्थप्रकाशाः स्फुरति दिवि ब्रह्माकाशवदिति विस्तर
विमलसर्वधर्मावकाशे वेदे भान्ति यतो वे मानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति
तद्विजिज्ञासस्व ब्रह्मेत्यादिस्फुरतिकदम्बैः प्रकाशन्ते न तु स्फुति स्मृती सुभेनेचे विशाणांपरिकीर्तिते पदेनवि
कलः काणो द्वाभ्यामन्यः प्रकीर्तित इति स्मृतिवचनादन्यस्य कीर्तीन्दोरेव न भासते कृतत्वरां तत्प्रकाशस्या
शंका भगवदनुग्रहोन्मिषितनेत्रयुग्मस्यानुभवितविदेकारमप्रकाशानन्दस्य संसाररोगापहरणयुक्तिस्य
कस्यचिद्दयालोः समीपगमनात्स्वयमेव भान्तीत्याशयं विवृणोति दत्तोऽहमिति भक्तानां भगवद्दियासद्गुरूपा
सकानां स्रवणगं वालकैः कर्णरन्ध्रैः तमोमिश्रितनानाहृदयागारं प्रविश्य सद्गुरुसम्प्रत्याधिगतायापरमार्थमयः
महावाक्यवाण्यैः हृजितनमः नानाजन्मसदसद्ध्यासवापारपरिचितं मोहान्धकारं हरन्ति हे चेतः त्वमपीति
तमो निरासे चेद्वाञ्छावर्तत इति सूचनार्थं यपिशाह्नः भवार्तिशान्त्यै जन्मावलिसंचितवासनावासदारिद्र्या
दिदुःखानां निःशेषप्रशमाय निरासे चेद्वाञ्छावर्ततामिति यत्तं निरूपितप्रभावं हरिं संसारतापापहर्तारं चित्त

वि॰स्तु॰ [illegible]व्यायसनिरवधिप्रेमणा विनश्रमावारोपयेत्यर्थः ३। अहोकोयंमोहस्तवसत्वलिस्वाव्यतिरेकेणाक
टी दाचिदवस्थितिर्नास्तिसातवनास्थंपरस्हवप्रदमात्मानंविस्मार्यनात्मत्वेनदुःखलभ्यताग्रिरयदायिषुस्तण
३९ तापिपदार्थेषुव्ययीकृतेत्यभिप्रायमाह। विष्टावद्विषयस्तवेषुदोषदेषुनश्यप्तारमसियथानथाहरौन
36 म् आसर्गार्जितदुरितौघदावववैकोशुच्येयाभवकृतवन्धनान्नकिंतम् ४। विषिएवन्ति निवध्नन्ति स्वरूप
मितिविषयाः स्त्रीहिरण्यपुत्रकलत्रनामस्तादयस्तेषां रसेषु स्वर्गनयतीत्याहन्नाममतात्मकास्तादेषुयथायेनमोहा
हताविशयप्रेमप्रकारेणाधारमसियेषामासक्तिशक्तिवशतान्नमयतोभजसितत्वात्तानन्तम्भितविविधभाव
सत्वप्रतीतेः व्याघ्ररिभ्योरमइतिपरस्मैपदं नचुतावत्स्वयमहंतैः सहबध्ये काशतिस्तेनेत्याशंक्याह दोषेति
दोषंतदासक्त्यात्मगोपनमयंवैकुवंददलीतितादृशेषुविष्टावत् यथाविष्टायाः स्पर्शनमात्रेणदोषासक्तिः
स्नानमज्जलादिमार्जनमन्तरेणननिवर्ततेतथाहरिभक्तिरसायनपानमन्तरेणविषयवासनानिवृत्तिर्नजाय
तइतिभावः तथोक्तं विषयाविष्टचित्तानां विस्तावेशः सुदुस्तरः इति तथापि किंविकालमेतत्एवपर्यमासः स्वनै
म्याह नश्यप्तीति विद्युत्कचनवहुष्टनष्टप्रायेषुनहितेषांविरस्थायित्वंस्थूलसूक्ष्ममायाकाशेचपलतमेनभ
वताकल्पनयाकृताकारत्वादितिभावः दृष्टान्तंनिरूप्यदार्ष्टान्तिकमाहतथेति तेनैवप्रकारेणाहरौनानाका
मह्षिताशयानामपिनाशंवैवश्येणाच्चारणमात्रेणासमस्तदुरितप्रवाहापहारिणीशुद्धसंविच्छरीरेश्र्यां

शि-

नहिमांत्वंबुद्धिपूर्वंस्तौतिभजसे किमकस्मादग्नेःस्पर्शो नांगुलेर्दाहो न भवेद्वस्तुशक्तित्वात्तथा किमत्र तु नंदनान्ते
ष्ट्वा सकलपापारण्यदाहनिपुणा विति भावः स्वयमेव हरिरिदं स्वस्वभावमिदं दर्शयति आसर्गेति स्वर्गमभि
व्याप्य संचयीकृतं पापानां वृन्दं तद्देवारण्ये तस्मिन्भावकृत्तथा विधेहरेर्योगाय स्वप्रतियोगी सततमात्मसाद्विध
मे वक्लीन्यनवदिति स्यायात् दवदावो वनारण्ये वक्लीन्यमरः किं फलं ततो मम भवेदित्याह शुचेर्यानश्नति म
वेन नानानर्थनिर्भरसंसारेण कृतं आत्मन्यारोपेण कल्पितं बन्धनं लोहनिगडवद्विविधदुःखकारिनिःशेष
जन्मबीजदेहाद्यहंममत्वयाथ्यासे तस्मात्किं न शुचेर्यथाः मुक्तिं लभेथाः तन्निवर्तकहरिचरणस्मरणलभ्यविश्रा
माद्वासनात्मकपापावलेः पुनस्तद्रूपताप्रयणेनानुत्थानात्मुक्तिः स्वयं भवेदिति भावः तथोक्तं हरिर्हरति पा
पानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक इति ४। नन्वचिन्त्यशक्तिसम्पन्नो हरिर्गु
णादिहीने मयि कथं न छेत्तत्तथा सति तत्त्वकोऽममाविद्यामपहर्तुं शक्तस्तदनुपरमे कथं न मत्तवेदनं तद
विनो कथं परानन्दावाप्तिरिति संशयावलिपरिहारं प्रमाणदर्शनेन स्वचयन्तत्तन्निजानन्दलाभतत्मोक्षण
ज्ञानादिकमपहाय केवलध्यानमात्रस्तलभत्वयि प्रसीदेदिति केशुतिकन्यायेनाश्वासयति। तञ्ज्ञानाम
नारतध्यानविनिवासस्थलीनांसेरनिजलपितं जघनजोपि देवेभ्योपचितिमवाप्ययातिशुक्तिं तां किंतारय
महावितां शाश्वतार्थैः ५। यस्यगर्भितोऽशेषघट्टेतवर्गत्वान्निर्हित्निप्रेममात्रस्तलभस्य ध्यानं बुद्धेर्जलधारावद

वि॰प्र॰ ...देव्यक्षदस्वनाति...तितन्नस्वतामर्थैकता नत्वं तद्देवामृतवन्मधुरतरं यद्धा ३ सर्गान्तस्वरूपाणामयपर्यन्तं विधेयत्वा
टी दपतयस्त्वं तन्निर्मातारापि कीटभ्रमरवत्तद्रूपतापादनाज्जरामृतिशून्यत्वप्रदं तद्देवरसः जलं तेन कामान्तरमल
२० त्यागाद्यैतं तत्स्मरतया शोधितं चित्तमेव वस्त्रं येन ततादृशोजन्म्यजो पिशूद्रोपि संसरति नानायोनियन्त्रकदना
37 सप्रमति येन सम्यग्रहंकारादिरूपं चैतं जन्ममरणरूपं किर्वातस्यासंख्येनात्मस्वरूपं स्नेतीत्वा सहजनकमनरहरिरूपाकदा
न सेवेन गोप्यद्वद्वहं लेच्छदेवेभ्यो ब्रह्मरुद्रादिभ्यः अपवित्रिं हरिध्यानमहिम्ना सर्वेनमनत्वरूपं जांलभ्याशुकिंवि
वित्रानात्मप्रत्ययोऽह्नतनानानर्थाशायविरामो पलक्षितं तदाकारंया तिसमरसतयाशमोतिन हितनोकिंश्चि
द्विकृतातसमसादवाराण्णनलयं वननीरेन्नैरीवतत्वराजुनापमेयेनहरिनिविलोपनिषिद्वाकानो वेतच्छमापतेद्वि दन्यया
तिभावः रामायणे यन्नामस्मृतिमात्रतो परिमितं संसारवारांनिधिं तीर्त्वा गच्छति दुर्जनोपि परमं विष्णोः पदं शाश्व
तमिति सहहरिः सर्ववेदलोकाख्यातस्वतमनामार्थः कृपानिधिः त्वं सच्चीलाचारहमत्रालाणजातिमध्यगतं
निजात्मतत्वविज्ञाने वैधुर्यं जाड्यं मूलात्तानं तद्देवालंघ्यवादम्बुधिलस्माक्किं न तारयति जलरसवत्स्वभावशृतया
तया क्रियया तारयतीत्यन्वयः यादे तिजस्तु विसन्दर्भितगीतावाक्यानामप्रमाणत्वं प्रसज्येत तत्रो सर्वाणि शास्त्रा
णि व्यर्थानि भवेयुः वर्णनियमवर्णाश्रमधर्मसंस्कार्यं त्वपतेदितिभावः गीतास्त तेषामहं समुद्धर्तामृत्युसंसारसागा
रादिति स्त्रियोवैश्यास्तथा शूद्रास्तेपियांति परांगतिमित्यादीनि स्ववाक्यानि गीतानि भगवता मुकुन्दमालायां

नरकमिदिनिषस्मातारपिच्छायेवश्यमिति ५। यदिदमविंतुंनशक्यंकालस्यभयादिति सर्वैर्देवमनुजादिभि
स्त्यक्तं येनापिसर्वैस्त्यक्ताः कसैकस्यपालनाशाभावान्नदीदृग्दशामापन्नमहंपालयामीतिभगवत्कृपाप्रतिती
दर्शयंस्तादृशेमनसितस्यध्याननिष्ठांसूचयति ॥ क्रूरास्यान्तकहरिनादभीतिचिन्ताग्न्योकाग्निज्वलितहृदम्बु
जोत्यपन्नान् कारुण्यामृतभरितेक्षणेनसिञ्च्यमोन्नतंप्रभजहरिंदयाईक्षूर्तिम् ९। क्रूरंकदिनंसर्वविश्व
प्राणग्रासोन्मुखेमास्यंमुखंयस्यतादृशोयः सर्वान्तकरः कालः सएवगर्जनमात्रेणैवचेतन्यापहारीहरिः सिंह
स्तस्यनादः प्रमत्तदृष्टमात्रपित्रादिमरणानिर्वेदशामनुभूयाचसर्वानभिनीचेत्येवंरूपंगर्जनं वासिष्ठे कालःकव
लितानन्तजगत्यस्त्रकफलोदयइतितेनबहुजन्मार्जितपुण्यफलोदयवशाद्भीतंत्रस्तंचेतोयेषांतान् नचेयतोनर्थ
स्यैवभानंतेषामितरस्यापीत्याह शोकेति विविधयोर्निष्ठुप्रियविरहाप्रियसंयोगजन्यस्पष्टचिन्ताग्निरेवस्वदृति
दाहकत्वादग्निस्तेनज्वलितंहृदम्बुजंयेषांतान् यदाकालस्यसाक्षात्ज्ञायतेसन्नासंसुसुक्तस्वर्मत्वास्वरूपस्यतदाचि
नष्टुडिसिर्ज्ञानानायोन्यत्रभूतशोकावलिष्टदृष्टिः पततिपुराणेभुप्रलादादावाप्लोकादितिभावः भागवते
यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसंयोगजन्मशोकाग्निनासकलयोनिषुदह्यमानइति ततएवप्रपन्नान् हरिंविनेदृशास्य
वक्रेनिर्वाणेशक्तोजगतिनकश्चिदस्तीतिनिर्णीयप्रत्याशरणागतान्स्वरूपधौरेयान् ।नत्रकिंतेनदृहेपुरुकदान
लभेरणोन्त्याह कारुण्येति यार्तार्तिदृशाप्रभूतप्रेमातिशयेनभरितस्यचित्तस्यसंस्तनवृत्तिः करुणातस्याभा

वि.प्र. बलात्देवनित्योदितकाशिनादस्तं तेन भवितं हरिनमीक्षणं तदार्तिप्रशमनामसंसारित्वदर्शनं तेन सिञ्चन् शोका
टी नलं प्रशमयन्नित्यर्थः यः परकृपापारिथितहृदयः हरिः कृतसिञ्चतीत्याह प्रत्न इति दुहायां चिदात्मना प्रकटी
२८ भूयेत्यर्थः तं वर्णितस्वरूपं हरिं भक्तार्तिहरणशीलं उप्रभजत इत्यत्र निजपरप्रेमणा विमर्शय इत्थं भगवतो कालभीतान्प्र
38 तिपरमकृपावत्त्वशक्तिर्भेदंस्तपवनप्रकाशशक्तयस्वेत्याह दयार्द्रमूर्तिमिति कृपारसेनास्तनवप्रवेशरणाग
तदुःखशमनाय स्वीकृतकृपामूर्तिमित्यर्थः भगवता परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् धर्मसंस्थापना
र्थाय संभवामि युगे युग इति ९। ननु निजोत्तरपदगतो भगवत्स्वपन्नानां विघ्नविनायकाः सोऽकं कथं शक्ताः सोऽर्थ्या
प्रकृतित्वादिसाशंकावहिर्मुखोस्वतितेषामधिकारो नान्तर्मुखो नित्यभिप्रायं सूचयति ॥ कष्टांकुरजन्मसंपि
बन्ति येषां भवानां तत्तुकरणादि उष्णहृदम् यत्कृतापचयकृष्यगन्धलिप्तं दृष्ट्वा दि विश्वविते जयति चिन्न
भ १ ॥ हेचिन्नयेषामलौकिकपदगतीनां भूचिंतानेकजन्मभगवत्प्रेमोत्तरानिष्कामकर्मार्जितपुण्यनिचयशमान्तः
करणशुद्धीनामतएव महाभागवतां दृष्ट्वा गाढतमसस्तमकाविणोमनोभ्रमयाः देहेन्द्रियेभ्यादीय सान्तःकरण
स्तानामेवपुण्यानि तेषां सम्यक् हंसकृत्य विवेकपियातेमोहत्ताध्यासमपाकृत्य वासिष्ठे जडस्मात्स्वतत्त्वसंकृत
ग्रस्य विनाशिनः शरीरकोपलस्यापि घयइवत्यस्तत्तत्वयेति ननु को विकारस्ते भवतस्तेषां रुचिर्न जन्मतः स्वतन्त्राह
अपचयेति किमिव किस्तकरणां भोगपत्नादिना शपवकृश्यो दुर्गन्धस्तेन लिप्तं सन्दिग्धं तत एवैतेस्वसकतव

न्रविभूत्यभावादित्यर्थः नहि ते केन जीवन्तीतिशङ्का ह्रसेतिसदानन्दस्फूर्तेः भक्तानुकम्पार्थं स्वानीभूतसदानन्दात्म
कचरणेनापवर्गयनिर्वाणोपलालितानन्ददात्रनाकमलेतयोः विज्ञानर्थशरणविषयरसविस्मारकं प्रेममकर
न्दं पिबन्तिप्रज्ञातिरेकेणाचमत्कुवन्तिभगवच्चरणार्पितधियो लोकोत्तरजनादिविधुविजयन्तिचतुर्दशभुव
नेषु सर्वोत्कर्षेणवर्तन्तेविघ्नराजमूर्धसुनिर्भया विचरन्तिदेहाद्यहंप्रत्ययमूलभवेनावशिष्टभगवत्ततत्वादित्य
र्थः भागवते तवास्मितामाविचरन्ति निर्भया विनायकानेकपमूर्धसुप्रभो इति १। ननुचेदीदृशं माहात्म्यं स्या
द्भगवच्चरणयोः कोयं मम प्रतिबन्धो येन रतिस्तयोर्नजायते तत्कृतानर्थं मम किं स्यादिति सदृशान्तं कार्यं युतं
तमाह ॥ नष्टपद्धिग्रहवनितादिरागथा न्नाहत्वात्मस्वयमसिवेयघोर्णनाभः वाञ्छतिव्यसनविभूतयोऽस्त
रङ्गांयाश्चस्तेभवतिविमोचनेनजात ८। नष्टपतामवष्टपापचयवतांशरीरयोषिदादिवापाम्पन्तरद्रव्याणां
रागः प्राप्तिस्थलास्त्विहरिः सएवबन्धरज्जुस्तेन दृढं बद्धं आत्मस्वरूपं यस्य तादृक्कमस्ति नतुतत्केनकृतेन
शारस्वयमितिसैनेवनामेनवस्त्रतो द्वितीयाभावादित्यर्थः ननु निजबन्धनेन न कश्चित्प्रवर्ततेसर्वस्य स्वात्म नः
प्रेमास्पदत्वादित्याशंकयाऽन्याहृतंतदृशनेनबोधयतियथेतिऊर्णनाभस्तन्तवायः निजदेहान्निर्यातितन्त
नासयमात्मानंबध्नातितथेत्यर्थः स्वेनैववशीकृतोदेहादिरागएवप्रतिबन्धोयमस्तीतिभावः वासिष्टे देहभावन
यादेहोघटभावनयाघटइति नतु तं दृष्ट्वा आत्मस्तुतं कं कथं भवतो विदितं तदित्यत्र कार्यानुमानेन ज्ञात्वमाह य

वि स सनेति अतः अस्मात्कारणात् कामक्रोधादिदुःखदारिद्र्यदुस्तिपासादिविपदां समुद्भवः तामेव निजवन्धक
टी र्तारं वाञ्छति प्रियतेनाकांक्षयति काम्यकामीहृक्षतिः सम्भवतीति भावः व्यसनं व्यपदिश्ये शरणमरः ननु तथा
२९ पि हरिचरणारतिः क्वचिज्जायते न जायते तत्र को हेतुस्तत्राप्याह यामस्तीति यथोक्तविपद्भ्रः कदाचिद्विमोचनं न
39 भवति कथं हरिचरणयोस्तवरतिर्भवेत्तद्विशुक्तावसराभावादिति भावः भागवते नेतन्मनस्तवकथासु वि
कुण्ठनाथेति ८। ननु कश्चिदेतेषां विरताउपायः स्यादस्ति किन्तु तत्कर्तुं प्रवर्तेयदि तर्हि कांचन निर्वपि
सत्वसम्पदो वांछन्ति नामितमाशयमाह। आसृष्टेर्विविधभवाद्यहारिणस्ते भक्त्यैव विमलहरेहरेर्निमज्ज
तश्चाश्रोषितपरतत्त्ववोधरत्नं दारिद्र्यं व्यसनमयं कदा न ते स्यात् ९। हरेः भक्तियोगेन तैर्जनैस्तं जिज्ञासतनोद्दुर
वगमतत्वलब्धयेमायया सीक्षनचिन्मूर्तेः ननु परवोधेयान प्रतिबन्धस्य विरामयमन्तरेण तन्नशक्यमपि गन्त्वे
तन्मूर्तिग्रहणोकिमिमाशंक्याहृदिशद्वैनेवतद्विरतिं साधयति आसृष्टेरिति नाहमेकाकीरमेयकोहं बहुःस्या
मिति सृष्ट्यादर्शितमीश्वरसर्जनसंकल्पमभिव्याप्य विविधभवेषु नानायोनिषु संभूतानि यानि हरिविस्मृत
मितिं त्वमहमतेमे रूपाये रित्यादानि मूलपापानि दुष्टानामपि हरतीति हारीन तस्य कायवाङ्मनोभिर्हरितत्त्वविमर्श
दसारसमन्नवेदविषयेभ्य उत्यापित प्रेम्णोतिशयेन भजनं सर्वसंघातान्तरीनस्य हरेरन्तर्यामित्वेनपरामर्शश्च
ग्रत्नं भक्तिः सेवशमदमादिरत्नाधारत्वात्समुद्रस्तत्र निमज्जनि तरां तदनन्तिकवासनालेशं यथा भवसि तथा

तिष्ठत्यर्थः किंलक्षणः सतत्राह विमलहरेरिति मायाकलितविश्वतेजसप्रातानन्तदभिमानकालिम्नो
निवर्तकेत्वालक्षितरीत्यर्थः ततः किमतआह तत्रेति भक्तिसमुद्रप्रवेशानन्तरे परतत्त्वस्य सर्वोत्कृष्टतत्त्वस्य
निष्प्रपञ्चपरमार्थस्याखण्डैकस्वभावत्वात्पारिस्पन्दात्तं तं पदार्थावशिष्टवस्तुबोधो बोधरत्नमनर्घ्यमनन्तवेद
नं स्वप्रकाशकत्वाद् रत्नं प्राप्तोऽपि स्वात्मरूपतया प्रलभसे भक्तामामभिजानातीति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः त
तो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति गीतास्वनन्ततदपि गम्याकार्थसिद्धिर्भवेदित्यत्राह दारिद्र्यमिति
व्यसनमयं सर्वविपत्स्वरूपमात्मसंकोचात्मकमनात्मकदा न स्यात् परसंविदि विमलतमपूर्णबोधस्य परि
निष्ठितसंपदा निर्भरत्वात्तदतिरिक्तं किञ्चिन्न भवितुमर्हतीति येन संकोचो भवेद् ज्ञबोधे सति तदारोपितस्यापेव
दिति भावः आत्मबोधे तीर्णा मे हार्णवं हत्वा कामक्रोधादिराक्षसान् योगीशान्तिसमायुक्तः आत्मारामो विरा
जत इति ९। ननु कामाद्युक्तिर्यथा वीजनिद्रा निर्हारा स्थितेय यथा शून्यवस्त्वनिसं तस्य मनसः देहोपरोधात्पू
र्वकर्मफलोदयेनामानामिष्टानिष्टसाधनानां हर्षामर्षप्रात्मकफलानि तत्बाधनेयथार्थसंविदो वेदोऽपक
रत्स्वपर्वे विध्यत्तानोपमर्दत्वादिति नामाचष्टे। मायाव्याजितमिदमात्मनीति मत्वा सद्भावैर्धीरतधिया निषि
ध्यमानत्वम् शिष्टेवस्तनियतयो लयं न्यपन्ति तं सर्वाशयनिलयं हृदि भजेथाः ११। इदं देशकालाकारैः परि
मितत्वान्नवनवविचित्ररचनानिर्भरं जगत् सर्गस्थित्यादिकार्यकारणात्मकगुरुभेदभाजि धराद्यवाकुलतानन्तं विश्वं

वि॰ प्र॰
टी॰
४०
40

आत्मनिसर्वधर्मशून्यत्वादाकाशतोपिसूक्ष्माच्छून्यतमेचिदानन्दमात्रतामवलयोदयितोपिशर्णीत्स्वर्णीतमेयशा
न्नमायैवब्रह्मणोमाययापुंस्त्विश्वप्रकाशसंवृत्त्यास्वपरभेदकलनाकारयाव्यञ्जितंतत्त्वानभिज्ञानामितरेतरा
विवेकेनप्रकटितंभ्रान्तदृशांव्योम्निभिन्नोगन्धर्वपुरचित्रमिवेतिमत्तोब्रह्मणःइन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेइत्यादि
वाक्यैर्मायासत्तांसन्निश्चिनोतिरहस्योपदेशवाक्यैःकरामलकवन्निश्चित्यसद्वाक्यैःजगदसारत्वप्रतिपादकैःकर्मवि
तोलोकःक्षीयतएवमेवपुण्यचितोलोकःक्षीयतइत्यादिवाक्यैरस्मान्मायाभासाद्देयवर्गाद्विरतोथीस्वयाहन्त्वं
मायाकल्पितमिन्द्रजालवत्सर्वंविकारजातंनिषिध्यथातत्त्वादेशोनेहनानास्तिकिञ्चननतस्यकार्यंकरणं
चविद्यतेवाचारम्भणोविकारोनामधेयमित्यादिवाक्यैःसतिविप्राण्यशिष्ट्वापितृह्यात्मविषयावसानान
स्माद्व्यवस्थितेःसर्वंज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्यादिसत्यैर्वाक्यैःवस्तुनिपरमार्थचिन्तनेयत्नतःआत्ममननादिप्रयत्न
शीलाःसर्वतोबाह्याभ्यन्तराकृतसमासाःलयंजलेजलमिवक्षीरेक्षीरमिवैकरसंजग्मुःनसपुनरावर्तत
इत्यादिसद्वाक्यैःश्रमयन्त्येषलिव्रतंहरिमपरुतमायोल्लासितनिःशेषप्रपञ्चंकूटस्थचिद्देवंसर्वेषांघटादि
देहान्तानांपदार्थानामाशयाश्रमभियायद्रूमयपवनिलयप्राप्त्ययोयस्मिन् जगज्जीनांहृत्सीनामन्तश्चिन्मयतयासर्वे
षामध्यस्तएवहरीर्निन्नपरोलोविमर्शज्ञघांतत्तामविहायविमर्शयितुंशाकःस्वात्मस्वरूपत्वानन्यत्वदादिवत्स्व
तोभिन्नत्वतएवभजेयाःतद्विमर्शप्रतिबन्धदेहाद्यहंप्रत्ययबलिविधानेनशत्रुजयस्वतन्त्रोनिर्माणान्तपरमभवसि

तदानकस्यार्थस्यापि वर्णितत्वेत्वा निजानन्दलाभत्वमत्वादिति भावः भागवते आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था
अप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिरिति ११। नन्वत्रोदयरूपस्य ब्रह्मणो शरीरत्वाभिमान
मशकादिसदृशवाद्ब्रह्मणः स्वरूपे मूर्तामूर्ते इति श्रुत्यादेः स्वरूपेऽपि कारणतावत्त्वेन शुश्रूषूणां चित्तप्रवेशाप्र
काशितेन तयोर्भवता प्रणीतेन लक्षणस्य स्वरूपे निष्ठामलभमानस्य मम किं निर्णयमिति तत्र तस्याप्रवे
शायापादमस्तकान्तं यावत्क्रमणिकाश्र्विकांस्थलयाचरणांबकुमारभमाणस्तत्र प्रथमं श्रूयतमयोर्ब्रह्म
रुद्रादीनामपि शुश्रूषुजनध्यानगोचरत्वाच्चरणकमलयोर्लक्षणानि वर्णयति। संसाराम्बुधितरणे विष्णोः
पदाब्जे येऽपि पंकजकुलिशांकुशध्वजाद्यैः भक्तान्तर्ध्वरशमभेदशैलभंगमोहेभावहननजयक्रियेः सदी
मे १२ यस्मातीन्द्रियवपुषो रमातलस्यायत्र स्वार्थतः उरसावतीर्य साक्षात् ब्रह्माद्यैर्विपुलभगैरुपास्यमाना
देवौघैः सहजकृपाकटाक्षमोति १२ ॥ यस्मेन्द्रियेभ्योऽतिक्रान्तमतिहूस्वभूसच्चिदानन्दस्वरूपं यस्य रूपपरा
हित्याकरणेशाकागोचरस्यानुग्रहात्स्वजनकृपातिरेकत्वात्स्वेच्छागृहीतशरीरस्य पादाब्जे चिन्तनमात्रेणावता
पत्रयापहारके चरणकमले तदेव स्पष्टयति संसार इति जननमरणादिरूपः कालप्रवाहः सएवानेकदुःखे
संकुलत्वादपारावारस्तस्मिन्नम्बुधिस्तस्मात्तरणमिच्छन्ति तेषां शुश्रूषूणां ध्येये तद्धितयेसारग्राहिणाप्रज्ञाचि
न्तनीये भागवते यस्मिन्नुतेन्नर्दादिभावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशादिति नन्वतयोरस्मै यः कोपि

वि प
टी
५२
५१

शेषत्वमाह पंकजेतिपद्मंकुलिशंवज्रंअंकुशंसृणिःध्वजंपताकातेषामंकैःचिन्हैःप्रदीप्तिमेशोभमाने भा
गवते संचिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दंवज्रांकुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यमिति ननुतत्रतेषामस्तित्वेनकिं
फलमुपासकानांतदाह भक्तानामितिहरिचरणमनन्यप्रेम्णान्नुवतांयोन्तर्ज्वरआध्यात्मिकादितापत्रयस
न्तापस्तस्यशमःनिर्वाणमेवक्रियाकर्मयस्यपद्मस्यभेदस्तमहमितिद्योतिरेवचिराभ्यासाद्दृढीभूतशैल
त्वस्यभंगग्रामर्दनंक्रियायस्यकुलिशस्य मोहःस्वात्मामोहनंसएवश्रभःप्रमत्तगजस्तस्यावहनंवारणंनेक्रि
यायस्यांकुशस्य सर्वेषांकामादीनांजयएवक्रियायस्यध्वजस्यचैतैः ननुचरणयोरधिकंमहत्वंवर्णितंतत्र
किंप्रमाणंतत्राहरमेति विपुलःतदंशसयोगोपासनादिकारिणांप्रयत्नातिशयेनलभ्यमानाद्विस्तीर्णः
भगऐश्वर्ययेषांताद्दशैर्ब्रह्माद्यैःदेवौघैःसहजायाअकृत्रिमायाःस्मरद्विरूपायाःकृपायाअनुकम्पायाःक
टाक्षमोक्षेप्रणांगपातार्थउपास्यमानासतार्पणतयासेव्यायारमाजगदाश्रयालक्ष्मीसातान्यस्त्वंउरस्
वक्षस्थलादवतीर्यप्रवरुत्वयज्ञचरणयोर्मध्येत्वलस्यासहस्पर्धते अहमेवतिष्ठामीति योनःप्रणयेनसंध
यते भागवते श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमेतुलस्यालब्ध्वापिवक्षसिपदंकिलभृत्यजुष्टम् यस्याःस्ववीक्षणा
हतेन्यसुरप्रयासइति प्रतत्त्वएवत्वयाचिरमलस्त्रुद्वयेविमृश्यैसारत्वात्सर्वत्रशतिभावःतंशरणंत्सत्वजल
यिमिति श्लोकोत्तरार्धेनसहसम्बन्धः १२ १२ । यत्कसौमणिरचितास्वर्णकांचीवर्धाध्रेयत्पुरिवभास

पंकोद्यपाक

नेमस्त्रोतः शेषांगान्तरशायितस्य यस्य नाभेर्वेदोद्दिष्टपतिलोकपद्मजन्म १३। यस्याः शरीरस्य कस्तांश्रो
णीमणिरिव विनाश्रनर्घ्यरत्नैर्भविनास्वर्णकांचीहेमरशनाभासते यथा वर्षाश्रेवर्षाकालमेघमध्ये नरेंद्र
चापधनुः विविधवर्णरचनासुन्दरश्चापो मनोहरत्वाद्भासते तथैवेत्यर्थः यस्य जगद्बीजप्रथमावतारस्य शे
षवपुषोन्तरे मध्ये शायितस्य योगनिद्रयानर्यानन्दसामरस्यमासस्य नाभिविवराद्देदृशकमनीयवपु
र्विधिः ब्रह्मापतिरधिकारी यस्य लोकपद्मस्य चतुर्दशभुवनात्मकस्य महाब्जस्य जन्मउद्भवो विद्यते येतन
मायास्वीकृतवपुषो जगत्कारणत्वं स्वीकार्यमिति भावः १४। श्रीवत्सो यदुरसि कौस्तुभो रमा च भान्ती
वार्यमविष्णुविभुर्नो मिथोधे यस्यांसे सजलपयोदचीव विद्युत्पुंजैवलसति हवर्णपीतवसनम् १५।
यदुरसि यस्य निरवयस्य वक्षःस्थले कदाचित्कुंठमारुह्यैन भृगुमुनिना श्रुद्धसत्वधर्मात्मकत्वमावीत
णाय निजास्तेनेशायितस्यैव भगवतो वक्षसि सक्रोधं पादो दत्तस्ततस्तेन तस्य संवाहनकर्मणा प्रीणितो
मुनिः हे प्रभो कठोरेण मम वत्ससरोजदलवन्मृदुपादस्पर्शामभूदिति प्रेमवचसा च तदाप्रभृति
निजभक्तवात्सल्यदर्शनाय तत्संज्ञको वैकुंठनाथस्य स्तनमानिधेर्वत्सोस्ति श्रीवत्सनामलक्षणं विराजत इति
पुराणोक्तप्रसिद्धं कौस्तुभो नाम मणिः भक्तिभाजां जीवब्रह्मणोरेकत्वबोधायिगमाय निजवक्षसिस्थकादि
नेभगवता कौस्तुभात्मनाशेषान्तर्गतं शोधितप्रत्यगात्मतत्वं विश्वप्रमाणं शान्मानमस्य जगतो निर्लेप

चि॰ प्र॰ टी ४२

मत्प्रणाशयत्म् विभर्तिकौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान्हरिरिति रमा च शमदमादिभिर्विवेकोपायैरशेषहृदयेषु व
हिरन्तरधिगतचिदाकारहृल्लीनां नरश्रेष्ठं भगवानात्माशयेषु रममाणा चिल्लक्ष्मीः सैव सुखं भक्तानां ध्येयतया ग्राम
येनिजोरसि सर्वसौन्दर्यबीजभूतया साकारमूर्त्या प्रकाशिता एतेनयोगसनिरवयवस्यवक्षःस्थले विभाति
प्रत्यक्षभूतोपमयादृष्टान्तमाह स्वर्यमाणस्यः विडम्बन्दः विद्युल्लतायथा मिथ्यैर्युगपदभ्रेऽत्राकाशे भान्तिय
दानदातत्साम्यमेभिर्भगवद्वक्षसा स्तुयादतो लौकिकंभगवद्वपुरितिभावः यस्यपरिच्छेदशून्यतनुत्वस्य
सेस्कन्धेस्तवर्णिकसंपीतवस्त्रं नीरनिर्भरपयोदान्तेविद्युत्संजमिववैनिःश्रयेलसतिश्रेयेण प्रकचति
१५। भक्तान्तारिपुगणसंतयोदिताः स्युः शंखाद्यायुधनिवहाभुजेषुयस्य मंजीरांगदकटकोर्मिकादिहे
मालंकाराय दवयवावलोकयन्ति १६। हे विभयस्यामूर्तस्य भुजेषु चतुर्वाहुषु भक्तानां भगवन्मूर्त्युपास
कानामन्तःहृदये ये रिपुगणाः कामक्रोधादिशत्रुसमूहास्तेषांसंतयमूलकर्तने उद्यताः सज्जिताः
शंखचक्रादिरायुधानां तेषांनिवहाः समूहाः स्युः विलसन्ति यद्यत्स्वरूपंममैतज्जवेनान्तरितान्निलम्
चक्रस्वरूपंचमनोपत्रेविलसःकरेस्थितम् बुद्धिमेवजगन्नाथो गदारूपेणमाधवः भूतादिमिन्द्रियादिंच
द्वियाहंकारमेवच विभर्तिशंखरूपेण शार्ङ्गरूपामहंकृतिम् विभर्तियश्चासिरत्नमच्युतेऽत्यन्तनिर्मलम्
विद्यामयंचतज्ज्ञानमविद्याचर्मसंस्थितम् इतिकथं पुनर्ध्येयत्वेन हृत्स्थिताङ्कपिते भगवन्मूर्तिस्थितेः शं

त्वाद्येतत्सजातीयानां भक्तान्तर्वर्तमानानां मनोहंकारादीनां निवृत्तिरित्युच्यते रजस्तमोरूपयोरविद्यां
शयोस्तत्कार्ययोश्च विद्यारूपेण तद्देशशुद्धसत्वेन तत्कार्येण च मिथो विरोधाद्व्यावृत्तिर्भवेदित्यर्थः
भगवता रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारतेति वासिष्ठे च विद्यांशस्याश्रेष्ठत्वात्तालयमिव हृतिरिति
मलं मलेनापहरंस्तु क्षिप्तोरजं केयथेति यस्याभवस्य अवयवानामंगानामावलीपंक्तिर्मंजीरानूपुरा
अंगदानि केयूराणि कटकावलयाऊर्मिका अंगुलीयकान्यादयो येषां हेम्नालंकाराणामाभरणानि तैः नां
वल्ति चकासन्ते ११ । गुंजत्षट्पदवनमालया परीतो यत्कण्ठे विलसति शुद्धवैजयन्ती भूषाद्यैर्विम
लचिदेव यस्य मूर्तौ संस्पर्शनात् शिशिरजलं हिमात्मनेव १२ । गुंजन्तः मधुरतरप्रेमरसस्मृतया गिरावि
हए मलतमभगवद्यशोकूजन्तः षट्पदाः भ्रमरा विश्लेषासहाये भ्रमरमूर्तिधारिणः सनकादयो मुनयः यस्मा
पञ्चरूपमय्यो वनमाला यां तया परीते व्याप्ते यत्कण्ठे यस्य निराकारस्य गले शुद्धवैजयन्ती निर्मलाचर
णपर्यन्ता स्रक्माला विलसति भासते नत्वकेन शिल्पिना मीभूषणादयो निर्मिता इत्याशंक्याह यस्य
प्रकाशानन्दविग्रहशालिनस्य मूर्तौ भक्तानुकम्पयात्तशरीरे भूषाद्यैरलंकाराद्युथादिभिर्विमलचिदेव प्र
पंचमलिकाप्रणीचित्स्वगतादिभेदनिराकरणार्थमेवशब्दः संस्पर्शनात् साकारमूर्त्यापिण्डीभूता
तद्रूपं गीतासु अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममा

यथेति अन्वयोक्तं विद्वनोपि जगन्मूर्त्यावरणानीयः परमेश्वर इति कथं तद्दृष्टान्तेनाह यथा जलं शिशिरांशोर्दि
मात्मनाप्रहारःसमन्तवारहूपेणावरणीभवतितथेत्यर्थः ९। विभ्राजन्मुकुटफणाभकुंडलविट्संरक्ता
लकविवराङ्कवक्त्रकपोलात् नम्रामर्त्यभ्रुधिपरिशोषणान्नवायोर्यदृक्कान्त्यस्मरतिकोटिभानुभातिः १०।
विभ्राजतः विस्फूर्जतः मुकुटस्य किरीटस्य फणाशोभिमकराकाराणां कुंडलानां च विषादीमासंरक्ताना
माच्छुरितानाम् अलकानां कुन्तलानां निवहो यत्र तादृशात् कचन्तौ कपोलौ यत्र तादृशात् नम्रापि कोप
प्रक्षिरनेन विरक्तस्य तत्क्षमदृष्टान्ते विशेषणमाह नम्राणां कायवाङ्मनोभिर्भगवन्मूर्तौ वर्पितानां पुरुष
वर्याणां याश्चतुर्णय इष्टानिष्टसंयोगवियोगरूपानानापीडास्तासाम् अमितत्वात् सम्रुधिरस्य परिशोषणाद्दुःख
मयजलस्य नेसम्पादने मन्तवायोः प्रलयानिलाघदृक्कान्त् यस्या मूर्तेः स्मरणवारविन्दाकोटिभानुभातिरवि
नत्वर्यप्रकाशः प्रसरति निर्यातितन्डक्तं सूर्यकोटिप्रतीकाश इति १०। कामः संचलति विवर्तनेन यन्नुचा
पस्याविलजनगर्वहरादृश्चात् संस्मर्तॄर्जनतिमृतिनीरधिंमितीर्षा हेलोपघट्टघुलतुज्जापश्चर्यपाशाक्षं
११ यस्याक्रियाविप्रकसन्नपत्रघाविवर्तनेन वकृतानिर्मितास्रविलानां जनानां ब्रह्मपर्यन्तानां जीवानां
गर्वहृषीकजेरनाभिमानेहरतियोब्रह्मलेन्द्रचन्द्रानामगम्यागमनवान्कामः कन्दर्पजन्मसमत्वदनावविष
मानन्दुःखमयसमुद्रं तितीर्षा ललनमिच्छतः संस्मर्तुस्तडपरानिरतेनमेवच्छेदितिविश्वासेन भगवन्मूर्तिं चिन्त

स्थितस्तन्ममभक्तस्य हृदयपुंडरीकात् संचलति चक्रस्य पश्चादागमनशंकया [illegible] विहिंस्यात्किं न त्वमतः
त्वर्थः तत्र निदर्शनमाह हस्तेति यथाकरोद्धृतस्थूलकठिनदंडस्य कोऽपि कृपाणस्य गर्वादिः शीघ्रं ताडन
शंकया संचलति तथेत्यर्थः नहि मत्तद्भक्तेराविर्भावाद्धृज्जस्त्वमोह निर्हृदयस्य त्वात्क्षणे वस्त्रमतिचंडालस्येव
स्थितिर्भवतीति भावः १९। यस्मात्सा विलज्जयमनमोहस्तुव्यक्रोधाद्याहितविजयध्वजं प्रसूतेः स्मार्तोत्र
यहारमस्मरणीमप्रमपत्रेयस्मै त्रैमदनमदापहारकेच २०। प्रसूते जन्मादिसंकटान्मुक्तिमिच्छोः यस्य निरा
कारस्य नासिकाग्रविलानां जीवानां जयेन वशीकरणे नमनः पदपष्कस्यासौ यो मोहो निजानंदरंगतभगवन्
त्प्रमोघः स एव प्रसूत्वे प्रायो येषां क्रोधादीनामेवाहितानां शत्रूणां विजयस्य ध्वजं पताकावर्तते तेन सा प्रवित्त
नारोहमार्गेणैव सर्वे पलायन्त इत्यर्थः यस्य सा तितमस्य नेयेप्रार्तानां संसारतापार्दितानां तत्प्रशमपटुर्यो
नुग्रहः स एव रसो मकरन्दस्तेन शोभितेति पद्मपत्रे मदनस्य कामस्य सौन्दर्यप्रादुर्येण सर्वजेतृत्वाभिमा
नमपहरतस्ते भागवते सातान्मन्मथमन्मथ इति २१ भगवतो निखिलविश्वमंगलमंगलात्मकं समग्र
मूर्तिध्यानमाह। आसर्गात्प्रकृजनिष्टुमनरष्ट्रणपयीनशोभितवरलब्धमतन्नदिष्टा कामादिव्ययविलयेषिणां
त्वप्रसाद्यन्मूर्तिः सजलघनरुचिविस्तमोघ्नी २२। कामकर्मा विद्याश्रयस्य संतयसेषणाशीलानां समति
मतां पुरुषश्रेष्ठानां सर्गमभिव्याप्य पुरुजनिषु शोभितनानाजन्मसहस्रैरादरातिशयेन सम्यगेव स्पष्टोपे

वि स निष्कामकर्मार्चनादिनिर्णिक्तसत्कृतेः प्रीतेन प्रसन्नेनेशेन कारणेन नियन्तृभावाद् शोभनशुभाशुभकर्मफलदा
टी० त्रा ईशिताद् अस्मादुपलब्धैस्तैस्तैस्तत्त्वप्रत्ययवद्भिः दिष्टा करामलकवत्स्फुटं दर्शितानीत्यनिर्भरमेवस्मरणमा
४४ यस्याकाशवत्सर्वगतस्य मूर्तिः घनीभूतविमर्शप्रकाशमयी तमोऽज्ञानाविद्यान्धकारहन्त्री २१। संनम्राखि
लजनतीव्रशोकबाष्पाम्भोधेः शोषणे चतुरा मूर्तिर्हि यस्य तं शरण्यं सत्त्वजलधिं निराकृतिं त्वं ध्यायस्व स्व
जनहितेच्छया मूर्तिम् २२। यस्य वाङ्मनोतीतस्य स्मृतिः मूर्तिध्यानं संनम्राणामनेकसंकटादुत्तकेन तरा
नालोचनेन रागादिभिः सर्वोपायस्य भगवन्मूर्तिमापन्नानां जन्ममरणदुःखपनन्त लक्षणानां तीव्रम सद्यच्छो
कबाष्पं तस्याम्भोधिस्तस्य शोषणे चतुरा परानन्दवितरणे धर्मत्वामदिकृतिदत्ताः तितं सार्थदशापन्नेषु सा
कारस्वरूपाकीर्तितत्तत्त्वं तस्य वस्तुस्वरूपमाह शरण्यमिति अथैवं साकारत्वमाकाशवत्सगुणनिर्गुणभेद
स्वरूपं स्फूर्तिः शरण्यमिदं शरण्यमदश्चेति ननु शरण्यस्य सर्वमयत्वेनानिश्चिततत्त्वाद्यथाश्रुतवस्तुन्येवेयमित्या
शंक्याह सत्त्वजलधिमिति मानुष्यानन्दादिशतशतगुणोत्कृष्टहिरण्यगर्भानन्दानन्तशीकरायितमहा
र्णवं भाष्यकृता अतत्र्यानन्दसमस्तो यस्यानन्दलवाश्रिताः ब्रह्माद्यास्तारतम्येन भवन्त्यानंदिनोऽखिला
इति ननु करपादादिमान्योऽदृश्यमानाद्भुतवदनिश्चः सत्यति ध्याना कथमस्य शरण्यत्वसत्त्वजलवेत्यान्तामित्याशंक्य
न तस्य मायाकृतामिति सूचयति निराकृतिमिति सर्वव्यापकत्वादाकाश[illegible]नियत[illegible]कारं कृतिः अत्र
44

रीरं वा वसन्तमिति तर्हि किमस्य मूर्त्तीदाने प्रयोजनमित्यत्राह सेवेति सज्जनानां हितस्य चिंतेकाग्रस्य हृ
नयेन तु मनो विषये सन्तत्वे स्मृतिर्भवेदिति विमलत्वां तु या श्रान्तो शहीता निखिलानन्दकरा मूर्त्तिर्येन तं
न तज्जीववद् दृष्टवशादित्यर्थः स्मृतिः सम्भवात्यात्ममायेति २२ एवं हृदयपुंडरीके वारं वारं स्मरणेन
हृष्याकारोपरामां हरिमूर्त्तिं जगदन्तर्यामितया वर्णमयं सत्यात्मार्पणेनाप्युपदिशति । स्थाम्बोष्विषम
नन भोसि जंगमानि ज्योतींषि दृसनगासिंधु दिक्सरांसि किं चान्यद् यदखिलकं हरेः शरीरं मत्वा तं प्रणमेदि
याई याव नन्मः २३ । धरादीनि पंचभूतानि जंगमानि पशुमनुष्यादीनि ज्योतींषि सूर्यचंद्रनक्षत्रादीनि द्रुमा
न्सस्यादिश्च तज्जातीः नगान् हिमालयादि पर्वतान् सिन्धून् समसमुद्रान् दिशः सर्वा दिक्ककुभः सरांसि नदनदी
कासारान् यत्किंचिदवशिष्टं भूतजातं तदखिलकं सर्वं विश्वमयस्य हरेः शरीरं मत्वाऽऽकृतिवाकज्ञस्यविम
र्शेन्नावष्टम्भ्याई यास्प्रेमरससनिर्भरया हरिचित्तनपरयाधिया प्रणमेत् सर्वान्तर्यामित्वबोधेन देहात्मत्वाप्या
त्मसमर्पयेदित्यर्थः कीदृशं तं प्रनमेत् हरिमूर्तीन रतिनिश्वयविषुक्तं श्रुतिः अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दि
शः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मेति २३ । इदानीं
हरिमूर्त्तिध्यानस्य फलितमाह । चित्तासंभवति हरौ तथा तु हृष्याचेनस्से निजमलश्री शुद्धि हेतुः दयार
र्शनमयते श्रयास मूर्त्तीनस्याथैजरूपरूयाचनायथावेत २४ हे चेतः तथा तु हृष्या विश्वान्तर्बहिर्भग

शिव
टी
४५
45

वहूपात्मकध्यानानुवर्तनेनस्वीयस्यमलस्यविस्वैवैचित्र्यवासनात्मककालिकातिशयमार्जनस्यहेतुः कारणं
निष्ठासमाधानशर्विकानन्यस्मारहरोमोहावरणकर्तनप्रगल्भेनेशानमसोभेदनेदीपवन्निर्मोहतत्वसंभवति
जायते श्रुतिः पतेतरुणयैर्यततेनयत्नविद्वांस्तस्यैषआत्माविशतिब्रह्मधामेति ततः किमतआह दयादिति
अथनिष्ठानन्तरंश्रेयसाब्रह्मरुद्रादीनामपिदुर्लभतमयासमेमातिशयोकंदवेनात्मकारतामापादितयाशय
माकारशूलीतितभंयसभक्तानर्थापहारीभगवान्दर्शनेसाक्षात्कारत्वंदयादिशेत् श्रुतिः तस्यैषआत्माविवृणु
तेतनूंस्वामितितस्यसर्वोपास्यमूर्त्तेःसाक्षात्कारतामागतस्यापेक्षुरतः पुरुषाचनाः संसृतिविरामोपायानेकप्रा
र्थनास्तथाकुरुविधेयेर्थेलोट् यथाभवेत् निजभक्तममिमत्वाविद्यानन्तकार्योपलवात्मायात् स्वात्मैकतत्ववितर
णप्रीयाद्वा भगवता मच्चित्तः सर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिष्यसीति २४ ननुमूलोपाधिकर्तनमसोपशुक्तिवि
तरोपाधिनिकृष्णा किंयथाशूलमन्त्रेणसूतस्यभेदेनस्कन्धशाखादीनांपातइर्यतइदानेषामत्रत्यनिहत्या
तस्याः शामनेविनासर्वोपाधीनांव्योतिस्तच्छान्त्यासर्वशान्तिरित्यत्राह । तंवात्मानवगमसर्पदंशमूर्च्छीभू
तंजमलपासिवेदयभामवादम् मंत्रसत्तातवशनकैः प्रहीयमाणयाज्ञानेप्रतिहतिमन्यथाभवेन्नो २५ । स्वात्म
नः स्वरूपभूतस्यचिदात्मनोनवगमः अज्ञानं सएवसर्पस्तस्यदंशेनमोहात्मकसविषस्फुरणेनमूर्च्छीभूतमचे
तनीभूतंत्वंवेद्येवे [illegible] विषयेनात्मनिदेहादौभात्मनः चित्प्रकाशात्मनः वादंक्रोशांतेलीनोहंगच्छामितिश्चमिप

यथामिव यथिरोहं स्वामिग्रहोऽहं जानामीत्यायात्मकं रम्यारमप्रत्ययप्रवाहमन्योन्यायाः संप्रलपसि सफलम
ज्ञानाकथितवत भाष्ये ग्रन्थोन्यात्मकतामन्योन्यधर्मोग्राह्यस्येति इदानींतवचद्वतस्तन्मोपवितस्यविमलप
र्मस्यफलपक्वावसरप्राप्यातरम्याशयं सूचयति मम्यइति साचिराग्निनात्तानशूर्व्वाहरिह्नर्तिमाभजनस्तवश
नकैः प्रहीयमाणाशाम्यन्तीभवतीति मन्येहं जानामि रामगीतायां एवं मदात्मानमखेडितात्मनो विभावयमा
नस्यविशुद्धभावना इत्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्दुपासितंरुजीति नन्वकथमेतत्त्वयाज्ञातम
नुमानेनेत्याह याञ्चेति हरिंनिजनवबोधामृतदानेनाविद्यात्मकशूर्व्वाहरनारंभगवन्तंप्रतिवद्यमाणपद्यैर्नि
गद्याप्रार्थनास्यात् नचप्रमाणमाह श्रमयेति साशूर्व्वावस्यायाचेन्नस्यान्नहिं हरिंप्रतिप्रार्थनापिनोभवेन्नसंज्ञा
नास्यात् ततोहरिंप्रतिप्रार्थनात्वयानुमानेनशूर्व्वायाः स्तीयवंसहचितंयतिरेकेण निर्मलफलस्यनहिइतिम
तिभावः त्वच्चिन्तामणौ मायामयमलान्यसदिव्यस्त्तानवत्त्वधः निर्मलीकरणेनाथनदृक्किंपरमांजन
मिति २५ एवंब्रात्नानरथ्यानेत्रप्रवणतया निर्मलनिषण्णएदज्ञानन्तरप्रथितंध्येयाकारंभगवन्तंप्रतियाः प्रार्थ
नाविधेयास्ताः शिक्षयतियावन्यकाशसमाप्ति । बलेमामृतजलधौवितापतमंसर्व्वकाननदववदथदन्ति
कल्पन श्रान्तत्वामरणवपुर्भक्तरूप्भूताविश्रामेयमितिहरिंनमर्थयान्तः २९ । हेगुरूकल्पनामोच्चारणमात्रे
णानानापापोपशमलालितस्यात्मस्फूर्तिप्रद भागवते सर्व्वेषामप्यवतामिदमेवरमतिक्षुतम नामस्या

वि॰ प्र
टी
४९
48

हरणं विलोर्थं तत्तद्विषयासक्तिरिति मत्वैवाविद्यया जन्ममरणाभीत्रयं व्रतन्नीकृतमहं ततः पश्चात्तापततममा
द्दिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकतापत्रयेणादन्दह्यमानं कस्य सदृशमित्याह कानने तिष्ठ नेत्र काग्निनाश्र
ष्टेणाकरिणा सदृशं मत्तं नवभक्तकमलस्य फलाभिसंधि विशिष्टं निरवधिप्रमत्तं देव वृत्त मत्वा द्रुमास्थमे
हृतत्वा स्वामृतं तस्य जलयौघास्तस्य तापत्रयशमकोत्तापरया विमर्शधिया वत्स तामरणावद्गुः कालातीत
तत्वंभूत्वा विश्रमेयं परस्तवैवमन्तु भवेयं प्राकोत्तापोल्लिङ यथा दावाग्निदग्धो विद्दन्तीवेगोपायेन तत्स्वान्निर्ग चित्र॰
तः जलेतिमज्जय विश्राम्यतीत्यर्थः भागवते अयं तत्कथामृष्टपीयूषवनद्यां मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः
तृषार्तोवगाढो न सस्मार दावं न निष्क्रामति ब्रह्मसम्पन्नवन्न इति हे चित्त रतिप्रनेन सकोमत्तं विमापश्यहर्तारं
ग्रन्तः स्वमोस्थितं अर्थं यथावत्स्वसर्वांशणसमर्पणेन वरं वरयेत्यर्थः २९। यथा स्वात्ममाधिगत्योक्तत्वा विषयेता
वत्कालमीहादृशापरामं तद्वसातिं स्वर्वसोकान्तर्गतमञ्जुकल्पदस्यार्थाविष्कर्षेण प्रार्थयेति तापयति।
स्वाविद्याशायनगतं प्रसुप्तं तत्वं कामाद्याहितपतिभिस्तताविहृत्य शोष्याप्यावगति गिरा कन्दरान्तरात्त्वं दस्से
मेत्वितिहरीमर्थयाम्यगं वम् २१। हे सुकल्यस्य स्वनिजचिदानन्दैकरसस्वभावस्याविद्यासर्वानर्थव्रातमूल
महान्तं मेवशायन्तं तत्स्वं तन्नगतं प्रसुप्तमित्यर्थः ततः किमतआह प्रसुप्तेति कामः रूपादिविषयेषु हिताहित
तर्कस्यानिरवसानप्रवृत्तिः स एव सर्वोन्मादस्थलत्वादाघः अग्निमायेषां क्रोधादीनां तैरेवाहितपतिभिः चोर

राजेः प्रवृत्तं निजनिजक्रियां तत्त्वनिर्मितां विस्मारितं तत्त्वं नित्यानंदादिगुणनिर्भरं देहाद्यारोपवर्जितं स्वस्व
स्वरूपं यस्मात् [illegible] हे वासिष्ठ कामक्रोधस्तथा लोभो देहे तिष्ठन्ति तस्कराः तेषु सत्सु निजगत्स्वान्तःस्वं [illegible] आज्ञा
यतस्ज्ञायते इति किंचन वा तु अहं देवधर्यादयाहं किं कर्तव्यं शक्तं तत् त्वमेव महत्कृपया निःशेषाम् आयत्तो वि
त निजतामार्थं प्रथयेति प्रार्थयन्तेतानिति प्राप्तेत्यादि दुःखप्रवाहकर्तृन् कामादीन् निरस्य तन्मतियोगि
सन्तोषादिप्रदानेन विहिंसायान्ता नतत्स्वगतेमां प्रवगतिर्वक्तं न तावदृत्ति र्यया भवति यया गिरा महावाक
वारणप्रोत्थाप्य कदाचित् [illegible] नस्तत्र नसख्यामितयोः [illegible] चरणशरणापन्नस्य मे आत्मरत्नं शुद्धबोधला
भेन सर्वोपलापावशिष्टमात्मचैतन्यमेव स्वभासान्यप्रकाशकरत्वादद्वितीयत्वं च इति प्रसेकस्मिन् [illegible] कृतपरिपा
कावसरे दत्तमिमद्य [illegible] भवे प्रापयेत्यर्थः इति हिरण्यां तात्पर्येण अविद्या तत्कार्यहारिणीं प्रार्थयया [illegible] स्तोत्र
कस्तं अन्तरस्य तिन रामताणीयसी यावत् दप्रथन कालिकास्तिमे तामपीशपरिमिज्य सर्वतः स्वस्वरूपम
मलं प्रकाशयेति ननु कुतोऽहं लभामि तमित्यत्राह आत्मगमिति आत्मनिग्रहं कारोपलतीति जीवात्म
निसातिचैतन्यात्मना यातं यप्रदेवकार्यकारणसंघातात्मकशरीरान्तरे न दर्शोपरिशान विग्रहो यानते ना
विर्भूतमित्यर्थः श्रुतिः अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषा इति २२ ननु करण
मन्तरेण क्रिया न भवतीति तत्साधनं [illegible] फलसाधनदानाय प्रसीदेति प्रार्थनां कारयति । त्वदमावग

विम
टी
४०

मवलाक्रमत्वयत्नदोर्दण्डैर्हतनिखिलास्पृहाष्टषड्भिः ॥ कामाद्याहितनृपतिं कदा पुरारे हत्वास्मीति विहर
रिमर्थयात्मगं तव ॥ २८ ॥ हे पुरारे अन्तानात्मकर्मादेरपघातकत्वया परमकृपालुना दत्तैः समर्पितैर्वाग
मो महावाक्यार्थपरामर्शजं ज्ञानं तदेव बलं तेनाक्रान्ता गृहीता ये मत्प्रयत्नाः शमदमादिरूपास्त एव दोर्दण्डाः
कामादिशत्रुदलनपटवो भुजदण्डास्तैः भगवता तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ददामि बुद्धियो
गं तं येन मामुपयान्ति ते इति कीदृशैस्तैरित्याह हतेति हतं पुण्यपापविपाकाक्षरोदयो यैः तैः सदसद्विम
र्शेन संस्पृताः निखिलानामैहिकामुष्मिकपदार्थवृन्दानाम स्पृहाः सर्वस्पृहच्छेदनात्तैः अष्टावि
रतयः ताभ्य एव षड्भिर्वाणैस्तैः कामादीनामेवाहितानां परमस्वबलाभरूप हितप्रतिकूलानां नृपतिं निजब
लेनानुचराणां स्वस्वविषयेषु दत्ताधिपत्यं मोहं कदा वद तानुग्रहकाले हत्वास्मि मारयामि न हि नानाज
न्मविमलकर्मानुष्ठानावाप्तभगवदनुग्रहलब्धपरबोधव्यतिरेकेण वस्तुतस्त्वयात्मकमोहसमुन्मूलने श
क्तिर्जीवस्य विश्वकेन व्यावहारिकसमस्तप्रत्ययकर्मणो मिथ्यासर्पस्येव मोहकर्मणो रेकाश्रयत्वेन विरुद्धरू
पाभावात्तस्मादीश्वरानुग्रहायत्तेन मोहकर्तनेन तद्धेतात्मकस्यैव मम ग्रहणादवशिष्टं भयं यथाभूत वस्तु
न इति भावः शैवनये जयन्ति मोहमायादिमलसंक्षालनक्षमाः शैवयोगबलाकृष्टा दिव्यपीयूषविपु
षः इति आत्मगं निजान्तर्गतं हरिं चिन्तनमात्रेणैव वासनाकालुष्यहरं तारं प्रार्थये याचस्व भागवते तत्कर्म

निर्हारमभीप्सतो हरेः गुणानुवादः खलु सत्वभावन इति २८। ननु त्रिकालमात्मैकनाथानुसन्धाने प्रवण
त्वाद्देहादेः कथं तत्त्वादिकृतिभ्यो निपातानां नानारकाबाभावस्तत्कटङ्कः स्वानुभवस्तथापि नानर्थनिवृत्तिरात्म
नोऽनुसन्धानस्य किं फलमित्याशंकायाः परिहाराय लोकोऽनरयत्तन्निर्मितो मह्यं लिप्सार्थयेति शिक्षयति द्वा
भ्यां। रागादीन् मधुरविषीन् कामक्रोधौ मेषौ दोद्द्विरिणगणाः शरीरखाद्याः प्रत्तानं चरमपशून्मदादयो मे
नाप्याद्याः पशुवधका विवेकसुरवोः २९ पतेन्यार्थाहिपरिचिताः स्वहात्मयागं कर्तुं मे त्वन्तभवबोधकल्पवका
विदकौ सकलमिदं जुहोमि सारवायुत्रनैति तिरिहरिमर्थयात्मयोगं नमः ३०। रम्यायासेवद्यास्वहाम्मिका चित
वृत्तिभेदः रागश्रादिशाश्वन्द्वेषः परोत्कर्षासहेहृत्तिविशेषस्तौ मधुरविषीदौ द्वाइति द्वयं प्रत्युज्ज्वलविषयो
स्थित रागात्मको भिलाषः कामः प्रतिकूलविषयदर्शनश्रवणादिजज्वलितवृत्तिः क्रोधः भागवते ह्युक्तं
प्रेमन्तु दोषवादिनो किलीतिल्मा: किलीस्तनकर्णाश्मलउल्लूकवाभिर्वर्षितान्तरात्मति तौ मेषौ मेषद्वयं शरीरखाद्याः देहेन्द्रियान्तःकरणावि
प्रत्यन्तदोषवादिनो उल्लूकान्तल्पाः द्विरिणगणाः धनादिसस्पृहाः चित्तत्वस्फुरणावष्टम्भसुलाविघात्प्रत्तानं चरमपशुः विशिष्टक्रियान्तरानव
शेषत्वात्यत्तान्निमाइतिवलिः अन्ये मदादयः दर्पपशुरप्यन्ये तानतममपरतत्तापोहकाहर्षामदश्रादिर्येषां मा
नमात्सर्यादीनां ते आप्यार्थाः चूतयवादयः जडान्तरादियमेदेहादिभ्यः सच्चिदानन्दात्मकतयात्मनः स्थय हृ
तिर्विवेकः स एव स्रुवः प्रधानं येषां वस्तुविचारादीनां ते कामक्रोधादिपशुहिंसकाः पतेऽर्याश्चात्मयज

वि प
टी
८८
48

नायपदार्थो मया परिचिन्तापोहवशात्त्वेन संभृताः हे श्रुतकीर्ति भक्तवाञ्छापरायणाय स्वीकृतविग्रहोपयो
गव्यापारकर्मणा पिरागद्वेषात्यन्ताभावादशेषत्वस्वरूपमेव जीवब्रह्मैकत्वलिप्सोरात्मयागं विश्रुदतन्नवि
देकतात्मकं यज्ञेकर्तेस्वहायत्तिं तत्त्वंपदार्थविवेकजन्ययथार्थकृत्तवेदनेवाथः सर्वविश्ववपिश्रुतोऽयं
विधिरात्मस्वकृताब्रह्मोपदेशाभक्तसम्यगस्य स्मृतिः त्वमसि ह्यस्य शृणु हर्गरीयानि तिसकलं धरास्वव्याकृता
काशपर्यन्तेश्वरं दं करणचक्रप्रमेयं नानाविधयज्ञातं जुहोमि तदाहुतिं ददामि अत्रैदं प्रमातितयाहविरुक्ता
वितिहृतेन्धनदहनपटुत्विचिद्देशे सर्वासां श्रुतीनां विमलार्थतत्त्वदर्शनहेतवः सारवाचः महावाक्यानित्ता
एवमन्त्राणि श्रेष्टदेवाह्वानकारीणि रहस्यवाक्यानितैः व्यापान्तरार्थानामखण्डैकरूपस्यैव विश्वाभासोपशमे
अयन्न॰ यथास्थिततत्त्वस्वयमेव निश्चयेनेद्रूदयं ततो नं हि भिन्नं यत्र धर्माधर्मशंकाप्रवर्तते सा प्यपास्ता कर्तृकर्मणोरभा किंचि+
वादतोऽशेषविकारजातस्य चिन्मयत्वे सिद्धमाकारमात्रस्य विशुद्धदायं तकोऽसोरसनादिति निश्चयमात्रं सर्वान
र्थोन्मूलनकरं किं शतनिष्ठतिभावः श्रुतिः कः शोकः को मोहः एकत्वमनुपश्यतः इति तत्केन कं पश्येदिति स्मृ
तिः ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिनेति वासिष्ठे अन्तर्मुखत
या सर्वं चिद्वह्नौ त्रिजगत्तृणम् जुहतोऽन्तर्निवर्तन्ते राम चित्तादिविभ्रमाः इति आत्मगं निखिलशरीरान्तर्गते
हविमातीर्विहारिणामर्चय २९ यः। यस्य महत्त्वकीर्तने सर्वाधारशेषभट्टारकस्यापि सहस्रजिह्वोऽयः श्रुतिवचां

सिचमूकीभवेद्युः सोऽचिंत्यमाहात्म्योऽब्रह्मलोकाद्युदितविंभ्रमाणाञ्च यो देहाद्यहंप्रत्ययवलितत्ह्देशेर्मतदामर्शीनवामवा
चः किंशुनाद्यादिति हृदयग्रंथिविमोचयंहरिभक्तियोगमुपसंहरति। एवं श्रोष्यति भगवांस्तवापियाज्ञाः प्रीयेतापि
चसवदेनयेति चित्त भूयोऽमेस्मृतिविगमोऽस्मामाकदाचित्प्रोक्तैवंभवतिचिदात्मनातत्वान्तः ३१। एवंस्वोक्तप्रकारेण वर्णि
तायाचनाः संसारदुःखोक्रान्तस्यतवापि भगवान् मनोवागगोचरत्वानादिषड्ऐश्वर्यसम्पन्नः श्रोष्यति निजान्तर्यामितयाश्रो
तं स्यादसति भगवता सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीति श्रुतिः सर्वतः श्रुतिमत्कर्णादिति किंचदुःखितत्वादनुकम्प्य
नुकम्पाविधानत्वमेवमहतो महत्वं तत्सर्वतो विशेषत्वेन भगवन्निस्थितं सर्वत्वकस्यानुग्रहनिर्माणत्वर्वस्वसात्मसम
र्पणाद्येत्याशयं विवृणोति प्रीयेतेत्यादिनाऽपि च भगवान्प्रीतिं कुर्वीत यथार्भकाणां काकलीषु पिता प्रीयेत तथेत्यर्थः भ
गवता भक्तिमान्यः स मे प्रिय इति ननु कथं प्रीतिस्तस्य ममानुभवविषयास्यादित्याह स इति भक्तानुग्रहकर्ता भगवान्
हे चित्त यथार्थं नास्त्यस्याहं तास्तथा सन्त्विति तिवदेत वरदानेन ब्रूयात् तस्याऽयाचितवरप्रदानादपि महन्महत्वं दर्शयति भूय इति
विश्वाकारस्य ममपुनः स्मृतिभ्रंशः कदाऽपि क्वचिदवसरे तव मास्तु नित्यं मदनुसंधानतन्निंगमनाशनादिव्यापारेषु अहा विश्ववद्
वेत्स्व त्वमवरदानरूपो भावार्थः वार्तिके निर्विशेषं परं ब्रह्मसाक्षात्कर्तुमनीश्वराः ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणै रि
ति ननु यथास्सकामानां तपोयोगादिभिराविर्भूतो हरिर्निजकामनया वरं दद्यात्तर्हि न तथा ममापिकथं मत्स्मृतिविगमाभाव
रूपं वरं से स्यतीत्याशंक्याह शोक्तेति एवं वरदानादिप्रकारं वास्तव्यातिरेकेणाभिधाय तवान्तः नविमल रूढगगने चिदेकरसघना
त्मना समयते न तु कामभक्तानामिव सोऽन्तर्यानं वियन्नहंकाररसादिना तिमप्रकटएवेतिभावः भगवता तस्याहं न प्रणश्यामि
स च मे न प्रणश्यतीति। कार्श्यं तमोऽन्तरेयात विश्वकीर्तिं भामनात् पांडुरं निर्मितं येन तं हरिं नं ने स्मः इति श्रीचित्तप्रदीपकुसुमे
चित्तशुद्धिहेतुहरिभक्तियोगो नाम द्वितीयः प्रकाशः २।

वि
प्र टी
५९

ॐ श्रीगणेशाय नमः । यच्छक्तिकलनमनतिविश्वविचित्रभावभासात्मनामलधियो हृदि चर्वणीया नो चेत्कथं स्फुरणमस्य सदा
त्मकं स्यान्नं शक्तियुक्तवपुषं शिवमानतोऽस्मि । शक्तिरिदं शक्तिमतः स्वतन्त्रस्येति वेदनम् तृतीयस्य प्रकाशैवेषास्ति चित्तेः शिवाचे
नम् इत्येष परप्रमात्रा प्रशान्तानामांशस्य चित्तस्यानिर्वाच्यतत्त्वसमावेशाय स्वभिन्नो स्वेच्छयोहं किते चिदानन्दाख्यशक्ति
हृदयेस्मरणि हृदयवस्तु प्रकाशिते तत्र विश्वव्याप्तिवीजाया विस्ताराख्यचिच्छक्तेरान्तरी एजा स्फारिता इदानीं द्वितीयायाः परा
स्ततोल्लासाख्यायाः शिवाख्यानन्दशक्तेरर्चीरम्यते तत्र प्रथममस्त्युपगमनशंकाव्याहृत्तये तयोरूपास्ययोः सामाना
धिकरण्येन तात्त्विकं वस्तु निगमयति । चिच्छक्त्यावलिततवपुर्यदस्ति तत्त्वं तेनानन्तशविमलसत्त्वमूर्तिघुमम् एकस्याप्र
चितिरानन्दितबोधकानामेवमूल(स्फुरत्)धान्तयेपरायाः ॥ १ ॥ हे चित्त निःशेषविश्वचैतन्यप्रथाभित्तिः चिदेव शक्तिः कार्योपयोगाकार
णानिष्टसामर्थ्यं तया वलितमपरोऽद्भुतरसवदेकरसत्वेनास्मि इदं वपुः वस्तुस्वभावं यस्य यत्तत्त्वं निर्विशेषं विश्वारोपवर्जितं ।
परार्थं वस्तु प्रसिद्ध्याक्रान्तकालत्रये णावर्तते वासिष्ठे शिवस्यानन्तरूपस्यैषा चिन्मात्रतात्मनः एषा हि शक्तिरिच्छा
नास्माद्भिन्नामनागपीति नैजमेतत्तत्त्वमवोधं तु भूत्वानामाकृतिवैपुर्यान्तनस्तदामर्शोपयोगात्मनानिष्ययमिताश
यमुत्थाप्य परप्रमात्रा तथा संहृत्तमिति सूचयति तेनेति निःसामान्यवपुषा प्रविमलं मायीयकालिमारिक्तं यत्तत्त्वं स्फुट
विद्याशक्तिकवचं तदेव मूर्तिराकृतिर्यस्य पुंसस्तदानन्तस्वातन्त्र्यशक्त्यात्मीकृते वासिष्ठे सत्त्वे हरिहरादय इति ननु क
त्तयोर्विभाग इत्यत्राह एकस्या इति विश्वव्यापकचिदात्मिकाया शुन्तेरपचितिः विश्वाभिन्नचित्परामर्शव्यग्रत्वमची ग्रोत
रीयं तच्छिन्नभूमौ वहिर्विसृतवैचित्र्यविश्रान्तये नान्तर्व्यवधिनरममाणा तत्र एजा क्रमशः स्फुरत्योल्लासत्वेन वर्णिता अपराया
द्वितीयाया विश्वव्यापानन्ददत्तत्वाया मूर्तेस्ता मान्तरी एजा पर्यवीक्रवचनाक्रमेण स्फुरणोन्मेषान्तसमाधानेभव ननु कोलाभस्तस्याः

अवलोकनमात्र मलेति मायीयकालुष्यप्रक्षालनाय अस्य समाहितोऽन्तर अवलोकनमायीयमलशान्तेलीभइतिभावः शैव
नये निश्चयः पुनरेवोत्तवदर्थिक्षणमेवच प्रसादेमनसः स्वामिन्याः सिद्धिस्तत्परंपदमिति १ ॥ ननुचिहृंखले चित्तंतना
श्लिष्टस्य चेतस्य समाहत्वमलभ्योऽङ्गंसनमंतदेककथमियंप्रतिफलतीत्यतस्तन्मार्जनशक्त्युपायंप्रथममाचष्टे । गेहे
वीतस्थानपदार्थकायान्यात्रायामिवमिलितान्दिकालजत्यागान् विज्ञायव्यसनभयादिक्रकर्षक्रोधात्मानं विरमतः
सोभनस्वशंशुम २ । गेहेगेहेभूमिः तत्रः शरीरंधनेदारणमभयंदाराश्रकआदिस्तेषांमितान्तानाममताग्राह्याणामर्थो
नीतात्मयात्रायामिवतीर्थासावागतजनग्रामात्मार्गेमिलितानसोन्व्याहत्यासंगतान् पुनरपिविमुक्तानन्तोन्याशयग्र
स्थनाभावादित्यर्थः अतएवकालजत्यागान् सूर्यास्तोदयप्रवाहनिर्वाहात्मनाकालेनचर्वितान् वासिष्टे स्वमेंद्रजालवत्प
श्यदिनानिरात्रीणिर्पंचवा मित्रदेशधनागारदारापुत्रादिसंपदइति तथोक्तं कृपागृहीतःसमवेशवन्धनत्वप्रपन्नान्नाश्रमे
नकस्येति व्यसनमिष्टानिष्टसंविलयवाद्यः भयंतत्वाख्यातिजन्यसंकोचदर्शनबुद्धिहितीयस्फुरितानिचितोद्वेजनं नेत्यादीं
श्चामनेषांत्रुत्स्यानेहेतुलोवेधकदेनानांचक्रमिवचक्रमायुधविशेषस्तेनहृत्कोत्रोदितमात्मानंस्त्रीयंरूपंविज्ञायविमर्शी
दत्तश्च ततः संकल्पोमोनष्टहेत्वमवगैमः विरमतावर्तस्य विज्ञानभैरवे कालाग्निनाकालपदादुत्थितेनस्वकेशरम्
स्वदेहविचिंतयेद्दैतेशान्ताभासःप्रजायते एवमेवजगत्सर्वंदग्धंध्यात्वाविकल्पतःइति ननुसंपदस्फुरितव्यतिरेकेणममनति
ष्टाकिंतिर्मेयमतत्वग्राहः भजस्वेति तित्तनस्तत्त्वसत्ताथामशेषंदेहादिमितमात्रत्वशमनेनसमाविशस्व तत्वसारे अ
द्वैतंभावयेत्त्रित्यंद्वैतभावंविवर्जयेत् कालस्तत्तभयंविश्वेकालातीतेभयंकुतःइति २॥ ननुयस्यविमर्शेहरामकिशा
लिनामद्ययानंदचमत्कृतिर्भवति तस्यभगवतःकीदृशीसास्थूलाकृतिर्मितवृत्यत्रमनसःस्वत्वाकृतौधारणानापत्तेःसोपा

वि
प्र टी
५
50

नाहं समन्तरेण गौरीप्रसादान्न परिणामवदिति तोऽक्षिपति । गौर्यर्धाङ्गिकितं तत्र गलितः फणीन्द्रघनहाराः शिरसि विधुः स्फुरत्कपर्दे
गङ्गा यस्त्रिनयनपञ्चवक्त्रः सितांशुगौरहासः करिपतिचर्म तं भजस्व ३। गौर्याः स्वहृद्विद्यादिदेवताया अर्धेन समं शोभितोऽङ्किताङ्गि
ह्निता तत्र विग्रहे हृदयशोभा प्रस्ति अनेन परसंविद्भिन्नत्वमुक्तं यस्मात् सितिम्नस्वर्णाभ्यस्यत्वात्तन्तु वेदादिदैवतस्याभूषाः कटकं
डलाद्यलङ्काराः फणीन्द्राः शेषवासुकादयः अनेन भयस्य मलाद्दूयत्वमुक्तं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः यस्य शिरः
सि विधुश्चन्द्रः तथा रणक्रमनिर्भिन्नब्रह्माण्डोऽङ्कृतपरबोधमयचन्द्रमा अनेन नासामामन्यत्वमस्य सूचितं यत्कपर्दे लोकोत्तरस्वभा
वस्य जटाजूटे मातेव गङ्गा त्रैलोक्यपावनी स्वर्नदी अनेन विश्वाधारत्वमेकान्तेन कीर्तितं यस्त्रिनयनः पूतसोमसूर्याग्निनेत्र
यधारी अनेन मानमेयमातृणामेकाधारत्वमुक्तं यः सितांशुः मायाकाश्यपतालनात्मांशुतस्य स्वहृद्विद्याविग्रहः लोकालो
कव्यापित्वगीतगीतत्वेऽपि विकारवैधुर्यमीरितं यस्य निरावरणस्य वस्त्रं करिपतिचर्म गजेन्द्रकृत्तिः अनेन वैयाहंप्रत्ययवैवश्य
राहित्यं सूचितं तेनिःशेषतां नस्वलक्षणोपलक्ष्यं शंभुं सदाशिवस्वरूपिणं समाहूतं भजस्व चित्तभूमावारोपय अनिर्वाच्यतत्त्वं
समाविविक्षूणां विमलभक्तिभाजां तत्स्वैव प्रसर्पणमीदृगाकारं महामाहेश्वराणां तत्त्वं स्वप्रमातरि समस्तं तत्त्वतया प
रामृश्यमिति भावः श्रुतिः उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसा
क्षिणं तमसः परस्तादिति ३॥ न हि समस्तभीमीर्णस्वरूपमेतावदेव भगवतः किं त्वशेषाणां निजनिजफलनिष्पत्तिरस्मादेवेत्या
ह । ब्रह्माद्याः विबुधगणाः सनन्दनाद्याः योगीन्द्राः ऋषिप्रवराश्च नारदाद्याः यस्मात् नतरस्वबललब्धप्रतीतेन श्येतश्रियं भ्रम
ले वितर्कस्त्विम ४ । ब्रह्माद्याः अग्र्योत्कर्षविभूतयः सर्गादिनिर्माणशक्तिमन्तोऽपि विबुधगणाः विरिञ्चिप्रभृतयः योगीन्द्राः स्व
स्वनाड्यन्तरप्राणापाननिर्यन्त्रणमात्रवलविलावरणनिर्गतानां योगिनां मिन्द्राः स्वनिष्ठितस्वरूपलब्धप्रतीत्या प्रकचद्रूपाः

सनंदनाद्याश्चत्वारो ब्रह्मपुत्राः अभिश्रुततत्त्वमस्यादिमहावाक्यविमर्शजन्यविवेकोपबृंहितस्ववराः समावेशैकाग्रतया वरणी
यानन्तरदाराः यस्मादयानंदमहार्णवस्याग्रे समग्रभूमिकाजयेन परिलब्धसन्निकाशाः अनन्तरस्य खेलयेत्येव यीतीताद्भुतात्.
समावेशाय प्रतीक्षन्ते आभिमुख्येन तत्त्वावेशोपायमभिमन्य पद्यन्ते इति स्तवचिंतामणौ ब्रह्माद्योऽपि तत्र यस्य कर्मसोपान:
लीलया उपर्युपरि धावन्ति लघ्वं धामनन्तमामितमिति तेन निखिललोकेशकीर्तितमहत्त्वं शिवं तद्यानंदघनं वितर्कयदे
हादिमात्रत्वाभिमानापस्पष्टीकृत्याश्रयाय ननु सकोचासि त्विमर्शोद्गम्यते तत्र माह स्वमिति स्वात्मीये चिदानंदस्वरूपे स्वा:
भिन्नवेदनमेव संघातेतदामर्शव्याप्तत्वमिति भावः विज्ञानभैरवे नित्यो विभुर्निराधारो व्यापकश्चाखिलाधिपः शब्दा·
न्प्रति लक्षणं प्रायन्कृतार्थोर्थानुरूपतः इति ननु प्रमेयवर्गात् हितत्वात् द्विकृत्यात् तस्यापि विकारस्तत्राह अमलमिति
अविद्यमानमूलत्वमलादि प्रचयोपस्थितविविधवेद्यदृष्ट्या स्थितस्यापि अस्य चिदानंदतत्त्वस्य ह्यानंदतोऽनमस्कोतगतरत्न
वत्काचिल्लातिरिति भावः स्तवचिंतामणौ भिन्नेष्वपि न भिन्नेयच्छिन्नेष्वच्छिन्नमेव च इति ४ ॥ ननु स्वात्मत्वे किं तस्य प्रमाण
मित्याह अर्केंदुद्रुत उदयेक्रमाद्व्याप्यप्रसन्नो तरगतमातृमेयवर्गम् आभास्यात्मितश्च मे स्वपोषदंतस्तज्ज्योतिः किम
पिशिवाख्यमाश्रयांतः ५ । यतः प्रकाशानंदसामरस्यवपुषः इमे सर्वाप्रभवगोचरे अर्केंदुदहनाख्यायकं प्राणापानो
क्रमादेकैकात्मोदयपरिपाकत उदयमभिव्यक्तिमवाप्य प्रकाशानंदस्फुरणेन लब्धसत्ताकोऽभूत्वा प्रसन्नो उदयप्रशमविला
सैतशस्वा यं च्चतरश्यापारस्पदे हसंतोतरमध्येगते मातृमेयवर्गं वा स्वामंतरकरणतन्मात्रचक्रं आभासमसात्कृत्वा मयं
संपाद्य स्वयं स्वेनैव नन्तपरतोदनेन यस्मान्नत्तोदयप्रकाशानंदसागरस्य तरंगवदंतर्मध्ये अस्तं तरेकप्रमितः आभ्यंतरत्तज्ञ
त्वाद्यो यस्मात्त्वयि स्थितत्वैव सत्त्वीयते सजातीयत्वादिति भावः साम्बस्तवे अग्नीषोमावविलजगतः कारणं तौ मयूखैः

वि
प्र टी
५१
51

सर्गादनेस्त्वजसिभगवन् ह्रासवृद्धिक्रमेणेति तत्किमपिवाङ्मनसोरविषयत्वादनुत्तरं शिवाख्यंत्वदीयानंदनिर्दृशये
शिवमद्वैतंचतत्त्वमन्यंतइतिश्रुतेः ज्योतिःगभीकृताशेषप्रकाशं ज्योतिषामपितज्ज्योतिरितिस्मृतेः अंतःमध्यपश्चि
माश्रयवीथीमर्शेनमसंपदालेभेनेनदत्तइतरदेहाद्यहंप्रत्ययद्वारियनिमज्जनादुन्मज्य बाह्यार्थत्त्वस्फुटएवसोपिवि
वेच्यइति १ ॥ ननुसर्वप्रमातृणामेतद्गोचरमात्मेतिचेत्सर्वेस्वात्मविदःकिंनस्युरित्याशंक्य सततत्वाख्योतिप्रथित
वैचित्र्यप्रतिष्ठंभंजनव्यतिरेकेणनप्रतिभातीत्याह । यद्दिश्वावयवगतेनवेत्तिकश्चिद्यन्निष्कामतिमथनेनरुक्मिभाः
जाम दैतेयोदहनकृतेनिलाकणीनांतज्ज्योतिःकिमपिशिवाख्यमाश्रयामः ८ । यन्निःसामान्यस्वभावंविश्वस्याशेः
षप्रमातृचक्रस्यविश्वेषुसर्वेषुरोमकूपोतेषुवयवेषुगतंचैतन्यसत्तयानुस्यूतंकश्चिद्देयाद्यात्मबुद्धिःप्रमातानवेत्तिस्वात्म
तयानजानाति अहोतद्विलसितंमोहस्येतिभावः वासिष्ठे अहोनुचित्रामाययैतातविश्वविमोहिनी सर्वांगशोतमप्ये
नेयमात्मानंनपश्यतीति ननुनकस्यापिवेद्यंचेत्तर्हि शून्यत्वप्रसक्तिरित्याशंक्याजिहीर्षुस्तत्स्योगिनामनुभवत्वात्
सद्भावंदर्शयति यदिति युक्तिभाजांप्रकाशितहृदयमथनोपायचक्रनाणामिवप्राणापानयोगोपायेनघर्षतोदैतेयोदहनकृ
ते तत्त्वाभानुभासितस्यनानाभेदसंदर्भगर्भितस्यंपैतादिशिवांतविचित्रविश्वस्यवेधुक्तिसूक्ष्मवीजत्वेनसंकल्पस्यकाष्ठ ।
स्यचिदग्निमयक्रमार्थं अनिलाकणीनांप्राणापानाद्यरणिकाष्ठानांमथनेन कुर्धीपःशक्तिहृदयनिकेवात्मघर्षणेन
यदसामान्यंज्योतिःनिष्कामतिनिःशेषचेत्यकवलनोन्मुखमहस्फुरद्रूपतयानिर्यातीति वासिष्ठे काष्ठकुल्कचयोःश्लेषाद
याच्छेदःप्रवर्तते तयोःसंघर्षणाद्दग्निःस्वभावाज्जायतेतथेति सामप्रत्वेव यस्यप्राणारणिर्नियतेमथ्यमानामनसाद्धि
हृदयेज्योतिरिति तत्किमपिलोकोत्तरंशिवाख्यंसर्वाह्लाददंज्योतिःवेद्यप्रकाशात्मोदयापारस्वप्रकाशस्वभावं अतस्त्रि
यं
२

द्रुविघ्नाश्रयपूर्वोक्तसंस्कारशोषणायमेसेवय तदादानाद्दर्शितान्नितिमार्थः सूत्रे तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविना
शाविति ८ ननुस्वात्मपरमार्थप्रमातुःसम्यक्तीर्णस्वभावं कण्ठेभूतेयत्तत्त्वानांगणनैवनास्ति अपिचकस्मादिदमुच्यत्रमित्य
तित्याह । परमेच्छाचितिक्रतिविनिशक्तिपंचकोऽभःशृनिततत्तत्त्ववीचिवार्यः घस्यैदोऽहमितिशुरोदितोऽखिला
त्मायस्मान्नकिमपिमहेशात्तात्मले १ । परमेनिःशेषानंदपरायणपरमानंदःस्वातंत्र्यशक्तिःसेषइदम्मत्ववेद्यप्र
सरणस्फुरणमिच्छाशक्तिः सर्वजीवचैतन्यप्रथनभित्तिःचिच्छक्तिः स्वप्रथारूपसंवेदनात्माकृतिःक्रियाशक्तिःवेद्य
स्ययथास्थितवस्तुवेदनेविनिर्ज्ञानशक्तिस्तदात्मकशक्तिपंचकजलेनशृरितानिर्भरितात्ततनवअव्यक्ताः षड्विंशत
त्वान्येववीचयस्तरंगायस्यकार्येत्तस्मादनन्तप्रकाशानंदविग्रहात्महासमुद्रादखिलात्मागभीभूताशेषतत्त्वविग्रहो
योऽहमितिस्पंदःनिर्विकल्पोत्तानक्रियासंघट्टात्माप्रथमहृत्तिस्फारः तदुक्तं प्रोतत्राद्गुणरूपस्यघःस्फुरत्यति
भोदयः सर्वात्मबलशक्तीशश्चिद्रूपःस्पंदसंज्ञितइति प्रत्यभिज्ञायां याचैषाप्रतिभातत्तत्पदार्थक्रमरूषिता
अक्रमानेनचिद्रूपःप्रमातासमहेश्वरः व्यापकत्वात्सामान्यःसर्वसाधारणादपीति तत्किमपिमहः निरूनतमो
शेषप्रकाशगर्भितानंतप्रकाशः आणवादिमलत्रयाक्रांतस्यतवतमःशिवाद्वयाख्यातिरूपमेयकारमसतात्
परासूयमथनप्रतिभद्वाधेनपतिहरतात् लोकाक्षिषि तदुक्तं यस्याःप्रदेतनपर्यंतविषयःकैर्मिनोरंथैः मायात्मक
तिमिरगणसुस्लोपातनःशिवइति २॥ ननुकथमविदिततत्त्वानांतत्त्वताप्रतीतिःसंभवति विवेचकाभ्यकेनहा

वि
प टी
५२

रेण तत्त्वप्रविभागेतीत्युभयसिद्धये षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रसवत्वेन परतत्त्वस्वभावं प्रकटयति । यस्मात्स्वात्मनः शिवशक्तिविंदु
नादरूपं विश्वात्मकपरतत्त्वभासनं स्यात् यस्मात्प्रथननिर्वेधनात्मिमायाक्रीडा तत्किमपि महोस्य तानमस्ते ८ ।
हेमानं सर्वस्मादनेन शक्तिप्रसरहेतुभूतपंचशक्तिसामरस्यस्वभावान्निर्विशेषप्रकाशात्परशिवाभिधा‹ना›द्रूहेस्वेदात
शिवस्य शक्तिस्य विंदुस्य नादस्य सेविति स्थात्मकानि स्वरूपाणि येषां परतत्त्वानां पंचतत्त्वानां तेषां भासनेसत्तास्फुरत्ता
त्मकं च नेस्यात् परमार्थसारे शिवशक्तिसदाशिवतामीश्वरविद्यामयीं च तत्त्वदशां शक्तीनां पंचानां विभक्तभावेन भा-
सयतीति सर्वप्रमातृंतः पूर्णाहंताचमत्कारमयं प्रकाशवपुः शिवतत्त्वं सर्वभावबीजभूमिः किंचिदुच्छूनतारू
पा तदानंदसेवित शक्तितत्त्वं महेशस्य ज्ञानप्रधानादहमिदमित्यभेदेन पूर्णाहंताचमत्कारः विंदुः सदाशिवतत्त्वं महा
र्थमंजर्यां ज्ञानेक्रियेतिद्वयोरपि प्रथमोन्मेषः सदाशिवोदेवइति अहमिदमिति समष्टतत्त्वलातुटन्यायेन यः स्वात्म-
चमत्कारः स नादः ईश्वरतत्त्वं अत्रापीदंताप्राधान्येनाहंताप्रणीकारेण योहमहमिद‹मिद›मित्येवं चमत्कारोबोधसारत्वाच्छु
द्धविद्यातत्त्वमिति पंचतत्त्वानि शैवनयेषु निर्णीतानि महार्थमंजर्यां ज्ञातत्वधर्म आत्मा तेयस्वभावलोकव्यवहारः
एकरसोसेसदृष्टिं यद्रगतोसा खलनिरूपाविद्येति इत्येषिष्टानां तत्त्वानां कारणप्रसूतिमाह यस्येति अन्येषां कला
दिपर्यंतानां तत्त्वानां प्रथनस्य प्रख्यातेः निर्वेधनाकारणं या माया मीयते परिच्छिद्यते यया तस्याः प्रमातृप्रमेयस्वभा-
वो यया सा माया यस्य परतत्त्वस्य क्रीडाविनोदः तत्किमपि महः अनुत्तरप्रकाशः तेमायामलदूषितस्य तवतमः स्वा

त्माभिन्नपरप्रमातृप्रथाभावमेवकारमस्यतात् स्वप्रकाशप्रथनेनापविहरतात् ८ ॥ सकार्यस्य तत्त्वव्रातस्य निजा-
श्रयात्रयणत्वेन स्वरूपं दर्शयति । षट्त्रिंशन्मयमखिलं प्रमातृजातं यत्किंचिद्यत उदगात्तदात्मकं तत् श्रंभोयाउद-
यति वीचिजालकं यन्नद्भिन्नं किमु भवतीति निश्चितत्वम् ५ । यत्किंचिदखिलं प्रमातृजातं स्वनाश्रितादिब्रह्मान्तं तदाद-
कीटान्तं रुद्रेन्द्रनवर्गं षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपं यतः यस्मान्निर्विशेषस्वभावादुदगात् प्रादुरभूत् तत्सर्वं तदात्मकं हेमात्मकं
कटकमिव परतत्त्वस्वभावमेवविकारात्सर्वं तद्भिन्नस्येतरस्याभावादित्यर्थः शिवगीतायां चितो ब्रह्मन्विचित्राणि शरी-
राणीव भूरिशः यत्राणीवतरोर्हि स्त्रिकीयुगादिक्रियेव वेति नन्वयत्तत्सविशेषं तत्कथं निर्विशेषादभिन्नमित्यत्र के श्रुति
कन्यायमुतं दृष्टान्तमाह श्रंभोधाविति निर्विशेषसमुद्रेयज्ञीचिजालकं सविशेषकणतरंगलहर्यादिजातमुदयति
तद्भिन्नं. उदेति तत्सर्वं समुद्रात्पृथक् किमु भवति नेत्यर्थः इति एतत्प्रकारं निश्चितं निश्चयीकुरु अनेन निश्चयेन वेद्याभिन्न
शिवाद्वयबोधस्य विश्रान्तिः स्यादित्यर्थः तथोक्तं इत्थं सर्वविकल्पान् प्रति उद्बोधभावनासमीरणात् आत्मज्योति
षि दीप्ते जुहृन् ज्योतिर्मयो भवतीति ५ ॥ एवमनयासत्यमनन्तरसारवयुतस्य त्वद्रस्त्वं प्रति धावसि पिंडमुत्स्र
ज्यकरेलोष्टीति न्यायवन्नटपिंडः खोतिशयलभ्यं विद्युद्रत्नस्थैर्यमालंभत इति कोऽयं तत्ववेद्याभिन्नपरतत्त्वसंविद्युत्पत्तय
जातेमाह स्थाकोपस्नतमस्य शान्तये वेद्यान्तः परतत्त्वामर्शेन मुचितमित्याशयमाह । यत्कीलैः कचनमिदं वरावरं
यत्संकोचात्पृथगिव भान्त्याणोः स्वशक्तेः उन्मज्जेत्वनरपि मायदर्वेनेन शक्त्यालिङ्गितवपुषं तमर्चयद्राक ९ । यदि

वि
प्र ह्री
५३
53

देहनास्फुरतात्मकं चराचरं स्थावरजंगमात्मकं जगत् यस्य चिदानंदेच्छैकरसमयपरशिवतत्त्वस्य शक्तेस्तत्रयात्मि
कपराशक्तेः कचनं तदभिन्नस्फारः तदुक्तं परमप्रकाशवपुषो विमर्शशक्तिः प्रभोः परा देवी अस्या एव प्रसरः सर्वेन्द्रि
याद्दिकादेयः इति ननु शिवशक्तिमयमेव सर्वं चेत्तर्हि किमस्य संपन्नेत्यादर्शनं न भातीत्याह संकोचादिति आणवाण
वादिमलापहस्तितस्वेच्छे जीवस्य स्वशक्तेः ज्ञानक्रियात्मकनिजसामर्थ्यस्य संकोचात् मितज्ञानमितक्रियारूपज्ञासात
तच्छक्तिकचनात्म जगत् पृथगिव भाति स्पंदे शब्दराशिसमुत्थस्य शक्तिवर्गस्य भोग्यताम् कलाविलुप्तविभवो गा
तः सन्स पशुः स्मृतः इति इवशब्देन शक्तिरूपमेव वेदनं तद्भिन्नमिच्छादिशक्तीनां तारतम्यतोऽपि समानधर्मत्वादिति सूचितं
तदुक्तं शक्तयोऽस्य जगत्सर्वं शक्तिमांस्तु महेश्वर इति ननु किमस्य प्रज्ञासौकृत्रिम उत कृत्रिमो नाद्यो ऽस्यैव तत्प्रशमा
नुपपत्तेः नानागमवर्णितमुक्त्युपसाधनावाप्तजीवशिवभावस्यानवस्थापत्तेश्चापरस्तु केनोपायेन विरमेदिति तमाह उन्म
ज्जेदिति सा स्वशक्तिः यस्य चिन्मात्रवपुषोऽर्धेनेन वेद्याभिन्नपरामर्शप्रवणेन पुनरपि यथापूर्वं उन्मज्जेद् उद्बुध्येत विज्ञानभै
रवे निराश्रया चितिशक्तिः स्वरूपं दर्शयेन्नत इति नेशत्यालिंगितवपुषं परा भट्टारिका विश्वस्वभावं द्राक् कालाविल
म्बेनैवार्घ्यस्वप्रकाशतया विमर्शय तदुक्तं उपायजालेन शिवे प्रकाशयेद्घटेन किं भाति सहस्रदीधितिः विवेचयन्नि
त्थमुदारदर्शनः स्वयं प्रकाशं शिवमाविशेत्क्षणादिति ८॥ ननु ज्ञाते सर्वं शिवमयमेव तथापि तत्र न लभामि निष्ठा
मिति सापि परमेश्वरशक्तिपातव्यतिरेकेण न लभ्या ततस्तमेव सर्वभावेन शरणं गच्छेति तत्प्रकारं शिक्षयति । उक्तौ

संपरशिवशिल्पिनास्वभित्तौचित्स्फाराच्छुरितमिदंतद्भावचित्रम् अर्पित्वाशुचिकरैस्समर्थयेशतांदृष्टिंवितरयया
तथेदमीक्षे ११ । परशिवशिल्पिनाग्रन्थकारानंदविग्रहपरप्रमातृरूपनिःसामान्यचित्रकारेणस्वभित्तौनिःशेषार्थचित्र
प्रथाधारस्वात्मकुड्येस्वैकरणचक्रान्तर्भवगोचरेभावचित्रंमायाशक्तिकल्पितविभिन्नरूपनीलपीतादिपदार्थलेख्यै
उत्कीर्णेधिलायांसन्निवेशवद्दृष्टंकितं तस्मात्कर्तृकरणक्रियान्तराभावात्सर्वंशिवमयमितिभावः वासिष्ठे स्वचम
त्काररूपेणचित्रमत्रकृतेतिचिति स्वप्रपन्ननिर्माणपातोत्पन्नजगदिति ननुकिमस्यस्वेनसहार्हत्वप्रतीतेरभि-
व्यंजकत्वलक्षणेनिष्पादितेयेनपरामर्शभाजस्तदेकोमजेतइत्यत्रविशेषणमाह चिदिति चित्प्रकाशकचनारंजितं
तद्द्वाराविमर्शनक्षोचितितंतदेकोभजनइतिभावः इत्थंसद्गमानगम्यमिष्टदेवंप्रवेष्टुमवरदानायतदभिगमनं
शिल्पयति शुचीति तत्समावेशोत्कलनरसेनवेद्यमिताहेप्रत्ययदोषात्तत्तीकृताभिःकरणेश्वरीभिस्तेस्वानंदोल्लासस्व
भावमात्मदेवमर्चित्वा तत्तदर्थस्फारेतन्मयतयापर्यालोच्य अर्घ्यंतदर्चनार्थंशरीरास्त्रत्यनोपयोगनिराग्रहकरणा-
र्थिसेपकोऽडइवव्यापारान्तेरैचिन्तत्स्मरतिरूपवरादानायंयाचत्वंविवेचनप्रवणैरभिमतायांनिर्वृत्यानवरलिप्सायांधि-
त्तामाह ईशेति स्वतंत्र निखिलप्रमात्रंतर्गतनियामकत्वानिरवधिचिदानंदैस्वघनिर्भरत्वाचेत्सहात्ममागच्छेत्तवनिषेध-
कारीनकश्चित्स्वतंत्रस्यद्वितीयाभावादितिप्रथमार्थेनसूचितं ननुनिजेतरप्रमातृत्वेदृयं किंतस्यस्वैव शिवएवंकरद्वी
तपश्चभावःस्यागमोमेतितिद्वितीयार्थेनसूचितं सहानेनममसमावेशरस[illegible]पीतिविरोधिवृत्त्यानष्टाभानात्तवनकाचि

वि
प्र टी
५४
54

त्वात्ः पूर्णस्य व्ययाभावादितित्तृतीयार्थेन सूचितं तोलोकालोकयितृत्वविषमदृष्टिस्मृत्यात्वदभिन्नबोधदृष्टिं वितरदे
हि कामितमाह यथेति निर्विशेषदृष्ट्या स्वभावजातं यथा स्वात्मनि त्वयाऽङ्गीकृतं तथाऽहमपश्यामि तदेवबुध्यानवि
युक्तदृशां संजातास्यात्ममेतिभावः स्तोत्रावल्यां सदसत्त्वंभवानेवयेनतेनाप्रयासतः स्वरसेनैवभगवंस्तथासिद्धिः कथं
नमइति ११ ॥ ननु कदाचित्परशिवशक्तिपातेन विद्धहृदयतया वेद्याभिन्नपरतत्त्वस्य परामर्शप्रवणता यदि मम संजा
तास्यात्तर्हि किं संपद्यतेतत्राह । प्रार्चनीयाप्रतिनिजबोधशमिवकर्मीभक्तेच्छयाश्रुतकलनावपुर्महेशः निर्वृतावरणदशाय
दैतताय स्वेच्छया वह्नविनतीः प्रमात्मश्रुतम् १२ । यः निर्विशेषसतत्त्वः महेशः महतां सर्गादिनिर्माणपटूनां मायाधिका
रिणां ब्रह्मरुद्रादीनां तदूर्ध्वीणां शुद्धविद्याधिकारिणामीश्वरादीनां च यईशः निजनिजाधिकारेषु सादित्वेन संयोक्ता
तेन यदीयैश्वर्यविप्रुड्भिरीश्वरीभूताः सपरप्रमाता वार्तिके यस्यैश्वर्यविप्रुड्भिर्ब्रह्मविष्णुशिवादयः ऐश्वर्यवन्तो भा-
न्ति स एवात्मा सदाशिव इति यद्वा महतां सर्वैरर्चनीयं चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियापंचकमेव स्वरूपैश्वर्यं यस्य सः तथोक्तं
यः स्फीतः स्फीदयाबोधपरमानन्दसंपदेति प्राचीत् शिवाभिन्नवेद्यविमर्शनीयवेद्याभिन्नशिवं मिनाहंतापमयापिणतया ,,
कलयन्त्यां प्रति निर्वृतं प्रध्वस्तमावरणं स्वस्वरूपगोपनमाणवादिमलत्रयं यस्मात् दशा स्तया यदा शक्तिपातावसरे ईदृतोऽइ
त्याति ननु कस्तत किं न मन्त्रेयमदर्शने सर्वतोविरतस्य युक्तितस्याप्रोपदेशात स्थावसातिरिति तत्राह निजेति निज
त्वादनस्तबोधशमणीप्रकाशानन्दो वर्णस्वरूपं यस्य सः तत्र विश्रान्तिरामानो सर्वतो विषमात्तद्याविवसर्वासानन्दी

नामितिभावः श्रुतिः आधारमानंदमखंडबोधमिति नन्वव्यक्तत्वात्कालादिभिः प्रमातृमशक्यत्वात्कथमीदृग
कर्तृत्वमित्याशंक्याह भक्तेति विमर्शशालिनां स्वतंत्रो निर्वाच्यमतत्त्वस्मात् दृश्येत भूयेत यथास्माकं विमर्शमाहृदे
देति वोढ्रयाह्वतेस्वीकृतं कलनया स्वातंत्र्यशक्त्या वपुर्मूर्त्याकारो येन तमनुग्रहाकारं शिवं वंदे विनतीः देहादिमि
ताहंताशमनमलाऽऽच्छादनविचित्रप्रार्थनाक्रियाः कंतमित्याह प्रमेति यथावस्तु संविदात्मभूतं सारभूतं येन त
स्याः प्रस्तुतिरितिभावः यद्वा प्रमेवात्मा स्वभावो भूतो शेषप्रमेयनिषेधविमर्शादवशिष्टो यस्य तं विततं ब्रह्मेति श्रुतेः
१२ ॥ प्रथमे प्रमाविषयासत्त्वाद्विगतनामरूपं तत्त्वं भक्तिशालिनां हृत्सिद्ध्यचित्तावेशायागमवर्णिताभिः संकोचसंहा
रोन्नरविकासकारिभिस्त्वयोदशाद्भिः प्रकाशसंकाशप्रशस्तनामभिरभिमुखीकुर्वन्निजाख्यातितिमिरोपशमं प्रार्थ
यति । शंभो शंकर शिव शर्व रुद्र शक्तिचक्राधिपक गिरिश उड्डुङ्गशूलिन् भूतेश्वर शरहंस्त्वदप्रथाव्योमग्रमोनि.
जमहसाऽऽहरांतकारे १३ । हे शंभो मायाकालिमाभ्यन्तत्वादन्तरांतराह्लादस्वभाव हे शंकर समावेशशालिनो निजैकव
निष्पादनात्परादृश्यप्रथनात्मश्रेयः कारक हे शिव गर्भीकृतविश्वत्वाच्चिदानंदेच्छाज्ञानक्रियासामरस्यस्वरूप हे शर्व.
भक्तानां वेद्यसंस्कारसंहरणकाले शक्तिपातकृतितया देहाद्यहंप्रमातृत्वविहिंसक हे रुद्र परप्रकाशस्फुरणाद्व्योमा
त्मकविरोगद्रावक हे शक्तिचक्राधिपक निःशेषशक्तिप्रसरभूमि खेचर्यादिशक्तिचक्रस्फारक तदक्षं खेच
रीगोचरीवाग्दिक्चरीभूचरीभिदा परादिभारतीसंस्थं शक्तिचक्रं चतुष्पम आनंदेच्छाज्ञानक्रियास्थं वैखर्यादिरूप

वि
प्र टी
५५
55

हृद्यमिति । हे गिरिश गिरिकाधिशेत इति विग्रहे गौरपरालिंगितमूर्ते हे इंदुचूड, चेद्रसहस्पृशचरमसादात्मकारस्फूर्तिप्रधा-
नेद्रेक्ष्वलिन्, स्वातंत्र्यशक्तिभित्तरूकितेच्छाज्ञानक्रियात्रयोल्लासितशूलधारिन् हे भूतेश भवनधर्मसदाशिवादिधरां-
ततत्वव्रातनियामक, ईश्वर सर्वत्र स्वतंत्र हे हर हन् मूर्यतेस्मिन्नपुण्यमित्यत्वादिनानानर्थ्येऽन्नेदं तत्त्वैरेमायाख्येतद्भंजकत्रिङ
शूलित्वात् द्विविधोल्लासितजाग्रदादिपुरत्रयभंजक वा हे ईश्वरेतकारेनिजभक्तवात्सल्यख्यापनाय कालान्तक तव चित्स्वामिनः
स्वप्रथास्वख्यातिरेव नानादुःखबीजभेदवैचित्र्यसंकुलत्वात् स्वपुरुषत्वलक्षितेमोक्षभरणागतं निजमहसा सर्वोत्कृष्टनिर्मल
प्रकाशेन उद्धर परमानंदपयास्त्वमयमितप्रकाशभासितमहत्त्वाएतत्स्थवत्केदस्यपरप्रकाशरूपतयोमिथ्याप्रत्यय
त्वाच्छेदृश्यवदिति भावः स्तवचिंतामण्यै अहो निःसीमो भीमो घोरः संसारसागरः अहो तत्तरणोपायः परः कोऽपि महेश्व
र इति १३ ॥ अहो कोयं मे दुष्कृतपरिपाको येन सर्वसामान्यस्य तव शक्तिपातस्यायोग्योऽयं न भवामीति स्तूयते । विश्वं
संहरसि हरानिखिलं निर्जातः संवर्तेप्रभ्रसितद्विधान्नमीश स्वात्मात्मकमलमात्रमार्जने भोने शास्त्वं निजमहसानुगाम
किं मे १४ । हे हरप्राकृतनामलमकृतसंस्कारात्मचिंतनविवशमनस्तया निःशेषकल्मषप्रशमकरसंवर्तेप्रलयका-
लेऽग्निवलेन द्रस्तेऽतत्स्वरूपेविश्वं निर्जातः स्वात्मचिद्रसगर्भे संहरसि तदेकदेशं नयसि हे ईश सर्वत्र स्वतंत्र तन्निखिलवि-
श्वसंहारं विधातृ निजशक्तिनिर्मितं प्रभुःसमर्थः असि केवलचित्प्रकाशैकरसवपुरवशिष्यसे हे भो चिन्नाथ अनुगा-
स्यसर्वस्यफलत्वतात्मदर्शनात्तजन्यमितमत्वमपहाय शरणागतत्वच्चरणपंकजयुगलमापन्नं मां स्वात्मात्मकमल

स्वीकृताशेषविश्वस्वप्रकाशानंदवपुषस्तवाख्यातिरप्रथनमेवात्मकं स्वरूपं यस्य मलस्याणवादिकालिमा-
लेशस्य मार्जने पटुस्तेन निजमहसा स्वीयानंतप्रकाशेन किं न ईशः अपि तु समर्थ एव न न्वपास्तराहित्यात्तदपाकृ-
ताविच्छाऽनुत्थाने ममैव दौर्भाग्यमत्रेत्याहेति संबोधनेन कृतमपूर्णतया वांछा किं नो इच्छेत्तदपहस्तताविनिभावः स्तोत्रावर्ह्यो
महाप्रकाशवपुषि विस्पष्टं भवति स्थिते सर्वतोपीशतत्त्वस्मान्नमसि प्रसराम्परमिति ॥ ४४ ॥ यस्त्वमभवदप्रथाम्न
लोनर्यहृष्णस्तस्य शांतिर्भवत्वप्रथा यत्नेव प्रथाप्रथयोरन्योन्यविरोधाद्धेतुकृष्ठनित्यानंदनिर्भरमहेश्वर भवेयं रागद्वेषाभा
वात्सर्वत्रसमतत्त्वस्य तव तत्रयथापूर्यादेवादीनां तथा नस्यादित्याशयभाजो व्यवद्धाः प्रार्थनायावत्प्रकाशसमाप्तिविर
चयति । कालोयं नयति विभो द्रुतासदो मां स्खलितं दर्शयत्वमगां निजं सुखें ३ माकृथीः परिभवमत्र कातरतिले जी-
वामीक्ष्व शरणागते ष्टकारिन् ४५ । हे विभो कटकारे देहमवदंतर्वहिश्चितिशक्त्या निःशेषव्यापकश्रयं भवत्पराम
र्शावेश व्योजृंभमाणः कालः लवादिश्ववाहनिर्वाहेण सर्वायुर्व्ययकारी प्राक्तनकिंचिद्दारसुकृतफलोन्मुखोन्न
त्वार्थनापरं मां नयति निःसीममहेत्यतिसरणिगर्भितजन्मस्वादिदशानुभवयद्धः खावलिवशतामापादयति भर्तर्द्व
विणा किं युक्तं महसाऽपेतिव लवात्कालः कृतांतोतसमीति नत निजोऽपसवलेन जेतुमुख्यतं किं न संपदयसरस्याशे
क्तयाह द्रुतासदश इति त्वच्छक्तिपातमंतरेण न केनापि जेतुमाश्रितः सर्वथोल्वणस्य महाप्रकाशवपुषो महालवास-
नाकस्य कालस्यात्यंतमभिन्नाव्यतिरेकेणाकस्य चित्प्रमातृरसंतात् चित्प्रमेयवर्गांत्तुपौनिमग्नत्वाजेतत्वे किं प्रसक्तेयत य

शि
प्र टी
५६
56

स्याभावः सतस्थितियोगीतिन्यायत्वादतः कालांतकस्यागमद्विडिमखोषितनाम्नात्वयैवतज्जयोभवेदित्याशयंक्रोडीकृ
त्य साक्रोशमाहूयति हेस्फुलिन् भ्रातीनां कालकृतविचित्रकल्पितदशाभंजनायत्रिशूलधारिण् स्वभगेपरमानंदरः
सोल्वणत्वेन सर्वेषामाशंस्येनिजं नित्योदितत्वादसामान्यसुखेदुःशैवीशुखमिहोच्यतइतिनयोक्तरीत्यापरतत्वप्रकाशः
केव्युत्थानतमोपहारकं परापरशक्तिचंद्रमसंदर्शय निःसारवैयारोपमितांहेतांप्रहाणायप्रकटय स्तवचिंतामणौ किमशा
क्तः करोमीति सर्वज्ञानथ्यवसितः सर्वोत्र्याह्निकाशक्तिःशंकरीशरणंममेति अथनैवव्युत्थाननिर्माणनिधानस्यकाल
स्यजयोममभवेतिसूचितं पुनरपिमदोत्रभयदंकालगतिमाकलयन्नस्खलितगिराह सेति अत्र नित्यसुखदर्शनेपरिभ
वमनादरंकालदेयेमाकुर्याः कृपातिरेकान्मामविपेहि नत्वनाहंदर्शयामीतिचेत्तत्राह केति चिदेकरसत्वादिकृतिस्थस्य
स्यतवकालकृतिःकाहानिः प्रतियोगिपर्मत्वान्नविकृतिरित्यर्थः स्पंदे जाग्रदादिविभेदेपितदभिन्नेप्रसर्पति निवर्ततेनिजा
न्नैवस्वभावादुपलब्धृतइति नत्वतेनकिंफलंभवेत्तत्राह जीवामीति तदीक्षणमात्रात्कालकृतषड्भावविकारः
शून्यंभवामीत्यर्थः तदुक्तं तदेवसर्वःकालोस्यत्वदानंदेनप्रर्थ्यतइति नत्वसदुपासदोषामपि निरुन्ध्यादितिचेन्नतस्यस्वतः
सत्तायाअनुपपत्तेरित्याशयेनाह ईश्वरेति स्वातंत्र्यशक्त्यासर्वकर्तृत्वमकर्तृमन्यथाकर्तुंसमर्थे तवस्पंदलेशाल्लब्धसत्ताकः
कालःकथंस्वेनियंतारेनियमितेशासप्रोयस्यविषयःसतेनकिंहीयतेवर्धतेवेतिन्यायात्वस्पंदनिर्मितेरप्येतस्यचेत् स्वातिवृ
द्धितोनिरुन्ध्यात्स्वप्रमाणाभावान्नतथात्वमितिभावः शिवगीतायां अनेनैकपदार्थाधारःसमासोनेकविग्रहः विव,क्षि ८

जगज्जालः कालोऽपहारपालकः इति यदि तत्तृष्णयामि तदेव तर्हि मम दैवमन्येन तृणेन दैवं हृदयेऽलिखत समानानेशमेक
करतिस्मृतिस्म विहस्येत तद्वानिष्टमित्याशंकामपनुदति शरणेति समग्रजगतो लवनिमेषादिगत्या शरणं स्वतं॥
लभ्यजगं समाधानमेधयाध्वन्नप्यलह्यपवनावधृतत हृदलं पूरहं त्वत्कं पितातः करणेनात्मात्मनो रक्षार्थे सर्वेभ्यो मम
तात्मिकामाणो निर्भिद्य कामाभिकामम्मस्याया ईश्वरार्थक्रियायाश्च तत्करणाद् इत निःसीमप्रेमणा भक्तिमदधिकारमा
मानं प्रकृष्यधीरेयाणां न तत्वमुत्थानप्रवणानां जीवच्छिववत्वं जनपर्यन्तमभिकामं कर्तुं शीलं कल्पतरुवत्तस्य संबोध
ने ततो न तद्भयमित्यर्थः तदुक्तं निःशेषक्लेशहानस्य हेतुः करतिसंशये स्वामिन्सोऽसीति निश्चित्य कस्त्वां न शरणं
गत इति १५॥ नानायोनिषु कालादिग्रासकर्मणां प्रत्यकदनस्यानुभवं विषयीकृत्य पुनरपि तन्निवृत्तिं प्रार्थयमान आ
ह। सन्नाथे त्वयि शरहस्त्रयस्य येमां कालो न्याकलितगतिर्हि चित्रमेतत् तां पुनः किं शदिशत्रोस्समापि कालातीते प्रारम
सि पदे द्ययाप्रभो त्वम् १६। हेश्वरहन्नित्योदित चिदाह्लादपरामर्शे निमग्न तया तत्वाज्ञानकचित भूतादिकालत्रयना
शकत्वयि परमेशे चिन्नाथे त्वात्मतया शेषार्चिते भजतां सर्वसदामविचितस्वामिनि सति अयं मम त्वतयाहं पृष्ठतामाप
न्नः कालः रात्रिंदिनसंचारतया परिलब्धसतत्वः मां सवोल्लु तत्वेन त्वदेकशरणतां प्राप्तेन यति निजसंकोचवशा।
त्करोति तदुक्तं भवान्कालान्तकोयत्र भक्तानां तत्र कृतो रुजा इति नत्रलोकेबहवः शरणाः संति किं मामेव दुर्दु
ऊर्ध्वकृतं नत्सीत्याशंक्याह अन्येति त्वया कालान्तकेन विना अन्येन केनापि न कलितात्वन्नैवेश्वरख्यात्रविचारितता

वि
प्र टी
५०
52

तिः स्वरूपं यस्य सः तत्त्वाधोहात्मकस्य कालस्य पदं सदनिर्वाच्यतया स्वरूपानुपपत्तेः ततस्त्वेव निजचिच्छक्तिबलेन ह
त्वामुं चितं तस्य चिदामर्शप्रवणत्वेन वेद्यत्वाभावान्नस्य स्वरूपाभाव इति भावः हे निःश्रेयसस्वामिनि स्वामिन्नुत्वेन सति
दासस्यानन्यतन्मतिश्चित्रं कस्य चित्कदाचन द्रष्टुं न श्रुतमप्येवं स्वरूपत इत्यर्थः तथोक्तं श्रीकिंनरदासिनयनस्य संतको।
मामिति ततस्तस्मान्मुक्तिं कुर्विति प्रार्थयते तामिति हे गुरो निजदासस्यानुकंपया यथाभूतपरार्थतत्त्वोपदर्शकं मम
पि कान्दिशीकस्य तां कालोपमर्दपटुं तरोपायनिर्भुक्त्यानन्दभूमिरूपां मुक्तिं प्रदिश मदार्त्या लोकस्य तत्त्वमनन्तरायाप्रयच्छ।
तां कामित्याह कालेति हे प्रभो दोषैकवत्सल यया निःसामान्यग्रन्थाकालातीतपदैक्ययोदयम्भूतचिदानन्दैकरसस्वभा।
वे परमसि तन्मयतया विश्राम्यसि तदेव कालो मां त्यजति तदेकायमानस्याप्यात्मत्वान्न द्रष्टुं अनुपपत्तेः नहि कश्चिदा
त्मानं दमयितुं शक्तो निर्विषयत्वात्करणानां कर्तृत्वासत्त्वाच्चेति भावः प्रत्यभिज्ञायां सर्वत्राभासभेदोपि भवेत्कालक्रमा
करः विच्छिन्नभासः शून्यादेर्मितुर्भातस्य नो सकृदिति १९॥ इत्थमाभासवैचित्र्यसंस्कारात्कर्तृत्वचिदिन्द्रियाणीति मलभमा
नेनेतद्धिकपदमारोढुमभीप्सुः तद्गलोत्पाटनप्रगल्भं शक्तिपातोदयमाशंसते। नाथ त्वत्तुरगमभिकामये शं वेष्टुं तत्र स्वा
हुभमवदग्रभागेन संरुद्धं जगदेव संवहिस्थमोहाकोरायापीयनिजशक्तिकं चिकामे १७। हे नाथ श्रेणत्वसंहारोत्तर
महत्त्वमतिलभ्ये त्वदर्चादतचेतसामर्थनीयस्वरूप त्वमग्रं निःशेषशान्ताशेषाभासवैचित्र्यायतविचित्रज्ञानकवित त्रमू
नेदाकारपराह्लादतत्त्वं प्रवेष्टुं तदेकरूपमपि गंतुमभिकामये मायीयदेहाहंभावमयत्वमपास्य दीक्षया सर्वतो लिप्समानः स्मि

स्तोत्रावतारं यत्र नाथ भवतः पुरे स्थितिं तत्र मे कुरु सदा तवार्चितुरिति ननु यदि स्थैर्यं वांछसि तत्को विलंबस्तत्राह त
त्रेति चिन्मयस्वरूपस्वभावे दृढमितरोपायैरभेद्यं भवत स्थित्वैव स्वात्मप्रथायाः अन्तर्निमेषार्गलं तेन संरुद्धमहं तेन देतोपादेयता
मायादिकं गच्छति तत्तदवस्थावैचित्र्यं जगन्मायादि परिगृहीतं तदेव सहजं वस्तुगोपनकरमर्गलं कवाटस्थानं स्पंदे अप्रबुद्ध
धियस्त्वेते स्वस्थितिस्थगनोद्यता इति मोहाख्यानं भेदस्य निराकरणाप्राप्तिशोभात्राह बहिःस्थेति शिवाद्वयवैभवाख्यानं स्थि
तो योऽसौ मोहो विश्ववैचित्र्यं तेनाक्रान्ताय परवशतामापादिताय मह्यं निजात्मात्मीया शक्तिः वल्लभा वेद्यस्यापि स्वयं परामर्शिता हि
वक्रे चिकाश्वर्गलमोचिका लोहविकृतिस्तां अर्पय कृपोत्कर्षितया देहि तदुक्तं प्रकाशशीतलामेकां शुद्धां शशिकलामि
व दृशं वितर मे नाथ कामप्यस्तवाहिनीमिति १७ ॥ नन्वस्तु शक्तिपातोऽस्य तथापि आगामिशरीरारंभकविचित्रविशे
षत्रिंशत्संस्कारस्य समर्पणं निर्माणमंतरेण न मम त्वत्स्वरूपावेशप्राप्तिरिति भगवत्साक्षात्कारभूमिमाशंस्याह । त्वद्भवत्कृ॰।
विस्तरतीव्रशक्तिपातस्वचीवेपितगुरुभावगुप्तवासनाः प्रेतायामलविमलैकबोधं तेनो भासितोपरवरदार्चितः कदा मे १८ ।
हे परवरद कारणषट्कैश्वर्यात्कृष्टस्वाभेदाख्येऽप्यदः अर्चितः विश्वाभेदतया त्वां परामृशतः मम यामलस्य वेद्यवेत्तृरूपस्य
शिवशक्तिरूपस्य वा युगलस्य विमलो भेदमलशून्यो यो बोधः गुर्वीमणाय दर्शितो भयानुगत परतत्त्वपरामर्शो ह्यानारपकत्वमस
मित्तानेसरपवर्तते स्वतंत्रेतत्र श्रोताश्रज्ञस्वस्तताः केत्वाह स्वतीव्रेति हेतापसरणे अतिशयकर्कर्ण्योयोसौ शक्तेः पारमेश्वर्यात्म
नुग्रहात्स्वाध्यायापातः परमलाकमलावतरणं येन परमैरपि गुर्वीम्नायवेदनाजीवन्मुक्तत्वाभिव्यक्तिमाप्नोति यथा तात्रस्टश्लोके

चि
प्र टी
५८
58

द्रवसमापन्नान्तर्वर्णीभवति स एव सूचीतल्लमलोहतलिकातत्त्ववेधितान्तर्द्रिताः प्रभावाविविचित्रभेदं जितानीलपीतादि
हृदय एव विकाससंकोचधर्मित्वान्महावाराकुसुमसमूहः त्वद्भास्वद्दृष्टिभवत्परप्रकाशस्वभावैकदापरान्तग्रहसमयेभासे
तो वह्नाविव काष्ठानि तन्मयतयादीप्यन्तां तदा मे त्वत्पुरप्रवेशाय निरिति भावः स्तोत्रावस्थां वस्तुवस्तिरमयत्वात्तत एव त्वां क
दा समवलोकयितास्मीति १८ ॥ ततो गाढतमैकत्वाह्लादचमत्कारपूर्वकनिर्भरस्थानभूमिमालिप्सुराह । त्वद्योगामृतरस-
शीधुपीतिमत्तीभूतस्य स्मृतिविगमैकदेहकन्या भक्तार्तिक्षयविधिप्रदत्वमेकदास्यान्संयातान्निखिलमलदोषहर्षितेयम् १९ । हे
भक्तार्तिक्षयविधिप्रद त्वमेव शमिच्छुं मां निजतत्त्वावस्थाख्यपदप्राप्त्याख्यः प्रणाशप्रचारकोविद त्वया प्रकाशानंदघनेन सह योगः
समावेशस्तस्यामृतरसः आनंदपीयूषरसप्रसर एव शीधुर्मितरसवत्त्वविस्मृतिकारित्वान्नैवेद्यं तस्य पीतापानेन मत्तीभूतस्य प्र
हर्षितस्य मम नष्टपात्मिवोपन्नस्य वा भवस्वरूपप्रत्यभिज्ञानवशोन्मिषितनत्वस्य मम इयमीदृग्विषयभूता कायकथा
यथा कश्चिद्दरिद्रो जननसंचारमार्गेषु संचितानां कर्पासखंडानामन्योन्यमेलनेन कन्थां संपादयति तथा दुर्घटसंपादनेन
मस्वातंत्र्यात्मकमायावरणेन ज्ञातचेतन्योवोधः संग्रामपशुभावो मायाविलासस्फारितान्कलादिपंचतां सांत्वप्रातान्येनामल
नाचिनोति पिंडीकरोति सकायः अतिकुत्सितशरीरकंथास्मृतिविगमे त्वत्प्रथासंस्कारविषयतां प्रत्ययहनात्तस्मृतिस्त
स्याविनाशके कदर्थयातास्वशुभाविवसंग्रामास्यात् ननु चिरंतनमिद्धवतिस्थितस्य शरीरस्य विस्मृतिरनुचितेत्याशंकामपनुद इ
ति अखिलेति सर्वैर्मलैराणवमायीयकार्मोत्थैर्दोषैर्जन्मादिषड्विकारैश्च हर्षिताहृत्विता हर्षितेत्यर्थः अतोस्याविस्मारणे स

मेत्यसमिति भावः तदुक्तं स्वामिन्नलोकाद्वहिर्विहरेदहं कस्यामिति १९॥ एवमतिदुर्घटकारित्वात्(आ)त्मके माहेश्वरैकमेवाश्च-
र्यात्मिश्चर्ये चित्रमयी मायात्वत्परामर्शप्रोद्यथा नाहमेवं यात्रयानुगदूगत भगवानिति परमेश्वरे प्रार्थ्यते । नाथेत्यलौकि-
कया। कमिदमपारसंसारकं स्वचित्रं धामनि कलयाऽऽवियेत्यम् तो मे दर्शयन विमोहयेत् कदाचित् कुलिशकलरूपीकसंगतेमाम्
२० । नाथ कमनीयसततत्वत्वया प्रमेयकलाविदारविधामनि भिन्निश्चलस्त्वीयपरप्रकाशे इत्यप्रचिंत्यरचनात्मकविचित्र
विशेषभिन्नत्वेन भासमानमिदं चित्रं सर्वोद्भवविषयं शिवादिपर्यन्तं तत्त्वरूपरूढं देवतामयजगदालेख्यं कयाकलयानि
जगत्किं वेदग्धेन उत्कीर्णभित्तिमिव कृतं अत्रपरामर्शज्ञानापि विस्मिताः संतीति भावः तदुक्तं अद्भुतैस्तवगुणैर्जगद्गुरो चित्रस्यान्या
न्योऽस्त्विति सूरिते शक्तिर्यातेतयानाथमनस्त्वीकोनविस्मितइति अद्भुतत्वमाह अपास्तमिति अत्र तत्र शक्ताहरीगतत्वा
याद्युपादानकर्मादिसहकारित्वमं तस्यापि तदाभासत्वेन षट्त्रिंशत्तत्त्वान्तरेवान्तःप्रवेशादत एव विचित्रमाश्चर्यकारी त्यर्थः त
दुक्तं निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिन इति सोऽप्रतिहतशक्तिपातोनि यत्र
स्वेनदर्शनमाह तामिति स्वातंत्र्यशक्त्याश्रयजगन्निर्माणशिल्पं त्वदाश्रयस्य मे दर्शय प्रकटय मदनुभवारोहिणीं संपादये
त्यर्थः नवदुर्घटकार्योहात्तनैकसत्त्वार्थत्वमाह नेति हे स्थूलिन् आगमनिर्णीतपरशक्तिस्फारस्वभाववत् यस्मा
त्कारणात् तज्जगच्चित्रं कदाचिद्युत्थानावसरे मां न विमोहयेत् सर्वस्य [illegible] शक्तिस्फारमयत्ववेदनाद्विमुखं न कुर्यात् न त्व
[illegible] हिमोहमाह सकलेति सर्वैः रूपीकैः कर्मज्ञानेन्द्रियैः व्युत्थाने देहोपयोग कार्यप्रवृत्तौ सिलितमपि नाहमेवं च या।

शि
स्त टी
५९
59

हृितशयः स्तोत्रावल्यां भवदात्मनि विश्वमुम्भितं येन देवेनैवापि बहिः प्रकाश्यते तत् इति पदद्वये फलिन्यस्य योगिजनैस्तदिदा
नीं स्फुटमेवाभासतामस्ति अस्मामिति तदिति पदद्वयस्य विशेषणं सकलजयीकसंगतमिति २० ननु भगवतो वैषम्या
भावाच्छक्तेः पातो विश्वे केवल इति पङ्कजं तदनुचितं मां प्रति भवदावेशाविलम्बपातादिदानीममैवेद्योभिगयानवयात्राप
त्रविचारस्यागतस्य तर्हि तस्य विश्वे केवलत्वाभावाद्दोषागमे वैयर्थ्यं प्रसज्येत ततो निजवचनस्य सत्यत्वनिर्माणाय विधे
यश्च वस इति प्रार्थनां विचित्रदुःखविवशीकृतत्वात्सोपालम्भामिव स्वात्ममहेश्वरस्याभिमुखीकरणाय निर्मिमीते। ना
थ त्वां सततमुपार्चते निजैकं दत्तोसि न्किमुतमहेशाचित्रमस्ति चेन्मे चौविधिविमुखायदत्त्वका न्दिशीकायेशतवमः
हत्वमस्ति तर्हि २१। हे नाथ निजदासवल्लभत्वोचित स्वामिने सततं कालत्रयेप्युपार्चते स्वामिन्नतयापरामृशते युष्मदी
राय निजैकं स्वचिदेकरसभावं दत्तोसि वितरसि हे महेश निजनिजकार्यसंपादनशीलं उस्वत्वस्यादिकारणषट्कस्य तन्म
हत्वदायक अन्यथा चेदस्मोत्ममेकैकस्य कार्यान्तरनिष्पादने शक्तित्वे कथं न भवेत्तस्मान्निजनिजकार्यनिष्पादे भवच्छक्ति
चोदनाव्यतिरेकेण तेषां नस्वातन्त्र्यं भवत एव बलपोदयश्रवणादिति भावः अस्मिन्युष्मदीरस्य त्वद्रूपैकात्म्यदाने चित्रमा।
श्चर्यं किमुतास्ति तस्य निजप्रयत्नबलात्तदपि गते न चित्रमिति भावः त्वदेकपरामर्शव्यग्रत्वकर्तव्यादिपरीतमुखाय
तदनुमिताद्येत्यर्थः अतएव कान्दिशीकायशेवनयार्थ्ये दशामुत्थाने भवत्समावेशलाभमंतरेण कोदिशं कायते कादिक्का

दिक्षुममेति कं दृश्मानाय मत्स्वं निजे कं चेद्दत्वपरकृपया यदि दास्यसि देवेश सर्वं मम त्वत्तेन तर्हि त्वमदेशस्य महत्त्वं प
रममाहात्म्यं संपन्नं तवेपूर्ण्यत्वरूपत्वं गास्यात् लोकेपि यस्त्वस्यं तात्तीयकस्मै चित्किंचिद्दास्यति तस्यैवमहत्वं न तत्त्व-
सदृशाय दातृत्वस्य निजदृष्टैस्त्वं प्रमनस्त्वया न दिक्षुाम्स्यत्वात्फलवैफल्यमपीतिभावः तथोक्तं जनात्त्वत्पाद
व्रजव्रवणमननध्यानविमुखाः स्वयं तेतेनिस्तीर्णान्नवेल्लकरुणातेषुकरुणा भवेलीनेदीनेमयिमनवहीनेनकरुणा
कथं नाथ त्वं तत्त्वमसि करुणासागर इति २१॥ मम भवच्छक्तिपाता त्वं तर्हि तदिमाश्रमपि निजार्चनविषयं त्वं मां मा कु
रुष्वेत्याशयं संभावयन्नाह । रुद्रोऽस्म्यप्रथनतमिस्त्रसंकुले मे कुर्वैयोऽदयममेयचेत्त्वमिंदुः कारुण्यास्तमनिशं प्रभो
भवेयं यात्तेतर्हि तपरजीवनं चकोरः २२। हे उमेशपरमहारिकास्वामिन् मम हृदये कीदृश इत्याह स्वप्रथनेति त्वत्स्व-
भावाज्ञानं तदेवनानाविकारजन्महेतुत्वात्तमिस्त्रगाढांधकारस्तेन संकुले अभियाप्ते परमेमास्पदं त्वं परमात्माउच्छलत्प्रका
शानंदामृतपूर्णत्वादिन्दुः चेदमाचेदुदयमभिव्यक्तिं कुर्वीथाः गुणागुणविचारातिरिक्तयापरमान्नकंपयाविदधीथाः आको-
त्तार्यं लिट् हे प्रभो चित्स्वामिन् तर्हि तदभीत्स्त्वन्मामस्तंभवत्समावेशगाढानुरागमपीडशं किंतदित्याह परजीवनं निर्वृत्या
व॰
नंजीवत्वं कारत्वान्निरवसानसर्वोत्कृष्टजीविकां स्वनिशं रात्रिंदिनं विभागरहितकाले तन्निमग्नत्वात्पानं चमत्कारं च कोरो भवे
यं तत्त्वशाहोवयारणार्थः २२॥ एवं सर्ववेद्येषु वैचित्र्यसंविदप्रहस्तं नीपरमार्थदृष्टिमुपलभ्य करणाम्बरीभिरभेदसारमयीमशेष

वि
प्र टी
८०
60

कालोपचितांनिर्भुज्यानन्दघ्नंचमत्चिकीर्षमाणस्त्वाह । विश्वंभोनिधिमथनोद्भूतंत्वद्भक्तीपीयूषंविरसवियोगरोगभेषं
पीत्वाचिद्दिविविचरेतिभावदेवाराणाघालरनिचयान्कदेशहत्वा २३। हेईशकरणेश्वरीशक्तिचक्रप्रेरक विश्वस्यमा
याप्रथाप्रथितस्यप्रमातृप्रमेयवर्गस्यैवानंतनीलपीतादिनिर्भरत्वादंभोनिधेःमथनेनयथावस्तुपदार्थविमर्शमयालोड
नेनउद्भूतंसारत्वाज्ज्ञातपियाऽनभिजितंत्वद्भक्तिपीयूषंस्वात्मनिभवद्भेदपरामर्शोदयत्वामृतं कीदृशंतदित्याह विरसेति
विरसावासस्यप्रभुत्वरूपाऽयत्नाभिज्ञानमयस्यरोगस्यभंगउपमर्दकंपीत्वासारसंविमाचमत्कृत्य चैतन्यस्फारत्वमनाभासमा.
पीयानोत्सक्तंदनादिभावानांरम्यत्वसंविरामनसश्चक्षुरणेरागःसएवासुःप्राथमिकोयेषांस्वरूपगोपनपराणांहेवादीनामेवस्ता
त्तारत्नापहारपर्मत्वाद्दस्युगणांवेद्यसंत्त्वोपभोगायाहंवृप्राणेश्वरममात्राणांदेहादिप्रमातृत्वाभिमानमयापरभूमिंतेप.
यित्रणांवानिवहान्सम्हानहत्वाविशुद्धसंविदाविलक्षणभावाः करणेश्वरीणांनिजनिजविभवेषुपतनरूपाःस्वभावाएवदे
वाःपरास्तत्रसपानेनकचद्रूपाश्रमराः चिद्दिविक्षणेचिदाकाशेकदाविचरंति तदाकारतयाप्रस्फुरंति चलिताशास्येतञ्ञ
त्र संविशिवमयंपतइतिशास्वद्रूपावेद्याहंभूमिंनस्पृशंतीत्यर्थः स्तोत्रावल्यां निजनिजेषुपदेषुपतंत्विमाःकरणहृत्तय
उल्ल..सितमसितोति भावःसत्तास्वभावादीनमरः २३॥ ननुदेहादिप्रमातृत्वरूपसंकोचभूमिंत्यक्त्वा स्वयमेवस्वात्मविकास
भूमिंकिंनारोहसि..देन्यमवलंब्यमगुरुर्हःप्रार्थ्यसेमामिमाशंक्याह । मार्गमेतनवविदितेनिजेमयात्मन्नाथत्वानतदनुसरामि

तेनमहेश तावद्दर्शयन्नयगोपनं च तत्त्वयामं त्वच्चरणसदोदितोस्मि दासः २४। हे आत्मन् अशेषशक्तिचक्रव्यापक त
वचित्स्वभोः निजो मार्गो सामान्यः परः शाक्तपंथा तज्जिगमिषुरणमया विहितो ज्ञातस्त्वेन्द्रवेत हे नाथ भवत्येमज्ञ अंशी त्वा
त्मनं दर्शनपीठं तन्निर्हित्वं परशिवमनुसरामि स्वकृतदेहाद्यहंप्रत्ययस्पर्शेन समाविशामि सामवस्तोत्रे स्थूलत्वं दिश्कृति
गत्वं नैव लक्ष्यते नैतं सूक्ष्मत्वं वान्तरपि सदसद्धूनाभावादविंमं ध्यायामीत्यं कथमविदितं त्वामनाद्यं तमेन सत्स्मारकैश्च
णयिनिमयि स्वात्मनैव प्रसीदेति यदि तस्य दर्शनदानावसरे कदाचिद्धितर्कोन पतितस्तदा भगवान्निजमहत्तया प्रकाशय।
न्तमित्याह तमिति हे परेश निःशेषशक्तिप्रसरवीजपूर्णाह्लादमन्तमात्मेश्वरं तदप्रमात्स्वगीक्रमानुगतनिज
निजविभूतिप्रदवा नं परशक्तिमार्गं तावद्दर्शय ममहितकृतये प्रकटयन्त्वयामेव परादिसदाशिवान्तेविभिन्नपदार्थजा
लं गोपनं वैचित्र्यनिर्हीनादेवपि पृथिव्येकरसात्मनास्थापनेनयदोषानुद्वहायप्रापय तवपरप्रमात्मचरणयोर्विज्ञानविम
र्शयोः सदोदितः नित्यसमाविष्टः दासः स्वामिनः सर्वस्वार्पणक्रियायायोग्यं भवामि त्वदेकात्मनास्फुरामीति यावत् स्तोत्रा
वल्यां प्रकटयन् निजमधाने स्थगयत्तरामखिललोकचरितानि यावद्भवामि भगवन्स्तव चरणसदोदितो दास इति २४॥
त्रातवदासस्य निजनिजलभ्योपायं त्वद्दास्ये कुर्यामिति संभावयति। सत्कुंडेहृतमलम्भून्यवागनीरापूर्णैस्त्वदघ्रिविगतस्पाभा

वि
प्र टी
६१
61

भिः कार्श्यस्याप्रथनमयस्य देवमार्गितैः किं कार्यैर्यदि कुरुषे हि मां स्वदासम् २५ । हे देव परप्रकाशस्वभाव निजस्वातंत्र्याच्छक्तिचक्रे-
ण सह क्रीडनशीलत्वाद्दीयते स्मै स्वामिना सर्वाभिलषितमिति दासस्तं स्वदासं सर्वैर्विहृजितं मां यदि कुरुषे परमानुग्रहेण विदध्याः
तदा त्वद्दृष्टविश्वपरिमितप्रकाशनेदंत्वभावेगतस्य रञ्जकैः सर्वदारोपितस्याप्रथनमयस्य कार्श्यस्य चिन्तनास्फुरणरूपस्याणवाख्य
कालिम्नः भावकैर्भिः सर्वेश्वरत्वाभिप्रायमयैर्वैदैः कीदृशोऽस्मीत्याह हृदिति हृदय एवकं डाड्ड: लोपणाञ्जहृत ग्राकर्षितो मलस्पृष्टो वै
यवासनाविवर्जितो रागस्त्वत्समावेशलाभाभिलाष एव नीरंजलं तेनाश्लोर्णः समेतात्त्वरितैर्मौर्गितैरालनं कैर्वैये लिङ्गैर्भिसंभावना
यो स्तोत्रावल्यां त्वद्भक्तिस्वभावाल्पस्तोत्रैर्मा न समाश्वासितो मम माशु विभो यावदिमाउस्तोत्रो निःशेषसंसारवासनाः स्तुत्वेति २५ ॥ नन्व
दासत्वेन त्रिकालोहितपरिचर्याप्रवणस्य नवस्तुत्यक्तकार्यताहानेरवाप्तिलणास्वो प्रत्यवायभागिभवसीत्याशंक्याशमनाया
शेषप्रत्यवायकर्तनो सहजस्वेदरकर्तव्यतां प्रार्थ्यते । कारुण्यामृतस्वझरी भवत्त्वमेरोर्निर्यातीं हृदयगृहं मममेतितत्र स्नातावाचो
गिरिणा विधायते वलि स्वे कुर्यां नेयदि कुरुषे हि मां स्वदासम् २६ । हे गिरिश वाञ्छितत्वप्रयत्नते भवत एव परप्रकाशमयत्वात्स्वमेरोः हे
माद्रेः सकाशान्निर्यातीत्यवनीभूतप्रवाहरूपा निःसरन्ती सती कारुण्यामृतस्यामरी कुर्वत्यतिक्तिपातपीयूषस्य झरी समावेशभाजो
चमत्कारचिदानंदरसस्य निर्भरतया निर्झरी मम हृदयगृहमेति तत्र शक्तिपातामृतसंभृतहृजे हृदस्नान बाधामलामर्शपानेऽहु

येनकार्मादिमलत्रयमपहृत्य स्वचित्तसमावेशमयीं दीक्षां विधाय शिवनयोक्तदृशा संपाद्य स्वमात्मानं बलिमुपहारं तेषु पर
मार्थदेवस्य कुर्यां तन्त्रालोकयोगेन विदध्यां चरमणाद्युक्तार्थः स्तवचिंतामणौ परमार्थैकभावाय बलियामोभवायत इति
२९ इत्युक्तदीक्षात्मा जन्मभूमावनन्यस्थैर्यमलमानं योगशास्त्रादिष्टदृशामितप्रकाशानंदस्वात्ममहेश्वरसाक्षात्कारभू
मिमाधिरोहति । निःश्वासोच्छ्वासहृतौ संपूर्णत्वितो निःशेषेनांतर्गतकलनामलानि निर्दग्ध्वा कुर्वे यं प्रकटशुभेश चिन्मणिं त्वां वेणुवो
ध्यानेन भव निर्घृणा समीरः ३० । हेतुमेघपराश्लिंगितमूर्ते उरसि प्राणादिप्रवेशनिर्गमस्थाने नाहतचक्रे ऊर्ध्वाधो वा हृदयोप्रा
णापानौ निःश्वासोच्छ्वासपरहृत्यवयोगशास्त्रोक्ताभ्यासबलेन संघर्षे संपूर्णत्वितः प्रज्वलद्रूपतया प्रस्फुरितः सुषिमहाज्यो
तिर्मयउदानवह्निः स्यात् तेनस्त्रंतः मितग्राहकरूपें तश्च्छरीरगतानि तदात्मतया प्रोतानि कलनामलानि इदमित्थमिदं नेत्थमिति ।
शास्त्राग्रानिरूपाणि प्रवृत्तिमलानि दग्ध्वा सुष्ठेन्धनवज्ज्योतिर्मयतया निष्पाद्य त्वां चिन्मणिमशेषप्राणनेन निर्विशेषचैतन्यमणिं प्रक
टं प्रकचद्रूपतया प्रस्फुटं यथा भवेत्तथा कुर्वे यं देहादिमिताहंप्रत्ययविलापनेन विदध्यां तत्र दृष्टांतमाह वेणवेति यथा समीरः
सम्यगीरयति सर्वमिति वायुः वेणवो वान्की चक तरुसमूहा संघर्षे संपूर्णत्वितो वह्निस्तेन वनमरण्यं भस्मीकृत्वा वनिभूमिं प्रकट
यति तद्वदित्यर्थः सांवत्सवे यत्र प्राणापानरणिहतिनियतं मथ्यमानात् समुद्गि ईर्ष्यं ज्योतिर्भवसि परस्मादित्यनेनैव मन्तव्यमिति ३० ॥ स्व

चि
प्र टी
६२
62

ति

त्मद्धेतोर्भगवान्मोक्षतीति चेत्तच्छिव तर्हीमाः सर्वाः प्रार्थनाः सफलाः स्युस्तत ईदृशप्रसादनिर्मितत्वान्निजमहत्त्वं प्रथयन्नाशये
विहृएव प्रार्थनाउपसंहरति । एताः स्युस्तवशिवशक्तिपाततंत्रायायाञ्चात्तेदिशशरणगतेष्वमेऽपि कस्त्वादृक्प्रभुरपरो
स्तिमादृगर्थीयोगोयंतवममकुर्वेदोऽस्तिलोके २९। हे शिवपरानंदमूर्ते एताः प्रागुक्तायाञ्चामायीयान्धकारप्रशान्तिस्तारो
पायभूताः प्रार्थनाः नानाजन्मसुमहेशोपासनानिमित्तनिष्कामक्रियानुष्ठानपरिपाकाद्रूढास्तवमहेश्वरस्यशक्तिपातते
त्रायत्त्र्यनुग्रहरूपाः स्युः हे शरण्य समावेशप्रथनायागतानां भवदाश्रितानमसत्प्रभृतीनायसमायातानामिष्टकमनीयसततत्वं मेऽपि
मत्तोतंशक्तिपातंदिश पात्रापात्रविमर्शोज्झवधियादेहि कुतस्त्वंदर्शोयतइत्याह कइति त्वादृक्त्वत्सदृशः प्रभुः निजात्मवित
रणशीलः स्वामीअपरस्त्वदितरः कोऽस्ति नस्तादृग्यादृशात्मकस्तत्वन्कोऽपिद्वितीयाभावादित्यर्थः मत्सदृशोऽर्थीयाचको
नापरइति ततस्तवममायंलोकोत्तरोयोगः स्वामिदासात्मकः संगमो लोके लोकालोकयितृसंज्ञातात्मनिजगत्तितुर्यदृशः त्रुः वि-
नाशिवं दिनमपाकः संगमोऽतीवदुर्घटइत्यागमवचनादिति २९ ॥ स्वात्मावरणरूपयामायया संकुचितत्वात्तत्त्वादपरभूमौ विलि
सविभवस्यममास्मितेस्वर्थीविज्ञानंदलाभस्तेभो भगवान्किमेताः प्रार्थनाः स्तुत्ययादितिदोलायमानंचित्तंपरमकृपयोपदेष्टुमास

यति । इत्युक्ताः प्रियविज्ञप्तीर्मनः स्वदाससुहृदाकाममत्तरसपायको गिरीशः आकर्णयत्वयि किल भाति शक्तिपातसुदृढे भास

यउतीततः किमन्यत् २५। हे मनः स्वदासानां समर्पितसर्वार्थानां निजभक्तानां परमहितप्रवणचित्तस्य सन्नाथस्य परमार्थेर

सार्द्रशिवचनानि पीयूषरसवत्पातीति पायकः गिरीशः नियं तत्स्वरूपत्वात्सकलवाक्कात्यर्थग्राहकः स्वात्मशंभुः इति पूर्वरचनया

उक्ताः कालोन्मुखस्वतावेदणेनवर्णिताः प्रियविज्ञप्तीः प्रेमापिकोल्लासाच्छुरितविज्ञप्तीः आकर्णयप्रसादोन्मुखोयोहृन्तचिन्मयाशु

त्वाशक्तेर्विमलचितेः पातेन शक्तिमन्त्रोदितमरीचिचक्रस्फारेण सुदृढे आणवादिमलत्रयतद्द्भूतविविधवासनाचक्रविलयादि

शादीभूते त्वयि भासयः परप्रकाशस्वरूपः भाति यावत्सर्वस्यादिशुणनिर्भरत्वावानवभासते तदेव तत्वकृतकृत्यतायाविर्भप

नमित्याह ततइति स्वात्माभिन्नमहेशप्रकाशस्फुरणत्त्वकिंसुतान्यन्नकिंचित् तदा सर्वकृते नकृत्यांतरमवशिष्टमितिभा

वः स्मृतिः नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चनेति २५॥ अत एव नित्योन्मुखोयं भगवान्स्त्वमेव तदर्चीकृतो कालदोपमा

कृथाः शरीरस्य नियमाभावादित्याह । श्वःकर्तैर्वर्चनमद्यमेतदेषकस्मिन्विस्मासोनिलयमिदं स्थिरं किमस्ति आहस्यायमवहरे

वि
म री
८३
63

त्तुनर्वासुलेशस्याहन्दविदधाति मूढकस्तत् ३० । हे मूढ हिताहितधर्मानभिज्ञ तवाहं निवेदयन्नमेतदर्चनयुगं विशदस्तत्त्व
मयमूर्तिहृदयस्य समावेशनात्मपूजनयुगलं स्वः प्रातः कुर्वे कर्ताहं एष विश्वासः स्वः कर्तव्यत्वप्रतीतिः कस्मिन्प्रतीतिविमुक्तेः
परार्थफलाशनाशेवव्योमतरोरस्यात् किमिदं शरीरं तवैवस्यादिति प्रच्छति निलयमिति सर्वकर्मभोगपर्यन्तं गृहं देहं दृष्टुर्विष
यतयाद्यवज्ञातं शरीरं किं स्थिरं अस्ति यस्मिन्कर्तव्यतायाः प्रतीतिस्तव वर्तते महत्त्वमूढत्वादिति भावः यद्वशादस्य सतायाः प्रती
तिस्तस्य स्थितिनिर्यात्योर्नियमो न गण्यते इत्याशयमास्तु वयति आस्तस्येति अयं शरीरसंचारी वपुर्लेशः प्राणत्वमवलंब्य पुनः
स्थिरावरुद्देत् अपानभावेनागच्छेत् शरीरान्निर्यायादित्यर्थः हे मूढ वद विचार्य कथय तर्हि तदर्चनयुगं को विदधाति प्राणा
दिरुद्धातस्य शरीरादन्यतिरेकेण कर्तव्यतानुपपत्तेरिति तदुक्तं भाष्ये न ह्यधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः सम्भवतीति ३०
जंतो मे हृदयहारि पूज्ञित्वा यस्य तामात्रयातनः शक्तिः सर्वेतराभाति तस्मै नमः शक्तिमच्छिवम् इति श्रीचित्प्रदीपाख्ये नो निःशेषा
नंदप्रसरहृन्नीभूतपराह्लादमयपरशिवार्चनं नाम तृतीयः प्रकाशः ३ ॥

१४

गैं ग्राभासविश्वमुदयस्थितिभंजनात्म यो शंत्रयेण हि निर्देशपदे स्वयंस्थः यन्न
तिरीरमनिलाद् गिरा हाष्टियोगे स्तं वीतभेदकलनेऽप्रणवं नतोऽस्मि ॥ आत्मप्रणवयो स्त
यं निर्देशतेन वांशतः । ये कवोपाय विद्यात्मोपासनेशगास्ति मानसम् ॥ अथ परमेश्व
रशक्तिपातवशादुद्भूतविषयनिर्ह्रासोपेतस्य मनसोऽस्य शास्त्रस्य प्रथममप्रकाशे काला
दिभीमादेहादिस्वभावप्रथमपाचविषयवैरस्योन्मतिनिरूपितानाद्वितीयतृतीययोस्त्वाद
ऐश्वर्यविद्यावशादिदिविज्ञविक्रनयो निश्चसंचारेण तत्तद्वस्तुविषयाणां रसाभम्य कल्पना
गतग्राह्यग्राहकप्रमनीतिसंवधिनहानिनावलिङ्गपमलनाषितस्य हनिचक्रमपुरि श्रु स
मनुरतित्रयपदविहरांतरार्चनेन मार्जनेन परस्येव संभवतीत्यतः कामिदानीं विश्वस्यात्म्यं यत्ववेद
नव्यातिरेकेणैव विद्यासंस्कारस्य संहतयतं नाविर्भवति तदर्थं विद्यात्मनोऽरेकत्ववोपस्फुरं ये
निः शेषवेद्याभिन्नप्रणवरूपस्योपासनाअुपक्रमयं स्तावत्प्रणवात्मनो रत्नेदमयन्तासमु
एनिर्देशगाद्वाराविवेचयति ॥ दिक्कालाद्यनुपहितं विश्वं यशांततत्वात्मानं चिति वश्ये
शीरमेकम् वेद्यांतर्वहिरदितं परावरेशं स्वात्मानं प्रणवमयं हि विद्धि चेतः १ हे चेतः स्वे

वि
प्री
६० चिदानंदघनत्वमात्मनो मायापदानन्तात्मत्वं व्यापकं द्वैताभावान्नित्यैकघनत्वं टङ्कोत्कीर्णतयात्र एवम
64 यं प्रकर्षेणानूद्यते सार्वज्ञ्यादिगुणनिर्भरत्वादिप्याभिन्नतया परामृश्यत इति प्रणवः गर्भीकृता
शेषशब्दाकारविमर्शत्वाच्च ब्रह्म तत्स्वरूपं विद्धि जानीहि ननु वेदनशक्तेर्विषयत्वादात्मनो घट
वद्दृश्यत्वं निमित्तं च घटेतेति चेन्नानेतत्वादित्याह दिगिति दिक् एतत् वन्नित्यत्वाद्धि कृतकालकृतवस्तु दृश्यत्वा
कृतव्यवच्छेदैरविषयीकृतं विविधवाचिना तल्लेशमोहादिस्मृतस्यात्मनो भूतत्वाद्ग्राह्यादेः
शून्यसत्तामयस्य भिन्नत्वेन संसारहेतोर्मिथ्याज्ञानस्य विरतेरादेशः केवलं क्रियते न तु विपिशे
षत्वं तस्य स्वतो जगद्भेदाभावाद्योऽहि स्वतो भिन्नस्तस्यैव वेद्यत्वं संभवेद्घटादिवदनित्यत्वापत्तिरपी
तिभावः तदुक्तं न व्यापिता दृशतो नो नित्यता नापि कालनः न वस्तुतोपि सा वात्मादानं म
त्रयुल्लाणि विधोति दिगादीनामविषयत्वे को हेतुस्तमाह विभुमिति समग्रं विश्वं कलया व्याप्य वा
नैर्मल्येन जलमिव स्वरूपमेव विवृतत्वेन भवतीति वा श्रुतिः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति सिद्धमा
ने नैवाविषयत्वमात्मनो विषयकत्वं तदितरस्यात्मतः नहि विवेचनदशा स्वरूपमेव सन्मात्मा
विषयीकरोति विरुद्धधर्मयोरस्थिरदविनोरेकस्मिन्योगाभावात्करणकर्मत्वयोरनुपपत्ते नत्र

क्तेन विरुद्धधर्मित्वं गमेकत्वेतियदिति तथापि व्याप्यविकारो व्यापकमप्यात्मानं एवमादः तम्
स एव कार्यादिमाशंक्यामयत्र दर्शयन्नमिति निःशेषव्यापन्नगतमपि व्यवहारकार्ये सूर्यमि
वमादिनैव निर्विकारत्वेनैवमिति कसंबंधात्तेषां विकारस्यानापत्तेः नहि देवद्रोहोऽस्य वदात्मनो भे
तमशक्यत्वेन नैसर्गिकसंयोगित्वेन धर्मविरुद्धत्वाधर्मिणोपि विकृतिरितिवाच्यं तेषां विका
राणामन्योन्यकवलनेन तदाधारमात्मचैतन्यं निर्विकारं तथाविवेकं शक्यत्वाद्दीपस्थितिर्हि
तिभावः सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरा
त्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेः नहि देवाधार्थवत्किं न गच्छतीतनत्वाद एवात्मान
मिति विश्वस्थमपि वात्मस्वरूपं यस्मान्नेन नहि केनापि करणेन ग्राह्यं शक्यमाकारानियमनादतः
करणवर्गाविषयमितिभावः न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मन इति श्रुतेः यद्वा एवम
भूतं च तद्यथा उत्तरोत्तरं सूक्ष्माद्भूताकाशादुत्तरोत्तरं सूक्ष्मस्याव्याकृताकाशस्याप्यात्मा नमति
सूक्ष्मं सर्वधर्मशून्यत्वात्सर्वव्यापारनिर्विषयात्मनि चिन्मयतया सोऽस्य सावधिर्नेत्यात्मासिद्धवि
त्वादिति भावः अणोरणीयानिति श्रुतेः सूक्ष्मात्परं किं चिन्नाकाशस्यापराणामिति इति।

श्वे० भा० टी० ८५

65

श्रुतेश्च तर्हि मीमांसाजिज्ञासूनां ऊर्ध्वाहं देहलब्धत्वेन तमनुपलब्धमशक्यत्वात्तत्राह चितिवपुष
मिति चिदेकरसमयं नैरन्तर्यपरामर्शप्रवणानां साक्षात्स्वात्मविमर्शक्रियया विद्याकार्यदेहादिसंबा
न्धविलयनिश्चयादवशिष्टे चिन्मयतया परात्मनि विश्रान्तिरपारमन्तरेणापि यस्य स्वस्थानाभावा
त्तेनानानुपलब्धिस्तस्य सर्वानुभवसिद्धस्य सत्त्वं तेनानिर्याणादर्शनादात्मनश्चात्मत्वेकत्वं चित्स्वभा
प्र० वात्मकं कृत्वा यो हि निराकारस्तस्यैवात्मत्वप्रसंगादिति भावः प्रथमात्मा चिदेकरस इति श्रुतेः
न तु चिदात्मत्वे क्रियाकारित्वमात्मन [illegible] स्तदात्मत्वे जलालवद्धिकारित्वमित्याशंक्याह नि
रीहमिति निरवयवत्वेन सर्वथमेश्वमत्वान्मायीयस्पन्दरहितेन न हिंसादिविनेशविहकल्पितजडवा
स्तूनां सन्निकर्षव्यतिरेकेणाशक्यत्वज्जन्तुसंदोऽस्ति नचापि साक्षिणः साक्षितया जडस्यैव संदर्शनस्य
त्वात्स्वसमणिवद्देतोऽपि नार्थविकारस्याश्रयः इति भावः निर्मलं निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेः तर्हि क
स्यचिदन्यस्य विश्वनिर्मातृत्वे संदमवत्वादिमाशंक्याह एकमिति द्वैताभावाद्दस्याभिन्ननिमित्तो
पादानं स्वयमेव स्वेच्छया स्वात्मनि स्वात्मानं बहुधा कल्पयन्तं स्वप्नमनोरथादौ वकस्यैव प्रमातुर्दृष्ट्या
दित्रिपुटीदर्शनादन्यस्याविद्यमानत्वस्यापत्तिस्तस्मादेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेश्च गौडपादीये कल्प

पृथगात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमापयेति प्रमाणं किमेकत्वे तत्राह वेद्येति प्रशेषप्रमातृप्रमेयचक्रस्यान्तः
देहेन्द्रियादिषु बहिः घटपटादिषु प्रदित्ते स्वात्मस्फुरत्तात्मना स्फुरत्त्वं यदि प्रमातृरेकस्य करणानामर्थानां
चाश्रयत्वं तस्माद्भिन्नानां प्रमातॄणां च तर्हि तेषां परस्परयोजनाभावाद्व्यवहारो न प्रवर्तेत किन्त्वेकस्य देहस्था
नेककरणानामाश्रयत्वे योऽयं च दृष्टे तेष्वर्थेषु हर्षविभेदाद्भिन्नत्वस्य निश्चियत्वस्य वा प्रसंग आपद्येत अर्थानां
स्वसत्ताकत्वेन स्वायत्तत्वादनीश्वरत्वे नियंत्रधीनां वधमोक्षसर्गादिव्यवस्था प्रोक्तव्यवस्थाप्राप्तिरपि न घटेत
प्रमातृरूपावलिवत्तद्वाज्ञानिष्टं तस्मादेकाश्रयत्वं सर्वस्य मिथो भाषणादिव्यापारेषु संपर्कदर्शनाद्यथा
कुण्डलकेयूरादिविकाराणामेकं कनकमेवाश्रय इति भावः श्रुतिः यच्च किंचिज्जगत्यस्मिन्दृश्यते श्रू
यतेऽपि वा अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति तर्हि तत्तत्स्वस्य कदाचिन्न निर्मुक्तिस्तथा
पि जगच्चक्रपरिवर्तनेन्यस्य प्रेत्यापत्तितास्यादित्याशंक्याह तातन्तवधपवन्नगदात्मा स्वपवज्जगच्च
संचारक इत्याह परावेशामिति निजशक्त्या स्वात्मनि स्थूलसूक्ष्मात्मककार्यकारणसंघातप्रवर्तक
स॰ रुद्रदेवज्ञवर्गान्निजनिजशक्तिरूपान्नियन्तारं च किमर्थं वर्गस्य स्वाश्रयं स्फुरणपूतात्याश्रयेनाघस.
गीसप्रलयस्वानवरतं पतनप्रसंगाद्बंधमोक्षयोर्विशेषाभावात्कालकृतावस्थान्तरवात्स्यैवनादिप्र

वि॰
पृ॰टी
८८
66

ग्रुष्यो ऽप्रमादेशुग पञ्चानस्य स्वरूपस्याविद्यमानस्य वाप्रसंयोगाच्च नापि हि इति यो निविकारासंग विन्यासतत्त्व॰
स्य तदितरधर्मस्य वेद्यवर्गस्य चान्योन्यविरुद्धधर्मत्वात्संयोगानापत्तेः तस्मादनिर्वाच्यतत्त्वमायावृतस्य
जीवस्याविवेकनिर्मितं सदसतोरात्मप्रतं कदाचिदप्यथ विमर्शात्सतोभिन्नस्यासतोऽभावत्वं तथापि नि
त्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावआत्माविवर्तिततत्त्वगणस्यैतद्दर्शनेन स्वात्मतयानुभवनीयइति पूर्वोक्तरा
भिप्रायः श्रुतिः आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति एतेन प्राणावमयस्यात्मनो जगदभिन्न
निमित्तोपादानत्वात्सर्ववादिसमयानुपमर्द्या॰त्मान्वेषणप्रवृत्तानां यदृशांत्वादद्वेयमनुपादेयं ब्रह्मतत्त्व
मुपदिष्टमीदृशबोधग्रहणेन जित्वा सोऽजगदादिकार्यजन्यस्य विकारस्याल्पलेशोऽपि न स्पृशेत सर्वं स्वस्य
प्रतत्त्वदर्शनादिति भावः तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति श्रुतेः अत्र विहीतिक्रियाया वि[illegible]भिधेयेन
प्राणावमयस्यात्मनो जगदभिन्नत्वेनोपासना निर्मेयेति सूचिता १ एवमात्मनो शेषविश्वाभेदसिद्धये
स्याख्यानाधिकरणपाल्कायोनुगतत्वेनापितत्त्वतात्म्यणैवकात्मतां त्रयोदशभिः श्लोकैर्दर्शयिषु स्त्वप्रथ
मं रोमकूपान्तेनिजशक्त्या सकलशरीरं व्याप्नुवानं शब्दब्रह्मलिङ्गदेशान्तर्हितत्वेनोपासकानामुपासनाय
दर्शयति ओमित्यनवरतं समस्तशब्दगर्भायः स्वसनप्रतानेदन्निनादः प्राणैस्तादयति [illegible]तान्ना

स्ववेद्यस्तं विश्वाकृतिममलं समर्चयस्व २ यमनुत्तरसतत्त्वगामिति निनादः कोडीकृताकारादिक्षान्तश
माद्यात्मध्वनिरूपो महाप्रणवः श्वसनमन्तरा समस्तप्राणधारिणामन्तः चिद्भूमिविवर्तं विच्छेदशून्यं वर्त
मानप्रवाहरूपेण नदति अनुत्तरं परावागात्मस्वरूपं विमर्शान्स्थितः इति स्वच्छन्दे नास्योच्चारयिता कश्चित्प्र
तिहन्ता न विद्यते स्वयमुच्चरते देवः प्राणिनामुरसि स्थितः इति नन्वनाहतं पञ्चकर्णम् इति विज्ञानभैर॰
ववचनात्कर्णेन्द्रियागोचरस्यास्य कथं सन्नादः प्रतीतिरित्याशंक्याह तं येषामिना प्राणापानाधिष्ठानत॰
याविश्वेषेत्यादि प्राणेति सर्वसत्त्ववाहिनः अस्तोदये शरीरव्याप्तिहेतुदाहाप्यायकृतये तिरोभा
वाविर्भावो यस्मात्तद्गृहीतात्म भवत्सनिरतः सावधानधिया विमर्शाभ्यासबलेन च संलीनमा
मा विज्ञेयेषां योगेन्द्राणाम् स्ववेद्यः स्वसंविन्मात्रायामेन स्वाभिन्नतयानुभवः स्वच्छन्देनकृतोन्तर्बहिर्वा
पि विघ्नसमनिवर्तनात् भैरव्या भैरवस्येत्थं भैरवि व्यज्यते वपुरिति तं विश्वाकृतिं निर्विशेषदशा॰
यां विश्वस्य वस्तुतत्त्वपरप्रकाशचिदानन्दवपुषावस्थितत्वात् निजशक्तिचक्रक्रीडाप्रथायैव पवपरप्रमा
तानिजशक्त्यानिःशेषजगन्मयोनिष्पन्नं स्व अयमाशयः नैनं तन्त्वावरणपदनेकजन्म शान्ति पीतितं
मलत्रयहुत्सरपंकं तीव्रशक्तिपातवशात्तत्कामानां व्यापिकाविरणां निजडक्षेण मनन्तपिगनो

वि स्वगमसरणेण निजशास्त्राविष्कृताशेषविश्वनियन्तृमूर्तेस्तत्स्पृष्टमहाभक्तिहारा सर्वानर्थबीजं वैषम्य
८० दृष्टिमर्दिनी परमोपासनास्त्वितेति गीतासारे विश्वरूपमघविनं भैरवरश्मिविलुनेति नदिं वेनाशि
67 कसामग्रीसंसमन्वात स्याचिनदासक्तिरिति सातनिसंगत्वाद्धिकारशून्यसत्वेऽर्चेदेत्याह अमलमिति
निम्नत्वाद्विकारषट्क मलशून्यं अर्चयतानाहैतवीचदेहादिप्रमात्रत्वाभिमानबलिविधानेनपूजयविम
र्शयेत्यर्थः अलरस्ये निर्मलेव्योमसंकाशसत्वात्त्वलतरं स्वतत्वमिति कीदृशमित्याह समस्तेति स
मस्ताः वैदिकलौकिकशास्त्रागर्भमयेयस्य सः विश्वाकाराशेषशास्त्रोदयकर्ता तस्मात्सर्वस्यतत्वयोदय
सद्भावात्मस्वात्मकं सर्वमिदमर्थौनरंगादिवदिति भावः तदुक्तं गमितिस्फुरद्रसस्पन्दनाद्दनंगाभंगस्फि
तसमस्तवाङ्मयमिति २ ननु मीमांस्यो विलासमनास्वात्मप्रणवः किलतणइत्यपाह यस्माद्वाकि
तयमणुप्प शाङ्गराशेर्बीजं विस्सरति विशेषेण स्थयव स्फुरमी चूर्णेन वनयो विलसच्चमत्कृतीश्वपरि
स्फुशांतं मनो निजांतः ३ हे मनः मननोपशुल्कवर्णितशिलामित नंकुंचे निःशेषविश्वाभिन्नत्वेना
पि तदुल्लेखनयागीयते परामर्शपत इत्याहुरीय प्रथमोन्मेषात्मशब्दब्रह्मस्वरूपः प्रणवध्वनिस्तेति
नान्तः तदाकारनियतान्तःकरणावृत्तेनोपरिस्पर्शसंयतात्प्रवृत्तिविचारेणाविचारप्रणोऽपोदेः सर्वव्यापि

नमोंकारंमत्वाधीरोनशोचतीति तंकमित्याह यस्मादिति निःशेषनिरानन्दमूलाच्छब्दब्रह्मणः प्र
सृष्टजगत्क्रियाव्यापारभूतस्य शाक्तरूपेभ्यः अकारादिक्षकारान्तस्य मातृकाचक्रस्य बीजं परमकारणं
वाक्शक्तित्रयं वस्तु मात्रागमस्तत्स्वपश्यन्तीमध्यमावैखरीनामधेयं निःसरति शब्दब्रह्मरूपत्रिकामिति
वकारः एवौंकारावकर्षणार्थः ततवाक्शक्तित्रयं यत्र सर्वे रेपराभिधाने शाक्तब्रह्मणि पुनरर्थक्रियो
न्मेषपाशविशेषात् तन्मयी भवेत् साम्यस्यैव यत्र होयं किमपि परमं शाक्तं तत्त्वं मनस्तत्तद्रूपं किंजि
गमिष्यतीनेनेति मात्राः कलाश्च प्रथमकेन प्रणवबम्बचविन्दुनादोदितं सच्छब्दब्रह्मसोऽस्मरतिकार
णं व्यञ्जितं वाचकं तद्वदिति नैतावदेवान्यश्चेत्याह स्फुरतीति अविकलसब्रह्मसमादिवेदान्तस्य आद्यस्या
द्यकवर्गस्य स्फूर्तिः निजनिजात्मना सत्तास्फुरणं प्रादुर्भावेन करचरणादिसमुच्छलनतया स्व
रूपे यतिः क्रियाणां तारतस्योत्थितो निजनिजानन्दचमत्कारस्तस्मात्सच्चिदानन्दमयशाक्तब्रह्म
णः सन्ति तस्मात्तन्मयं सर्वं तत्तन्मयत्वात् स्वदेहघटादिवस्तूनि तानि विलानि यदेतत् तद्विमर्शं विस्मृत्वं व्यर्थमि
ति भावः शिवदृष्टौ अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरं विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः इ
ति १ मन्त्रकथममन्त्रत्वात्तस्य सूक्ष्मको विमर्शाय प्रत्यभिज्ञासंभवेत्तत्र प्रक्रिं शिवेत्यपाति प्राणोत्तोरस्य

चि॰ ५८ 68 मयते क्रमेण यथा प्राणापानस्याकुञ्चितं तत्र हि परस्परभासा कल्प्यौ चेतयितुमिमं तिनानयन्ता उद्गीथं परि
स्पन्दने तत्रस्य मायस्य प्राणाऽहंवादी सर्पात्मा अपानश्चैवादी सोमात्मा चात्मोद [illegible] थं संकोचवि
कासक्रमेण शरीरनिर्वाहाय परिपालयन्स्वात्मस्मरणे च प्रयतेत तच्छायात्यागे नैके [illegible] कानन्तरं प्राप्नो
ति वासिष्ठे प्राणापानपरामर्शसंतानरूपाववोधकं यत्प्राणप्राणमननात्तच्चित [illegible] त्समुपास्महे इति
स्फुटं चित्प्रपातस्य प्रत्यभिज्ञानमिमाह आकुञ्चितेति यस्य चिदात्मनः भासा स्वरूपचैतन्येन आकु
ञ्चितं तत् समन्तात् अपरत्रा स्वरूपेणैव प्राणापानौ इदं दृश्यमानं निज्ञालयं ऊर्ध्वाधः संचरणात्प्रयत्नेन उश
रीरे चेतयितुं गमनग्रहणादिव्यापारार्थं चेतनीकर्तुं कल्प्यौ समर्थोऽस्ति शिवगीतायां शरीरशक्त्या
टातो हि कर्षणे परमात्मना मनः प्राणो दयो वस्तत्त्वेनाकर्षकौ रोधक्ता वितितमस्रोथ्यपूर्ववर्णितः
स्वरूपे तत्त्वस्य मध्यनाडीगतप्राणवृत्तिनिविष्ट आघं विश्वविश्वभित्तिभूतं परिम्लानाकाशार्थकलनाप
रिहारेण वितर्कय तथोक्तं इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्णा खपरे पदे प्रतिष्ठितं महादेवं तारकाका
रसन्निभमिति अन्यत्र इडा तु वैष्णवी नाडी विधा प्राणवहा स्मृता विमलो निर्मलाकाशः शुद्धस्फटि
कसन्निभः तत्रस्थितो विलस्वरूपो ध्येयस्तथापि महाशिव इति अन्यत्र यस्य मध्यगतं विश्वं विश्वमध्यगते

चयन् स ह जं सामरस्येयन्नन्नं विद्विषन्मुखेति ४ नवे तयोरंशविभागेनापि परस्परमेकात्मकत्वं प्रश्नानमित्यत्र मांडूक्यो
पनिषत्प्रकारमाह पादाश्चात्मन उनयस्यनाश्चिमात्राशसोपायः तत्राकव्यनात्पविष्टभोगान् विश्वेंसिन्कारपरणारि
सिः प्रभुंक्ते कारस्योमवतिमरविंशोात्तणास्यः ७ आत्मनः निरंशनेरीयचिन्नमस्येयपादाः अविद्याकल्पिता विश्वोतेज
सप्राज्ञाख्योश्चीशाउनतायस्य विश्वाद्रुयस्य प्रणावस्य मात्राश्चकारोकारमकाराख्याः पादामात्रामात्राः पादा इति श्रु
तेः अत्रतत्र इति शेषः इंद्रियजन्यप्रकृतिर्जलस्थानित्वत्त्वर्णतात्मा विशेष्यानुसारेण स्त्रीलिंगता तेषां मात्रात्मिकयाद्वयया
णोमध्यात्प्रकाराख्यो विश्वोजाग्रदभिमानी बहिः प्रज्ञेजीवः त्रणन्नद्विमाय कचवं मनो विलासमात्रत्वयत्वाज्ज्ञा सर्वेये
षोनानृत एव विश्ववदापातरममाणान्न्यविष्टभोगान् देवतान्तःशरीर बाह्येंद्रियद्वाराउद्देसत्त्वद्विषयाकारपरिणा
मजन्याभोगान्स्थूलरवडः खादिसाक्षात्कारस्तु शरीरबाह्येंद्रियांतःकरणैः प्रभुंक्ते प्राक्तनकर्मसंस्कारक्रमेणानुभवह इति
श्रुतेः जागरितस्थानो वैश्वानरो कार इति रामगीतायां अकारसंज्ञः पुरुषोविश्वकइति नन्वकारस्य ताना
नुभवाति मइस्मक्ष्यत्वर्थमाह अकाराख्य इति स विश्वः अत्रं तत्पात्स्ववह शीनाह्रवस्तेषां देवतावहाषिस्य नस्य प्रथ
मान्तेनदृश्रूपत्वर्थः श्रुतिः इत्योह्वेनामेषयोयं दक्षिणेक्षणपुरुषइति सव्यायां तोयं दक्षिणेक्षणपुरुषइति अन्नेन जा
गरितं तथात्मनि स्थात्मानि सप्रणावेकाल्पेनमितिभावः ७ इत्थं तैजसोकारयोर्जाग्रत्संस्कारपरिणतानामा स्वात्मार्थाना
मुपभोगैकात्मकत्वमालोच्याति ॥ यमभावाः स्वप्नवपुरे स्फुरति जाग्रत्संस्काराङ्कुरितम् वह्नानामनस्थाः नायैतो

शि॰ प्र॰
टी॰
६९

69

निजां क्रियां मात्राच्चाकारात्मोऽभ्येके निजमहसा हि तेजसोऽन्तः १ स्वप्नवृत्तेरप्यमनसोऽरेयमावाभवनयमेता
श्रीलयोनाद्विपरार्थाः स्फुरंतिविविचित्ररूपतयावभासंते कीदृशाइत्याह जाग्रदिति इंद्रियार्थोपलब्धिर
श्मयामाविर्भूतविषयानुभवजन्यसंस्कारासनानामिरायूतिनाउपरक्ताम बहुनावन्न्यतिरामनसमधिष्ठाने
नवस्थाः ननायनयास्थिताः स्फुनिजाकिरणैः स्वविन्यासैर्विभिन्नाक्षितान् नाद्दूरमस्फुलिनान् नान् यवि
धेचनीयविषयान् निजमहसास्वचिद्रूकाशेनउकारात्मा तैजसस्तेजोविग्रहः स्वप्नाभिमानी ग्रेतःवि
कृतिमेकेचमक्रतेमनसाक्रस्नाम याकैरीनीमयः अनेनस्फुरमेवाक्रियाकारकफलानतरंतर्निसादेहन
मिद्धिरूपुगतंतमिष्टा श्रुतिः स्वप्नस्थानतैजसउकारोद्वितीयामात्रेति १ इत्थंप्राज्ञमकारयोरूभयावस्था
लयकालभेदाभावंविवृणोति यत्रामीसयरभिरागताः परार्थालीयंतेचनयित्वमाःमकारसंज्ञः प्राज्ञो
स्वयमेवाम्रयान्तद्वाधवृत्त्यासंस्कारमधुरंसभावमाप्ता २ अमीजाग्रत्स्वप्नयोः अवस्थासम्यग्देशका
लविशिष्टक्रिया मन्त्रारथसानुभवगोचराः इमेसीयाइमेपरकीया इतिभेदमागताः प्राप्ताः संतःयदा
र्थाः तदपरादिव्याप्रारयन्तेतदसज्जानयः यत्रयस्याभवस्थायांलीयंतेकारणात्मतयापरिशिष्यंते श्रुतिः
यत्रसुप्तोनकंचनकामंकामयतेनकंचनस्वप्नंपश्यतितत्सुषुप्तमिति तत्रमकारसंज्ञः प्राज्ञः सर्वेषां

नि... श्रीकोणोपादितत्तत्त्वो जीवः यथा नीलपीतादि विचित्रवर्णभेदभिन्नतया सर्वं मयं जाते नैशानकमिन्नमः
नीलरूपमिदं भवति तथा चैतन्याकारतात्मना भेदतु तापिच्छताद्युद्देयं स्वमः क्रान्तिः सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्त
नीयामात्रेति रामगीतायां प्राज्ञो मकारः परिपठ्यते हि लेरिति ह्येतच्च तुरीयं सर्वभावं परात्परं सर्वभेदं तदेव तुरीय
ननमा ह्या यथा जले नैले समस्तमनानात्म्य भिन्नमिव भाति तथा विद्यासंवीततया जीवः स्वात्मना सह मि
लित्वा सर्वे स्वामप्यादिरिति विष्णुरगौचैतन्यं तत्तत्मयात्मया बोधयन्नात्मनस्तात्म्यपिविशिष्टं सर्वं स्वा॰ तानष्ठ
त्यामपुरं त्र्यात्मेदं रमयते माया सदैव तदाङ्गः ग्रन्थे त्रैलोक्य प्राग्वेदमयोत्तमलिङ्गं तत्र मतेकी चिद्विश्वर कामिर
त्त्वा नो त्र्यक्षरं त्रिमिरिति १ क्रियाशक्त्यादिविशिष्टविद्यात्मना कीर्तं कुर्वतो पितृरीयतन्त्र स्थानिजबोधादयनन
मित्या परं यमुच्यते मात्राभिर्निजकलया पृथक्कृताभिः स्वसम्भेदो जगत्त्रयादि नामभिः निर्माय
प्रमिषति त्रैयरासनतो ध्यायतस्तमणवमतं मलापहं तनम् २ यच्छ्रुतिरित मात्रः प्रमाताम हा प्रणवः श्रामिरा
मतो विद्या कालिता विद्या रिपास्त्रयैकात्मतया प्रसक्ताभिः मात्राभिर कारोकार मकार रूपाभिः स्वस्या
त्रिजगनिरेशात्मनाभिज कलया सम्प्रक्तिनेत्रु लेन पृथक्कृताभिः भिन्नरूपतया स्फारितानामिः जगतः द्वादश
मामात्मकस्य विश्वस्य जन्मस्थितिभङ्गमेव तारं निर्माय कारयित्वा प्रमिषति सम्बन्धेनया पश्यति ते नाविकारस्त्र्यक्षरं

विम. टी. ७० 70

सचिंतनेनेत्येति तत्र हेतुमाह यो नित्यं निर्विकल्पमेवविष्णुक्तिमयात्मैवतत्स्थितेननिष्ठन् सोमहिम्निप्रतिष्ठितइति
अतोः परमार्थसारे अहमेवमुद्ररूपः शक्तिमहाचक्रपरस्थइतिनेप्राणेवनलनेमाचाशून्यतनेध्यायतीति
जन्मभावादेर्यय कीदृशेनमित्याह अजमिति जन्मादिविकारषट्कविधुरं गौडपादैः अस्थैर्येनंनतेवाहो
नपरःप्राणोव्ययइति किंस्यादेतेनतत्रविशेषणांतरमाह मलापहमिति अनादिकालोपचितमदसत्कर्म
संस्कारकालुष्यस्यस्मृतिमात्रात्प्रमार्जकं तदनेनतं चित्प्रकाशानंदनंस्वाभिन्नतयावकासयंतमित्यर्थः स्व
च्छंदे सकृदस्मादितोदेविनाशयेत्सर्वकिल्बिषमिति ८ ननुक्रियाभेदवैचित्र्याणांवहते यंकुर्वतोशुभमशुभ
कथंस्वात्मप्राणावस्यसमावेशइत्याशंक्य तस्याविरतेयत्पादाभिन्नमाचाराणांनिजविज्ञकारणविलायनमका
रमाह कुर्वन्यस्मरसचरंविलाप्यविष्टकारेनवपुषिवैतत्रसेरसकारे तं मानेश्वरममकारनामिनैवामावेव
त्वमपिविलीयसेनरीये ९ कुर्वन्शास्त्राचार्योपदिष्टस्वात्मप्राणावविमर्शाकारयापियानयाविष्टप्रकारेप्रकार
म... ...सभावेजाग्रदभिमानमयुक्तेस्थलोपायीयस्त्वरंचेत्तमनस्वभावंस्वरनगादिप्राणिजाते अर्वसा
सुप्त...मा... समपर्यष्टकंस्वप्नपदेनादिजोवज्ञाने पतदुभयात्मकंसकलेनगदिलाप्यविराडाकारमयंसंभाव्य
...षु... ...कारसकारमात्राभिन्नेनतंसर्वपुष्टितेनोमावस्थाभिमानितिसत्योपायौवशात्मदिलापेनचे

२

मि:

सूत्रे रामगीतायां विश्वमकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्ये बहुधा व्यवस्थितमिति तैजसमाभिञ्चोकारमप्यधिरू
विलापयतोऽभिहितं तिमम्मकारमात्राभिधेयमनुस्मिमान्निन्त्यविद्याशरीरकारणोपाधेर्विलाप्य सर्वं ममष्टिव्याष्टिविका
रजातं विमर्शं च लाकारणानात्मनानिष्ठितं तेन चैव तत्तोमकारे प्रविलाप्यैतेन त्रमं हितीयच्छीयाणव स्पन्दानि मश्रुति तं च म
कारमभिन्नमात्रं मामोचि विविधेहेनमुन्यत्र स्वतन्त्राभिन्नसर्वान्तर्वोधेन वीजाविद्याया परिहृत्य मात्राद्यमविच्छेदस्मृत्या महा
प्रणवे विलाप्य नानात्वेन मूलमायाविद्योपाधिर्द्वयं परचिद्रूपावगन्ताचिन्मयतो समस्तायवद्भिनोनेकनकजन्य
विविधाकृतीयनराशिमनलनामिव तेऽग्ने मकारमस्यात्मनि चिन्नैतोपरेर्विलापयेत्प्रीतमर्थोहकारणाश्रतिरे चि
त्तत्तदुपाधिविलापनयुक्तितेनुगणविष्णोरेणविलापकस्य मपि स्वेविलास्मनि स्वात्माभिन्नप्रणवमयत्रयनवे
विलीयमेहीरेहीरवे विनन्मयतो भजनमेपदार्थानां व्याख्यानं योऽखिलनयवेमनिवृत्तोपरस्याभावात्र विलेपनादिरहम
नन्दप्रमानुरितनमनोविकल्पविकल्पितमित्राकाराकेल्यशुद्धेमव्यतिरेकेणाकिंचिदस्त्यज्ञानिरयथावस्थितवस्तुनेतान
हेतोर्भस्यानस्यतानुहेतवैषम्यत्ववन्मयदेवान्तरमन्यपोरभावक्रारितभाव: श्रुति: अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्य: प्रपंचोपश
म: शिवोऽद्वैत एवमोंकार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद सारागउपसिद्धे भूतभाविभवज्जगदात्मरमेव सदागण
वात्मकं प्रविभज्य तत्त्वेन वाच्यवाचकभेदकम् सर्वं सर्वमयोतन्तरं च विलाप्य तन्त्र्यमलतया स्वात्मस्वरूपमयं गणगतसुस्थिति

5

वि॰ भै॰
टी॰ ७८

रभ्यासाच्छिवमहृदयमिति ७८ नहि प्रयत्नातिशयव्यतिरेकेणानस्यैवेदंतेसंभवेदित्यत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति स्वस्थे केनिलयु
गलेनिरुद्ध्याविदृष्टौ निखिलकलनेंधनातिरूता वीर्हितेयनयत्तरलमोहतिशङ्कोऽनमवच्छोकहंसमीहम् ७९ अति
लघुगलेवास्य विषयोंमुखकरणचक्रं स्पंदनेवधनं प्राणापानस्पंदसत्त्वक्रेकेन योर्निर्गमप्रवेशस्थानेनुनाहननयेकेनिरुद्ध्यति
स्वप्रयत्नेन वशीकृत्य तदुक्तं पीनां च वर्वलोचवैवधानाहारशगोचरशीलितिलाः परमार्थरसप्लुत्या कलनावैधककलंक
हीयिता: सकलहृदयपदंथनानिकाष्ठानि विदृष्टौ विमलनमसंविदग्नौ परतता वैधाराणोन्मुखयाधियाहृत्वा संविन्मयी
कृत्य तथोक्तं महाशून्यालये वह्नौ भूताक्षविषयादिकम् हूयते मनसा सार्धं स होमश्चेतना स्रुचेति उदरलाः परतत्त्वबोधोद
येन सम्यक् गलिताभिमाहर्निशस्त्रवेधपत्वापापेघानादशायनयः वेद्यिव्यप्रत्ययमर्दनैकहेतुर्निजनतालोके कृत प्रयत्नायंति
अवंवीतंते स्थान्नामेरनयासासाकुर्वंते तथोक्तं प्राणापानौ निस्पंदयत्नाद्द्वारहृदि रुद्धेति नमस्त्रीयंकोऽशैकृतनाशेषवाच्य
वाचकस्फारे महाप्रमाणवेद्य व सर्वशाशाङ्कि पानस्फारितविमर्शशक्त्यानुसंधत्त कृतश्यन्नत्याह एकरंसमिति एकयवमात्राय
येहंतिसंवदतीति एकेद्वितीयरवसालाकृत स्वह्नेहंति नाशयति मलचय मितिवाद्वितज्मीहितिभिरत्वानन मिश्रभ्रात्रामह्वितीय
विरकंवा [illegible] शिवोयमेमणहंसलस्त्रयोहंसः प्रभात्वितः प्राणादेहंसदृष्टक्तः प्राणोहंसस्त्वलिनइति प्राणयवेत्सयाणा
यहंप्रत्ययसंक [illegible] स्यज्ञापरत्नेन सामान्त्रिमेयतनराकृत्यंतरसवशिष्टमामकामक्तारितिभावः अतः कश्चिद्दोरः प्रत्यगा

१२४

स्थाने मे सदा वसति ॥९॥ तदुक्तं नवमपद्ये इति १० ननु सूक्ष्मो विमर्शो येन समस्तानां कार्यं इत्यत आह निर्याणादि
निरयनैर्यत्नं ... शब्दानां तु निरखिलस्य च प्रवेशात् योमाज्ञानतरनन्तः स्यात् ... निर्याणादिना पञ्चविधेन
नात्मपरमेश्वरीयान् ॥ यतः निरंशाज्जगदभिन्नस्वात्मप्रमाणवान् शब्दानामकारादिहकारान्तवर्णपदा
दिशब्दसंकेतानां त्रिभिरध्वैः पश्यन्त्यादिमार्गत्रयैः निर्याणात्मवाह्यैर्निर्गमात् अखिलस्य पदार्थव्याप्तता
काशयत्येन स्वजगतः प्रकृतिः स्वतदात्मव्याप्तिरस्ति भगवता यतः प्रकृतिः प्रसृतापुराणीति पुनस्त
त्रैव प्रवेशात् तत्कालं तेनेन्द्रियादिकेकटकादिवन्नेदकरस्य निर्वहनात् तिष्ठमानात्मक तत्ताम स्वरूपस्थानियतिप्रसरो
परस्याकारणात्मतावस्थितिश्च संभवति जयाख्यसंहितायां निष्कम्पबोधसामान्यरूपोऽभ्यनुग्रहस्व
यम् येन सञ्जनिता भावाः स्थूलसूक्ष्मतरादिलाः सामान्यबोधरूपस्य स्वरूपस्यैकतां गताः यदाभिन्न
स्वभावोऽपि संकल्पाद्विधितस्य च ग्राह्यग्राहकरूपपदार्थस्वरूपस्य प्रथमः स्थितः संकल्पपदवीं शुद्धः स्वरूपेण तः
स्थितः स्फुटम् पदार्थोऽपि यः शब्दो मम संविदि संस्थिते विरहादुकरणोन्यासमयत्वपदवी कुच वाच्यवाचक
भावेनाभिव्यक्तः स्थूलरूपेण ह ग्राह्यग्राहकभावेषु योगिभक्तिमयानि च मन्त्रस्थूलतरस्रष्टव्यवहारश्चि
लेऽस्थित इति ननु प्रणवपञ्चकस्य वचेष्टिं मात्रारोपणफलं तत्र ... शक्तिवद्ध्यानमन्त्रदोष संशयको भावार्हे

वि. प्र.
टी.
१२
12

यथवस्तुनिश्चयस्य रोपयोरव्याप्तेः किं तेन केनचिन्नियमोऽत्रास्थे भुवि चित्राविचित्रमशोदर्शनादिस्पाशोवय
नत्वारोपयापवाह्यारहारावितिविरिहणामर्भिव्यनवस्थाविवेकनायनत्वा नेगादेनमितिमुत्रयति यदि तेहान
क्रियासंवेटसनतः मात्रानतृर्धिष्ठान्तुरवस्थानेऽपशङ्कासम्यत्ववर्णास्तुयत्र पामकचित्रमवेशाय
शिवहष्टौ नमोऽक्षिमन्यथालोकेयः शृङ्गानुगमादृते प्रवृत्तस्मिानिसानः परेऽस्याधिगच्छतीति
नहि तस्यापि जीववदियत्त्वं कथं व्यापितेनमाह यतनुरिति चिदेकरसतमादाकाशानियंचितः अत्र च
मार्दर्शादिगुणस्पृष्टः सर्वस्य तदव्यतिरेकात्परमार्थतो नानूनतत्त्वपत्तेनापि कत्वचिद्विरोधाभावादिव
र्थः स्वते तस्मात्ताहतत्त्वपत्वान्नविरोधोऽस्तिकश्चिदिति नत्वहंप्रत्ययविषयकर्तृत्वव्यतिरेकेणेनर
वादिनो विमर्शस्यावसानं तस्यान्तस्यादिप्रत्यवमर्शाभावात्कोऽहं नकं चेत्यत्राह हीति अस्तोरत्वेन
स्तस्तुपत्तयायरमाणवादियोगहष्यान्यरमारणोयात् अतिसूक्ष्मः स्वस्मात्स्वस्मिन्तरं त्वमिति
ग्रते: अतः केवलयुक्तिवादिनोऽप्रतितानाप्रयो नाहरं चिन्तनं नात्मवस्तुनिश्चयायैव स्वस्था
रत्नविष्ठानुत्वविवेदनवा इतिभावः सवचिंतामणौ भ्रमेणानलभ्यतेयस्य ध्यानानाकर्शमारप
गोम स्तस्त्वमोऽमृडमिति नहि वस्तुनः स्वरूपत्वं यथाभूतवस्तुनः तिचेतनति
हृदगोचरं

१२

यच्छितो विवेच्यतत्त्वस्योपदेशः न हि वस्तुव्यतिरेकेण विवेचनं संभवेद् वस्तु नाच्छन्नस्येति विशे
षणं तेनुग्रामसुवयति महद्भिरिति अस्मांडलक्षणमपि महीयानित्यिहेदन् उद्भुयहेदानामिवम
हामुद्रोधितेषानंतगगभीं भूतनाद्यतनयमविवेक्रे शक्यसंस्त्वेषप्रवणानांप्रतिशिरोमहावा
क्योपदेशं प्रतिश्रद्धातिरेकादिति भावः श्रुतिः महतो महीयानिति वासिष्ठे यस्मादनुगत्य
नेतानि बुद्ध्यागलयेरिव नत्वेहेतमाह विश्वेति मायाकार्यस्य जगतः अतः कार्यात्मना
तिष्ठन्तस्य घटपटनीलपीतसुखादिग्राह्यवर्गस्य नराद्यग्राहकवर्गस्य बहिः कारणात्मना
नेषु वस्त्वादिषु हेतुषु अत्र नानात्मतास्फुरणात्मनामंकरणानियंतृत्वेनव्यापनाद्धेत्वर्थः आरी
रजोवाशाहोवामानसोवापत्भक्तः व्यवहारोपयोगी नास्ति यत्र वेनाप्यनाग्रह इति ॥ ननु के
वामनुभवविलंकदानन्दनं भवनीयमित्यत आह निशायाः त्वयुदिते नदीहितनाथी स्फारे च
प्रमितयग्राह्यहेतिवासितन् वेधाकोदयाविकचेहाणामृज्ञानांथीराणांगलितरजस्तमोमला
नाम् ॥ धीतणांधियां यरतचानिश्चयात्मिकायां बुद्धौ रमाणानां अन्यत्रापि चेति
मूर्खेनाडयन्त्येच्छेनेद्रेजरवदत्यप्रयोगः धियेनीलसुखादिवेद्यजातनर्हन्तिमीरयतां कस्य

अथवा विश्वस्य ब्रह्मांडा
न्तर्गत सकलजीवनिका
यस्मात्ः अन्तष्करणव
न्हप्येवहिः देहेन्द्रिये
षु साक्षितया गमनात्

चि. प्र.
टी.
७३
73

मानानो वा सकलस्य स्वदुःखभोगायतनशरीरं तं नगरं तानपि निरंतरानुष्ठितानविमलक्रियाक
लापयोगिनं भगवदीरितशक्तिपातविद्धहृदयेन समादिनमित सुखं चैनस्यात्सं ज्ञाननी
लयीनादियदार्थ्यं यथास्थितसंविदाभरितं तं तदृष्टीकान्पुरुषधौरेयानग्रणीहंतां केवलितवि
शैवे चिद्यात्मकानसंस्कारोपगतविषयभावाभावदृष्टयोवगतरहस्यतत्वानिवतद्यस्य फणि
नः किमीक्ष्येनोन्यर्थः भगवतः यंहि नव्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ समदुःखसुखं धी
रं सोमृतत्वाय कल्पत इति तत्र हेतुहेतुमद्भावेन विशेषणद्वयमाह बोधेति बोधस्य
संविदः क्षेत्रे वार्कस्य उदयेन विकसितानि विगलितवेद्यसंकोचात्संविदाकारविषयाणि
नयनान्येवाम्बुजानि निःशेषात्सांकाददायितानन्यस्यानि येषां अत एव गलितप्रशामि
तं रजस्तमोमलं वैचित्र्यमोहकारि रजोगुणतमोगुणकालुष्यं येषां तथाविधानां श्रु
तिः वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वा इति नि
ष्ठायां नितरां तु त्वा वरमालक्षणा याबीजमस्तये:   ष्ठयेस्वात्म

२
४
५ नमः पराहूतस्फारस्म
प्योयथार्थसंविदः
प्रस्मित्रमात्रात्मनि पर
प्रकाशानंदघने
श्राहहन्ति नेदक
रतयानिहेति
क, चंमीत्यर्थः
गो३पा ५६

समावेशात् ...र्यो नोदित्रे सतितत्प्राप्तमवो धात्मिकाधानिशयामीतितानामर्थानांसमायं सितःप्रत्रोयंनमाते
त्रमिदं प्रथ...मेव ग्रहमेधो स्वामी स्वातीदुः रवीतीरागोदमनेन वर्णितः स्त्रैवंप्रकारेणभेदोन्मिषितानांप
दार्थानामस्फारे विविधाकारत्वस्फुरणाभावे चोदयमपि गते सति प्रमितृैकके ग्रन्थथा गृहणातः स्व
मो निष्ठानत्वमज्ञानतः विपर्यासेन तयोः तीर्णत्वरीयं पदमभ्युतश्शति ११ ननु तेषामाखिलमूढवीना
त्मना प्रहृत्नायाश्च विद्याया परविमलवस्तुप्रत्यभिज्ञानेन संशये सति तत्प्रकमिदं शरीरं न पतितत्रको
हेतुरित्याह यज्ज्ञानामलतसपापिनो शरीरकं थाः प्राकृतिवलिता सहप्रबहेनाः सर्पाणांत्वचरवसे
ति कर्मयावत्तावत्तान् किंद्रुतकलनान्विकारयन्ति ११ यस्मात् यातीतपरप्रमाणवस्मात् यातीतप्रकाशा
नंदस्वभावो महाप्रमाणो वाहमस्मि सर्वमिदं निजशक्तिविजृंभमात्रमित्येवं लक्षणो बोधप्रवाजरामरकारि
त्वारमलरस संलिपिबंति विचिद्वन निस्मृतिहेतृदेहादिप्रमातृत्वाभिमानं च प्रमकारं तत्र एतत्पीत्व विज्ञानाद्
हस च मन्कुर्वंति तच्छीलायेते षां वीरेश्वराणां जीवत्प्रगवानां शरीरकं थामलामद्भवन्ति सततयम
वेदी कृतपंचभूतकञ्चपवतत्पयात्सवे वासनया संचितत्द्विकारांशकपीस खंडसंपन्न शरीरांशुका
नियानत्कर्मप्रारब्धकर्मभोगपर्यन्ते संतिमाणस्पन्दनुषोविधीयंते ननु मियो विरोधीदं भूतपंचकं कथं

वि देहात्मनाचरितेन किंचकार्यं स्थितमनुमानान्नैकारणमपिनष्टंनविद्येते नाशंका हृदयमेकार्येन परिहरति

ही. …गिति शाकनशरीरप्रयुक्तकर्मवासनयावलितैर्वेष्टितैरस्मदैः प्राणतन्तुभिः हृत्नाः संपन्नाः

७४ वृत्तोंशत्वात्क्रियाशक्तिमतास्वान्तर्गृह्वितविनाशेनप्राणमध्येणमणिगणवन्मिथोभिन्नस्वभूतांश

74 पंचकस्यसमयान्नकुलविधातविहितफलोन्मुखशुभाशुभक्रियानुसारादाकृष्टस्य पंचीकृतितोमा

लावत्पिंडात्मनासंहतस्यपयाष्टबोधेन सत्यपिकारणात्तानना शोकर्मावसानपर्यन्तंकरनिर्मुक्तश

रवत्स्वस्थानमितिभावः तदुक्तं स्वकर्मसूत्रग्रथितोहिलोक इतितेषांतथकलनाभावत्वं दृष्टान्ते

नसूचयति सर्पाणामिति त्वचोनिर्लेपिणः विस्मृतकलनायथासंतितथानीवन्मुक्तशरीराणी

त्यर्थः श्रुतिः यथाहिनिर्लयिणीवल्मीकेमृताप्रशस्ताशयीतैवमेवेदंजीवन्मुक्तशरीरमस्ति

विद्याशरीरपतितेस्थितेवासम्प्रकोटस्थपटवदिति तथाप्यदृष्टपुण्यपापकर्मसंस्कारस्यहि [illegible]

ष्टिफलेन विकारंकुर्वतीतितन्नेतिश्रुतिकल्पायेन निषेधति नाडइति शरीरकंथाः तान्वाधास्तनपाथितोजी

वन्मुक्तान … विकारंयांति स्रवेदुःखादिभिः मानसविक्रियाकुर्वंति नमात्मतदस्यपवनपामहिमाम…

न्यवंशरीर … तथाप्यान्यैवरमादिनार्थः भगवतोक्तं उदासीनवदासीनोगुणैर्योनविचाल्यत इति तेषां

विक्रियाभा… हेतु… विशेषणमाह … इतेति विदीर्णा… … नाडुपयाप्येषान

पूर्वोत्तरदेहद्वयनिक(?)भोगावसिष्टं भूतभाविकर्मद्वयमशेषप्राणिनां सूक्ष्मसंस्कारात्मना चेतसि
लीनत्वाद्दीर्घब्रह्मयोगमनाधिगतस्य सुखदुःखफलभोगसाधनेन तदन्तरेकचिल्काविद्यद्दृष्टानिष्य
न्नविरजस्तकृतलेशराशेः फलोदयभूतस्य निर्वेदादेरभ्यासदार्ढ्येनापन्नायां चित्तस्य तानवात्मिकत्वती
यम्भूमौ नष्टं भवे तस्य मवायिकारणाभावेन तस्य मवेतकार्यस्यानुत्पत्तेः स्वदभावे तदन्तर्गतघटत्वानुत्पत्ति
२५ वन्नतो मंदनुग्रहस्य वणाकृतिमूर्धन्यवाकार्यश्रवणादिभिरुत्पन्न सात्ताल्कृतिहृष्टो पखिचपवलात्परि
निष्ठितायां चिन्मयतया तद्द्वयस्य विलयमनुभवतोपि पुरुषपौरेयस्य कालचोदितप्राक्तनसंस्कारमा
त्रपरिणतवर्तमानदेहविकाराणामवशं कुलालचक्रभ्रमिवद्ध्रे कृत्वेन हितेन भर्जितबीजवज्जावि
फलोत्पत्तिनात्मवीर्यनलनिर्दग्धाभिमानेत्युनवानस्यात्मस्य चरमा देहहस्तस्यान्यथा चेन्निगमकदेव
प्रगीतजीवन्मुक्तिदशाभोगप्रस्यावस्यतदन्वेषणप्रवृत्तानामप्रयोगोपकृतेश्च व्याहतिः प्रसज्येतत
स्मात्मनसा सह संचिताणामिवासनानामस्य विलयाय यथार्थसंविद्धा येन नत्तुभोगव्यतिरेकेण प्रा
क्तनस्य यथा तूलराशेरेवकेनापि हेतुना वह्निरीत्येनत्तनद्भिन्नानां परात्मना परिणतानां तत्तत्तानस्मा
र्योर्गार्जितस्य संचितात्मकर्मणो विधिना फलोन्मुखत्वाद्धे दितस्य प्राक्तनकर्मसंघातस्येतत्पिंडात्मना निष्पा

स

वि
पु
टी
७५
75

दितस्य फलभोगात्स्यात इति प्रक्रिया श्रुतिः नाभुक्तं क्षीयते कर्म वत्सराणां शतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृ
तं कर्म शुभाशुभं बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः स्मृतिः यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते
ऽर्जुन। ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति ॥ १३ ॥ ननु देहपातानन्तरं तेषां का गतिरित्यत्राविदे
द्दकैवल्यं विवृणोति। मुक्तानां तनव इमाः स्वयं पतन्ति व्यालानां त्वच इव कर्मशेषभोगात् लीयन्ते श्रुत
रस्मा नितान्तश्च यत्र याप्राणानां सलिल इवांभसां संयोगे ॥ १४ ॥ मुक्तानां जीवद्दशायामेव वस्तुतत्त्वावलोकाद्
३ न्वितमायादिषट्कंचुकानां वीरेशानामिमाः दृश्यमाना हतकत्वात् तनवः शरीराणि स्वयमना
यासेन पतन्ति प्रशांतप्राणस्पन्दा भवन्ति तत्तदाह वोधेति यथार्थवस्तुविज्ञानमर्दिताभ्यासे
विताणासिककर्मभ्यासवशिष्टायाः पूर्वदेहार्जिततद्देहारंभककर्मवासनायाः भोगाद्भोगे विधाय तस्य
मोपेपंचमीनयद्दृष्टान्तमाह व्यालानामिति यथा सर्पाणां निर्मोकपतने हन्ताममतालक्षणात्मिका
विकृतिः नस्यात्तथेत्यर्थः वासिष्ठे अहिर्निर्लयिनीमहिरात्मनयाजगृहे परिमोतृणात्स्तु पुरा परिमुच्य
त्वतामभरगाः स्वविलेन निरीत्यतन्त्राल्मतया वपुरिति नन्वेतत्पातानन्तरं तेषां सामान्यजीववद्योन्यन्तरप्रा
प्तिर्नेत्याह लीयन्त इति परपराहयस्य भावेयाणि तारेमहाप्रणावेनानाघटोपाधिभिन्नानामंभसां जलला

नाशु पापि विधंसे सति स्वाश्रये सलिल इव।

सुयोगमतिशयनाशात्मप्राणानामनिलाः पंचप्राणाख्या लीयंते विमर्शनया शिष्यन्ते बहिर्न निर्यान्ति संस्का
रसंतत्यादित्यर्थः अग्निः ननु प्राणानामेकाग्रतां तिततथैव लीयन्त इति नयदेवमाह एतेनेति काम्यतेन्तः स्वरस :
योग्यमन्तरङ्गापेक्ष्ययोगिनां संस्कारो येस्ते वासिष्टे पद्मानिर्वासनाः प्राणास्त्यजन्तीदं शरीरकं तदेतद्भूयस्त
न्मात्रैर्यान्ति व्योम [illegible] निसंगमस्मिति १४ इत्थं श्लोकचतुष्टयेन व्युत्थानेन स
स्तुतं तत्वेन व्युत्थानेन परामृशति त्रैकालाकलितकलाचयाकीर्णमोंकारं सकलकलाकलंकशून्यं प्रा
लोकात्मकलकलातत्त्वांशयानं कालस्याकलयमनोकलेशमीशं १५ हे मनः तं निगमतात्पर्याधिष्ठितैः पू
र्वोभियं तत्विशेषणैः समर्थितस्वभावमोंकारं सकलनिगमाद्यपदं महाप्रणवं प्राकलयन्निज समार्पणे
नावमर्शात् तदेकं सर्वव्यापिनमोंकारं मन्वाधीरो न शोचतीति कीदृशं तम् इत्याह कालेति सूर्यादिसंचार
कृततल्लवनिमेषादिवत्सरपर्यन्तात्मकस्याकलितेषु सदात्मतत्त्वविमर्शवैमुख्यादागणितेषु कालत्रयेषु
भूतभव्यभवदंशत्रयेषु प्रकीर्णं सदाभासनतयानुस्यूतितं तदेकं कालत्रयगतिहेतुमिति अथ हेतुगर्भ
विशेषणमाह सकलेति चिदानन्दात्मसत्त्वान परत्वात्समस्तकालभेदकालिमवर्जितं अनेन विशे
षणाद्वयेन पूर्णत्वं विकार्यविकाररहितत्वं च संवित्तेः प्रत्यभिज्ञाया सर्वथाभासभेदोपि भवेत्कालक्रमाकारः

वि
पु॰
२८
26

विछिन्नभासः शून्यादेर्मातृभातस्यतो स्तकृदिति तथात्वे हेतुमाह आलोकादिति कालस्यगर्भेष्व
स्मितनानानियतिनियमितविश्वप्रवाहायातिर्माणशक्तेरालोकात्निजचितिप्रकाशेन सकलानां
कलानां शून्यप्रमातृविजगद्भूदयादिक्रियाशिल्पानां तत्तांतत्तदाकारवेदनेनैपूर्णं परदानमो लुव्या
द्दिशन्ते तदुक्तं मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ क्रियावैचित्र्यनिर्भासात्कालक्रममपीश्वर इति
नन्वकदा तस्य सर्जनेच्छा जगतो वर्त्तते तत्राह कलेशमिति कलानामिच्छामयत्वात्त्वांशभूतानां विवि
धशक्तीनामीशो नियन्तृत्वेन स तत्र न हि शक्तिमतो व्यतिरेकेण तत्तः शक्तीनामुत्थानमर्हति भवितुमे॰
कस्यापवर्तितास्थिति प्रसंगेन कर्तृमित्यादि स्वातंत्र्यस्याभावापत्तेः तत्तच्छक्तिमतानोदितास्यापवि
स्यैवैचित्र्यसर्जनस्याभिन्नसमवायिनिमित्तभूते नियाने कुलालस्येच्छावद्घटादेरितिभावः तत्र विचारे
शक्तिप्रसरसंकोचनिवहाव्दयव्ययौ यस्मात्तस्मच्छिवोन्यः सर्वभावप्रवर्तक इति तस्य निराशंसत्वा
त्कथं तथात्वे तत्राप्याह ईशमिति सर्वत्र स्वातंत्र्यशक्त्या स्वतंत्रेण कस्यापि वोदनात्तत्र सर्वस्यात्मत्वेन हितीया
भावादितिभावः स प्रभिता यो विवितिः प्रत्यवमर्शात्मा परावाक् तत्समोदिता स्वातंत्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमे
शितुरिति योमायाद्यपमाश्रित्य प्राणापानाश्रये स्फुरन् तद्द्वारामर्शशालीनिःसेव्यसंतो प्रणवस्वसः ॥

इति श्रीचित्पदीपञ्चाशिकाभिन्नमणवविमर्शो नाम चतुर्थः प्रकाशः ॥ उद्दंका चिद्रचनोच्छलद
र्थचिद्रसंविद्रसेन परिरम्यचयास्वभिन्नो निर्यातपञ्चपतिभिरात्मनिवासभूमौ शक्तिपरामखिलशक्तित
तुं नतोऽस्मि ॥ विश्वमार्यापितः श्रेष्ठपरायापं चामेपरम ॥ उपापिस्मृत्वान्तरणे तबोधं च शास्तिमानसं एवं
विधात्मोपास्तोपरिनिष्ठितस्य चित्तस्य विस्मयपस्तस्य संस्कारशमनाय प्रदृश्य चिन्मूर्तेः पराशक्तेरनुः
स्वरूपं तद्बोधं शक्तिस्तैरुपास्यकोपासनाय संभावितं यत्नत्वपन्त्यादिवाचां निस्मरणाडृश्यतन्जगद्विकः
ल्पस्योन्नासमपरिदेशयिषुः प्रथममशेषानर्थसंस्कारात्तारम्भतां मोर्थकला [illegible] दर्पयति ॥ चिद्वैत्यप्रव
यवितीकृतां चिद्रं चितेव चिद्रितमुचिताऊ चिद्रकेण चिन्मेमेचलचितिद्रेभनावेरणाचर्ध्मन्तावरचंषोनयः
स्वयातः १ हे चित्र चिद्वेत्यां प्रवृत्रुपतासि इति चित्तेत्योन्मुदं तं दिनचित्रमभिधीयत इति त्वयाऊ चित्र
केणप्रचटितघटनाकारित्वात्कामितालेख्यकारिणा चितः संज्ञचित्तजीवचितेः चेत्यया निजविकः
ल्पोत्थापितयानाढ्यज्ञानानामीत्यविधाहत्यासरयः प्रचयः तप्तलोहपिण्डवदन्योन्यैक्यप्रत्यायाध्यासेन
न चितीकृतेनराशीकृतमर्थ्यं चित्रं पुरः विशेषाकितघटपटादिदेहेन्द्रियाघालेख्यं भगवता तेऽत्रैतत्र सेया
गान्न द्विहिमयनमेति चितेय चिद्वेत्यम्नन्यपराकाशेचिद्रितं संकल्पपरम्परयालेखितं स्वतन्त्रसमावेश

र्थ०

नः

स्प०
मुद्रा०
र०

वि॰ गोपमनायुक्तेपितमित्यर्थः रामहृदये आभासवुद्देः कर्तृत्वमविछिन्नेविकारिणि साक्षिण्यारोप्यतेयथा
११ व॰ स्वामीवत्वेतथाञ्जुयेरिति ननुसकोयस्त्वात्मानंपिदध्यात्त्वयाविनानकोपीत्यत्रहेतुमाह अचितेति वेष
७२ ङोतानभित्वानाज्जडश्चस्त्वयेनन्नतोमेनजडत्वंतत्रापिहेतुमाह अचलेति निर्विकारस्यैर्गमहाचितेः कुम्भन
स्यगाङसमावेशानृपालिंगस्याचवेरणसमीपमनागतेनततः किमतआह अचर्व्वेतेति तदसन्निसाम
र्थ्यवशान्मयाश्मेचघटवज्जडत्वाहृश्यात्मचरचरयोनयः स्थावरजंगमजन्मानि अभुज्यन्तयोनिर्हृयोरित्य॰
मरः भगवताकारणंगुणसंगोस्यसदसद्योनिजन्मसु २ वस्तुतश्चमर्थ्यचिन्मं चिदाकाशान्नभिन्नंतवततन
दस्फुरणादित्थंविभातीतिवदंश्चिचेत्ययोरन्योन्यविभेदकरलक्षणपाटनपटुतरयाप्रज्ञहंसविद्याभेद
भावमाह यावत्प्रकाशसमाप्ति वदेतेनत्वविषयदृशाविदेवसर्वमित्याकर्णयशासितात्महृन्निवदे चिता मू
स्यामनन्तरसान्नुपाधिचेत्या चिन्नं नित्यमपिलभस्वचित्यहोभिः २ दृचिमनजशक्नुरुथंधिसभाव सर्वथराप
व्याहृतानेप्रमात्रप्रमेयप्रमाते चिदेवपूर्णाहृयचित्प्रकाशमेववचेचिद्धवमनाग्भिन्नायेवेघाभातेनशक्नेनताना
भिन्नतरंगादिवदसम्यग्ज्ञानतोभितभिदभिन्नमिदं स्फुरति शुक्तिप्रामविचार्यकस्यापि भ्रमस्ययोग्यंतेनासिमोह पृ
नयानानावर्तान्तरपतनादेरितिभावः वासिष्ठे चिन्मात्रमेकमजमाद्यं तेनगच्छामीरिति भ्रममूलप्रांततयेविमर्शीत
मं॰ रुमाह

चिदमित्रं चेत्यतत्त्वज्ञानविविदिषोल्लवान्यविषयदशाक्षुभ्यज्जनस्यवबोधायैतत्त्वदर्शिभिः समावि
तैयत्स्वबोधदृष्टं वैशेषयथार्थप्रतीतिमद्वचनं यथास्यात्तथा कथयिष्यामि किंतु सामान्यवाक्यवन्मन्दशक्ति
नैगणेयमभिधेयमाद्‌ आकर्णयपरमज्ञा चेदानप्रतीत्यावधारयत्वं शामितान्यवृत्तिचक्रं निहृत्तपरमतत्त्वविश्र
वित्तरकल्पनापरम्परं यथास्यात्तथै सर्वथः मोक्तयत्नेषु हितात्तुसर्वसंकल्पान्सत्वे चित्तं नियोजयेदि
ति तदवष्टंतेः फलावाप्तिंव्यञ्जयनाह अस्माइति शल्लुनायाः पराबोधदृष्टेः मननस्य परतत्त्वानुकू
लचिन्तनस्य रसमनियतधारावदनुवारंवारं पातं शीलं चेत्स्याः तर्हि त्वमहोभिः कतिपयदिवसैः चि
ति विशुद्धस्वपूर्णचिदेकरसे विश्रान्तिभवबाधविषमतापव्यावसानानुभूतनिर्वृतिभूमिकां लभस्व।
स्थानकरात्रोषचेतॉनुसंधानरिक्तत्वाद्वशिष्टचिद्रसत्त्वसंपन्नतयाप्राप्स्यसि भगवता युंजन्नेवं सदात्मानं
योगी नियतमानसः शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छतीति १ ननु सा कायया चिरकालो हितं
चेत्स्यादत्रप्रत्ययात्मिकसंकोचविलाप्यचिद्वशेषात्मत्वेन भासितां दर्शयति॥ विच्छिन्ने भवति परेति
नामवान्पत्रूणीत्वान्मदसतिमयथाचेदोस्मिन् सूक्ष्मत्वादणुरपियत्नेशेलिमेरुः स्थूलत्वात्कन
कगिरिः भवेत्सराणः २ विच्छिन्नेपरमाकाशोच्छलितस्वातंत्र्यशक्तेः परेति रहस्यनैयापगीता

चि परा शक्तिरित्नीतरनाम भवति प्रत्यभिज्ञायां चितिः प्रत्यवमर्शात्मा परा वाक्स्वरसोदितेति नन्वरहस्यवि
७५ द्भिः देवैरेतत्वभिः पदेतिनाम वर्णितमिति तत्राह पूर्णत्वादिति सदसतिसंकोचविकासहेवाः सत्वास
76 त्स्वभावे अस्मिन् हृष्पत्वादिरन्तयोपलभ्यमानेश्चविधो मिषितविश्वेत्समवायनिर्भरे जगति पूर्ण
त्वात् अन्तर्बहिर्निर्भरितनिरवच्छेदनिजरूपत्वात् विज्ञानभैरवे अर्थं प्राणोपस्थोजीवो विसर्गात्मा परो
भवेत् उत्पत्तिस्थितिपस्थानेभरणाद्भवितस्थितिरिति तथोक्तौ हृष्टान्तमाह मृदिति यथामृत्तिका घटेषु
ह्न वोपरेशात्मूपेपिंडत्वघटत्वेपूर्णतउभयावस्थानुस्यूता तत्रात्पतुद्धिकल्पितं कार्यकारणत्वं निर्देशमात्र
मेव ततस्तत्वाद्भिन्नमितिभावः अथघटनिर्देशेनोभयावस्थानेयायघ कार्यं ततत्कारणमदित्यनुमानादि
ति किंपुनः सर्वेषमात्हरणं निजतत्वात्मना भिन्नमितिभावः अथघटनिर्देशान भासनश्तियथा सूर्यस्यम
री चिवक्रेण एकचिताशेषविश्वव्यापारस्यप्रतीतिरन्यस्यनभवतितथा निजमतिवैकल्पाह्वा सार्थगम्य
नीवस्यन स्यात्मप्रतीतिरित्याशयं कोटीकृत्याह सत्यत्वादिति अण्डरूपगिवातान्तर्गतं नपनापानादे ह्न
ष्ट्यमानत्वस्यत्तरष्पलिकणविंशद्भागोपिपयस्याः पराख्याया अशेषचेतनारूपेणविज्ञभैः पर अयेनिखिलत्व
लोण्डलंभोभूतः सर्वेतरस्तिवेषयवैविश्वस्फुरणोन्मुखकरणचक्राविषयविदेकरसस्वभावात्तानत्वादितिर्वरितस्या

अनेन सूक्ष्मत्वादप्रतीत्या स्थूलतापातः समाविविदिषुणां क्रमापि न विश्रान्तिरित्याशंकामपनुदति स्थू
लत्वादिति कनकगिरिः हेमाद्रिः अशेषविश्वव्यापनात्मकत्वेहमैत्वात्परमाणुः सूक्ष्मइत्यावपि भू
तपरमाणुर्भवेदित्येतन्नस्तदा सर्वज्ञधामनियतं सर्वत्र परतत्त्वोपलाभ इति भावः श्रुतिः अणोरणी
यान्महतो महीयानिति २ ननु परा विसर्गयोर्दीर्घिकं भवदाधाराधेयसांपत्त्याद्वैतानुपातिनी दृष्टिस्त
यो० थ्यानशांता स्यात्कथं भवत्प्रणीतपेकथ्यं वाऽद्वैतोपमर्दकत्वाशंकाशमनाय प्रसङ्गप्रतिभाविष
यमनुन्मिषितविश्ववैचित्र्यं पराशक्तिस्वभावं स्वदृष्टान्तमुपपादयति तादात्म्यान्निखिलमिदं भवेद्यदे
तः शाद्वात्मद्रुदलमुखाद्यथाहिवीजे याभिन्नात्मिकसमतत्त्वनः स्वतेजाज्ञानोभा इव का विभिः स्वता
पवासा ४ शाद्वात्मनिर्विशेषणादाकृतिताकारादिलकारान्तमातृकाचक्ररूपं निखिलमिदं मितक
रणाविषयं भासभासकपरम्परात्मकं तत्त्वग्रामं यस्मान्निर्विशेषशक्तेः पाषाणसारवदन्तः घनीभू
तचिदात्मसमरसतया वर्तते सिद्धामृते साचक्रेऽर लिनी वीजजीवभूता चिदात्मिका तच्चक्रवेष्ठोन्मेषा
द्वैविध्यं वर्णास्ततः पुनरिति तथात्वे निदर्शनमाह द्रुमदलेति यथावीजे हृदयं स्कन्धशाखोपपत्रपुष्पफ
लप्रभवपल्लवमयतयास्तीति तथेत्यर्थः वासिष्ठे तत्रेदं दृश्यते सर्वं न च किंचन दृश्यते वटः स्ववटधाना

वि यामिव पुष्पफलादिकमिति ननु परप्रकाशशिवेनैतेन तत्त्वविशयविस्मयशक्तिशासनेन किं फलमि
७९ त्याशंक्यते यथा नैशेन तमसा संवीतस्य बाह्यवस्तुरूपस्य गवादेरस्य निर्गतो दीपाभिन्नप्रकाशेन मार्गप्रदर्शना
79 पि गृह्णानत्वस्य दीपेन ज्ञापयति तथा स्वात्माख्यातिसंकुचितदृष्टेः परशक्तिपातोपदर्शितो विश्वावयवान्तर्व
५८ र्तिरूपस्तत्त्वचिच्छक्तिप्रकाशः स्वेन सदैकाख्यमासाद्य स्वान्तरस्य परां ज्ञानमात्रं निर्विशेषं शिवतत्त्वं
ज्ञापयतीत्याशयं चर्चीकृत्य शक्तिमतः सह शक्तेरभिन्नतां दर्शयति येति चित्कस्य इच्छाज्ञानक्रियात्म
कस्य शिवशक्तिनराख्यस्य वा समतापानकरसन्यायवदेकरसतां तत्त्वेस्वरूपं यस्य तादृशात् स्वनिजानन्द
स्वभावे तन्मतः इति ज्ञस्मानन्यापेक्षाहृयाह्लादविग्रहात्परप्रमातुः या चिच्छक्तिरभिन्नाभेदव्यपदेशश्च
त्या शिवदृष्टौ आत्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निर्वृतचिद्विभुः अनिरुद्धेच्छाप्रसरः प्रसरद्दृक्क्रियः शिवः स्व
स्वशक्तिचित्तय सामरस्येन वर्तते चिद्रूपाह्लादपरमो निर्विभागपरस्तदा एवं तन्मात्रचित्तस्य वियोगाच्चितया
त्मना शाक्तो निर्वृतचित्तस्य तद्भागविभागयोरिति दृष्टान्तेन तदभिन्नत्वं स्फुटयति भानोरिति यथा
जगत्प्रकाशहेतोः सूर्यात्तादृशी कान्तिरभिन्नावस्तु शक्तित्वात्तथैतत्पर्यायः इत्यंशशब्दो यो पलतिते नानन्तरपर्य
गानिर्णीतायाः शक्तेरभिधानमाह कविभिरिति अनाहतनादमिस्त्यविद्भिः।

सापादत्रयवर्णिता चिच्छक्तिः पराभिधाना तुर्यस्वभावा स्फुरत्तास्वानुभवारोहणेन कीर्तिता । पंचत्रिं·
बांसाह्वेकाचिदचिन्त्यरूपमहिमा शक्तिः परा गीयत इति ॥ ४ ॥ तर्हि कथमिदं पृथ्व्यादिशिवप्रतीयते ततो भि-
न्नं चेज्जगद्भासने द्वयवादखंडना भिन्नं चेज्जगत्प्रकाशत इति कथं वा चेन्मुक्तिरित्याशंक्य विहृदनुभवक-
ल्पितां जगदात्मतां भेदाभेदशून्यायाः परादेव्या गर्भे वस्तुतो नास्ति समरसस्वभावत्वादिति सनिद-
र्शनमाह ॥ शून्यायां तनुकरणाशयात्मधीभिर्मिश्रिता रोपितमखिलं दिवीव कार्ष्यम् ध्यायस्तत्वमपि
कथं तमिस्वभासो र्योगैर्नाथ च परतां प्रयात्यपरायाः ॥ ५ ॥ तनुकरणाशयेषु अनात्मस्वथ्यादिमायान्त-
भेदावभासिनस्वरूपेषु शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु आत्मनः चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियात्मनो विमलत-
त्वस्य धीचैतन्यधर्मैर्मिश्रितासंविघषाणैः चेतनोहं सुख्यहं स्वतंत्रोहं सर्वज्ञोहमित्येवं व्याप्तंतिमद्भिः
अथवा शवप्रायाणां शरीरादीनां नित्यानवच्छिन्नचित्प्रकाशस्वभाव आत्मनि धीः कृशत्वकाण-
त्वाल्पत्वाज्ञत्वादिधर्मसम्पर्कितां बहिर्थं धीतैस्तद्वात्यय मलहृदयदूषितादृप्रतीतिसंहृतदृष्टिभिरप-
शुभिरखिलं तनुकरणादि विचित्रविशेषलोकजातं चिति पराभिधाख्येऽचिन्मयशक्त्यावारोपितं अ-
मामासो पटहद्वाआसमर्पितं तथा कं शुद्धोदृष्टः स्थिरोहं वृद्ध इति तत्त्वावाप्त्यथ मोन्भवाहं स्थूलो गोरो·

वि॰ मिद्रूपः पट इति चनिने देहधर्मात्मिमीत इति वस्तुतस्तदसम्यक्केदेत्वमाह सत्यमपीति देहेंद्रिय
ष्ट॰ मनोबुद्धितद्धर्मैरनियंत्रितायां ततः पीतवपुः कृतिराकाशेन किं विभ्रान्तिकल्पितत्वमन्तःशरीरपीता
८० पेरेति भावः तथाहि सर्वावलंबनधर्मैश्च सर्वतद्विशेषतः सर्वत्रोशाशयेः सूक्ष्मंनसूत्रपरमार्थतः इति
नतु नत्रियमनधर्मस्त्वमनयापीतकरणे स्वप्रमेयस्वभावायां परामर्शकारितत्वापत्तेर्यात्मिचित्तविवित्तभेदावगी
तभासस्वभासकवर्गस्यारोपो न वितीर्णभूतवस्तुनि भ्रमेण पूर्वं दृष्टेतरभावसमानोपपत्तेर्हि सांशकोटस्थ
नेनापदइति दिवीवेति यथाकरणानुभवविमुक्तवपुष्याकाशे ततवाज्ञभित्तावालाः कार्ष्ण्यंनीलतामा
प्र॰ रोपयंति तथात्मतस्तत्वादविषये विद्यमाननिरूपणारोपो बुद्धानामितरेतरविवेकाभावादिति भावः गौर
पादेः यथाभवति वालानां गगनं मलिनं मलैः तथाभवत्यबुद्धानामात्मापि मलिनो मलैरिति यपिव
मङ्क्तौ प्रतीतिर्न चेत्रहि विमर्शात्मत्वेन तयोः स्वरूपद्वयमाविष्कृत्य कस्य यथार्थत्वमिति स्वयमेवानुभव
येत्यालिपति ध्यायस्वेति देवेतः तमेव विमर्शकारितान्दृश्यमानं विमर्शभूमावारोपय किंध्येयमि
तिचेत्तदाह कथमिति तयापन्ना परस्परविरुद्धस्वभावयोस्तमःप्रकाशयोर्योगः परस्परसम्पर्कस्तत्संगती
त्यर्थः तस्यसंवधाभ्युपगमे दूषणमाह वेति प्रथवाकेनापि पदेन विस्वसंवन्धस्तेन हि परापाश्च खंडितस्वरूपाणाः

समावेशशालिना मनुभूर्वव्याप्यपूर्णता स्ववखंडेन विज्ञानभैरवे परायायादित्तदस्याप्यत्वं तदाह स्पष्यत
इति अतईदृश्रूपतया परेण केवलं कचद्रूपान्तास्याप्यातिरिक्तं किंचिद्धि विकल्पभवश्कानि नाम्यर्थाभासि
हृषितिभावः श्रुतिः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इति ५ इत्थं प्रकाशविमर्शपरमार्थायाः पराभ
स्वरूपं ८ ट्टारिकायाश्चतुर्भिन्नविश्वकलनं प्रकाशयन्नस्य वेशस्तदूर्णां वाणीं परामर्शयति आदौ स्पन्दनमस्ति तु
यत्परा वाग्विक्षोभात्मकप्रथमस्पन्दनतोऽनभिन्नं पश्यन्ती विमलपरात्मवादिगर्भीसैवोक्ता कविनिपु
णैर्विभागभूम्या ८ उपास्य पदयोजनार्थस्तु प्राञ्चः परावाग्निस्तरंगचिद्समुद्रे प्रथमं यदूर्मी
भूताशेषविश्वस्पन्दनं प्रस्फुरत्यतिभोदय इतितत्तदभिन्नत्वाद्वाग्निमिषितं तदुक्तं स्पन्दने निस्तरंग
स्यास्य तावत्परमात्मन इति केन तन्निर्दिष्टमित्याह इच्छेति प्रशान्ताशेषविकल्पाधुगपाद्वि
श्वोन्मुखवृत्तिता इच्छाशक्तिर्विश्वाकर्षयस्य तत्स्पन्दनं तदुक्तं इच्छाख्यैका प्रभोः शक्तिः प्राहि
याज्ञक्रियाभिदेति तस्य हेतुर्देहमङ्गावेन विशेषणाद्वयमाह अमलमिति मायामलविधुर
मत एव परवाग्भेदेनाभिन्नं तमग्न्यिकातानस्थितमित्यर्थः तस्यैव नामान्तरमाह पश्यन्तीति कविनिपुणैः
स्फोटविद्भिर्वैयाकरणैः सैव पूर्वोक्तं प्रथमोन्मेषात्मकस्पन्दनं पश्यन्तीवाणीति नाम्नी कीर्तिता

वि॰ शिवदृष्टौ अथास्माकं ज्ञानशक्तिर्या सदाशिवरूपता वैयाकरणसाधूनां पश्यन्ती (जी) सा परा स्थितिरिति तस्या
६१ विशेषणत्रयेण स्वरूपमाह विमलेत्यादि अत्राद्दिगर्भवैचित्र्याभावादसङ्कलितवर्णपदक्रमा महार्थ
७। मञ्जर्यां श्लोकः पुनः पश्यन्ती सूक्ष्मा सर्वासां समरसाहन्तिरिति यतो विभागशून्यामयूराण्डरसन्यायवत्स
मरसीभूतवर्णादिविभागा अतो विमलपदावेद्यवैचित्र्यमलविमुक्तज्योतीरूपा अनन्तरोक्तरीत्या अवि
भागात्पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मावागनपायिनीति ९ एवं निर्विशेषव्या
ख्यातज्योतिर्मयीं पश्यन्तीमभिधाय देहस्य मध्यनाडीव्याख्या प्रदर्शयति यामित्रावरुणगृहान्निष्षष्टिवर्णा
श्रितत्वेनाप्युत्करेण स्वप्राणवायोः सम्पर्काद्विमृशति तत्रादिप्रसृतानपश्यन्ती परिमृशतो स्वचित्तवा
चं २ हेस्वचित्त प्राणवायोः गुणीभूतसूक्ष्मप्राणस्य सम्पर्कान्नादात्मसम्बन्धान्मित्रावरुणगृहान्त
र्गतनिःशेषद्वैतवासनारणप्लोषकारी सूर्यः आह्लादाप्यायकारी सोमस्तयोर्निःसंस्कारप्राणापानयो
रेतद्विनिर्गमप्रवेशस्थानाद्ग्रीवामममयात्मनः परावाक्यथानान्मध्यथानाः प्रसृतानाविर्भूतानकारा
दीन्निष्षष्टिवर्णान्नाभीकृताशेषप्रकाशस्य चित्तत्वस्यान्तर्मुखीभावेनाभिन्नस्फुटप्रकाशैकतामपि गतैः क
रणैः सर्वेन्द्रियैस्तयाभिन्नं ज्योतिषिया निर्विशेषस्तत्वापरादेवी विमृशति स्वञ्चितक्रमतया प्रसारय

त्रिं

त्रि स्वच्छन्दे दिव्यं तु करणं कृत्वा तत्त्वस्योच्चारणं गुरुरिति यथोक्तस्त्रिषष्टिवर्णविभागः स्वराह्याविंश
तिश्चैव स्पर्शानां पंचविंशतिः यादयः शादयश्चाष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः अनुस्वारो विसर्गश्च ×क×पाविति क
पाश्रयौ तु एते गदिता वर्णास्त्रिषष्टिरिह स्मृता इति भितिनितां परा भिन्नस्वरूपां स्वस्वगणीभूतप्राणापानापि प-
श्यन्ती नाम्नीं वाचं निजचिच्चमत्काररसतया भेदाभेदक्रमोल्लासादिति निःशेषविश्वमालोकयन्ती परिमृश
प्रमार्जितरागादिकलंकेन विचारयंशिवदृष्ट्या योगी हि पश्यति पश्यन्ती स देवः परमो मत इति २ ततो स्तस्याप
वनिजशक्तिविजृम्भितमध्यमा मध्यतला पुरस्सदृशसमानधर्मप्राणसंस्कारवशात्परिणतस्त्वोद्भिन्नाकारा तनिज
दिशद्दशशिवोत्थात्मिकमध्यमा व्यक्तान शक्तेः स्वरूपमादिशन्ति यान्तमेराखिलविमर्शशक्तिनायाः सेद्र
ढपवनवशाद्धुवे निरीद्वा योगिनामलमतिभिस्तदास्मृता सा सर्वान्तःकरणगृह्याहिमध्यमेति ३ याश्च
कचदहयचिदानन्दविग्रहां (परा) देवीं अखिलानामकारादिवर्णात्मिकानां पृथ्व्यादिसदाशिवान्तानां तत्त्वग्रा
मानां विमर्शेन क्रमाभिव्यंजकत्वेन पूर्विता या ज्ञानशक्तेर्भूमिका यदा सद्रूपा निजस्वातन्त्र्येण तद्ग्रा
वमापन्ना सती मालिनीविजये एवमेतदिति ज्ञेयं नान्यथेति स्वनिश्चितं ज्ञापयन्ती जगत्यत्र यत्तान
शाक्तिर्निगद्यतेश इति ननु किं न तत्र स्माविद्यते यत्रार्हतीति चेदेवं न तदागमागमाभ्यामस्याः पूर्णत्वावंड

ति
८२

८२

नंप्रसन्गेनेत्याशंकापाहृतये हेतुमाह पवनवशादिति निजशक्तिप्रस्फारितमध्यधामस्थप्राणसंस्का
रवशात् शिवदृष्टौमध्यमाकथ्यतेसैवबिन्दुनादमकारादिकमादिति तस्यागमागमोऽत्रचित्रलस्लङ्घित
देशगमाभावादित्यभिप्रायमाह कस्मात् निर्गो हेति प्राणोत्थावित्तरंगमहोदधिवन्निसत्याथथा स्पन्दविमुक्ताका
शास्यवदोपाधिनागमागमाविवसोऽन्तःस्वतोनिरवयवत्वान्नथापरायाश्चपिप्राणोपाधिनेतिभावः भा
गवते सपद्मनीवोविवरप्रसूतिःप्राणेनत्योपाणाऽदप्रविष्ट इति योगेन विमर्शपरिचयदार्ढ्येनामलम
तिभिः मलत्रयमार्जितान्तःकरणैः पुरुषवीरैस्तदान्तरशाणां सर्वासामपरामध्यमेभुवनान्मध्यमाभिधा
नावाणीसृतानिश्चयेनकीर्तिता महार्थमंत्रयोऽज्ञानमयीभवति मध्यमावाणीति तस्याउपासनार्थ
स्थानमाह सर्वेति समस्तप्रमातृणामन्तःकरणमायतनंयस्याःसाभर्तृहरिणाकेवलंबुद्ध्युपादानक्रमा
रूपानवर्तिनी प्राणवृत्तिमतिक्रम्यमध्यमावाक्प्रवर्ततइति ॥ इत्थंनिजकलास्फारितशक्तिरूपाया क्रिया
परायाः देहोपाधिसंपर्काद्विधाकारत्वमापन्नायानामोंतरमाह स्थूलार्थेविवरनियावशात्कण्ठादिस्था
नेषुप्रकटितवर्णराशिवर्णितत्वानांप्रसवइहात्रियन्द्रवैखरीवाक्सैवोक्तामतमतिभिर्हि वैखरीवाक् ६
यानुपरतनिजोपलब्धिस्वभावापराभगवतीगलादिस्थानेषुकंठतालुमूर्धदन्तोष्ठनासिकाजिह्वामूले

द्वारस्थानेषु स्थूलासौ स्थूलप्राणसंपर्काद्धि चरति शब्दात्मना भिन्नभिन्नरूपतामिवापन्नेत्यर्थः शिव
दृष्टौ संप्राप्ता वक्त्रकुहरे कंठादिस्थानभागशः वैखरी कथ्यते सैव बहिर्वासनया क्रमादिति ततः किंस
रूपं तस्या इत्याह प्रकटिते निस्फुटं प्रकाशिता वर्णराशिः पूर्वोक्ताकारादित्रिषष्टिवर्णसमूह एव
वर्ष्म शरीरं यस्यास्तादृशी मालिनीविजये तत्र मातृत्वमापन्ना पंचाशद्वर्णमालिनीति ततो विश्वस्फू
र्त्तिमस्या एवाह तत्त्वानामिति धरादिमायान्तानामिदंप्रमातृप्रमेयात्मनि जगति प्रसवः प्रसरो हि वि
स्फारः यस्याः क्रियाशक्तिस्वभावत्वेनेश्वरतत्त्वमयरूपायाः परादेव्याः शरीरान्तःक्रोडीकृतसमस्तशब्
विग्रहादस्तिवत्स्वश्रोत्रग्राह्यासद्रूपतामिवादत्ते तदुक्तं वागेवास्याः कारणं विश्ववृत्तेर्न्यायं चैतन्नागमः
केवलोऽयम् नासकल्पं किंचिदस्तीह कार्यं वाचं विना न विकल्पोऽस्ति कश्चिदिति सैव परा भट्टारिकानि
रूपितसतत्त्वा नरूपाधिवशान्परिणतरूपान्तरा शब्दविद्भिरमलमतिभिर्योगीन्द्रैः विश्वेश्वरी शरीरे भवता
द्वैखरीवाणी उक्ता भर्तृहरिणा स्थानेषु विधृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा वैखरी वाक्प्रयोक्तॄणां प्रा
णवृत्तिनिबन्धनेति ॥ ननु कथं भवतां विवेकं शक्ता समावेशलब्धये वाक्यवाचो चेन्निर्विशेषतायाश्चनाप

चि.
८३
त्रिस्तदिनरात्रेद्विमर्शपरिचयतांनायातीत्याशंकाकरामलकवत्तद्विमर्शोपपत्तिमुद्भावयति चतुर्भिः
श्लोकैः तांवाणीत्रयकलनाकलंकशून्यां सूनांवाक्त्रितयपदेष्वर्थैर्विभाव्यां गुरुभिर्मननपरैः परैरव
हृद्यांचेतोन्तःप्रणयपरांस्वतर्कशुद्धां ॥ ९ ॥ हे चेतः विमर्शशालिन् तांपूर्वोक्तलक्षणोपलक्षितांपरां
स्वच्छांस्वेच्छाप्रकाशाह्लादशक्तिं अंतश्चित्तु विस्वतर्कशुद्धांमायीयभेदप्रथामर्दनत्वमविदानन्दव
घविमलविमर्शोपायेन प्रणयपरांतदावरणाणवादिकोशावलिंनिर्भिद्य प्रख्यापयन्तत्प्ययनमेवाशेषवादि
विज्ञानभवान्तरारोस्यापितविविक्तमन्दर्भतदनुपयोगिवादानांनिर्हरणमितिभावः ननुपाशक्तविशेष
रनर्घायास्तस्याः कथमखंडत्वमित्याशंकामपाकरोति वाणीति उपदेश्यविमलजनानांतत्त्वविशो
पयोगस्य पूर्वोपदिष्टपश्यन्त्यादिवाक्त्रितयस्य पृथग्गणनहृत्तिरूपभेदमालिन्येन शून्यां वस्तुतस्तुतः
स्यापरत्वात्प्रतिभासितत्तद्रूपत्वसंभवादखंडत्वेन तत्तद्भिन्नवस्तुनिराकरणेन खंडत्वमाका
शवत्सर्वत्रानन्त्वेदिग्गमनमत्वादितिभावः विज्ञानभैरवे दिक्कालकलनातीता देशोद्देशाविशेषिणी
व्यपदेष्टुमशक्यासावकथ्यापरमार्थतः इति तर्हितामनेतुं प्रवृत्तामार्गयेत्तिकुत्रेत्याशंकाह वाणीति

पटस्योर्ध्वाधस्त्वं तन्तुवत्त्वरूपत्वादिवाक्यैस्तुल्याम् एवं एकरसतया प्रोतान्तं तद्दिगादिभिन्नवस्तुवदलक्ष्य
त्वादृत्राप्यर्थे ततोनिर्नान्तरेव स्वात्मसंविद्विभासितत्वं तन्नवस्थानान्तदित्यरत्वेन भानाभावात्सर्वत्र परात्मता
वाप्तौ संकोचाभावस्तीव्रशक्तिपातविद्धत्वेन परचिन्मात्रामर्शोन्मुखत्वे विमलबुद्धिमतामिति भावः न
नु तत् काप्यवस्थानन्तेषामस्ति यस्यां संविन्न भासते तेन विद्धुनमेव तत्त्वं योगिनः पश्यन्त इति किं प्रमा
णं तथात्वसद्भावायामिति चेत्तत्राह बुधैरिति विमलतमवस्तुनिरूपकागमदर्शितत्वदधीनबोध
मद्भिस्तत एव युक्तिकैः परोपदेशोपयोगितत्समावेशविमलोपायवेदनचतुरैः ज्ञातव्यमिति चेत्तत्रा
ह मननपरैरिति गुर्वाम्नाय यत्प्राप्तिंगतैर्विषयपूर्णत्वबोधनिर्णयप्रवणैर्विभाव्यं असंकोचाभा
वात् विशेषविश्रान्त्यागतयानुभवनीयां किं तद्विशान्तर्कानुप्रवलितदशां तथात्वभानाभावेन तत्स्वा
प्रसत्वमिति चेत्तन्नेशेतमसीवसर्वस्याप्रकाशापत्तेस्तस्मात्तन्मयमेव सर्वमिति बुधैर्विभाव्यमिति
भावः तदुक्तं श्रीमतः स्वानुभवानन्दाविकल्पान्मुक्तगोचरेति तत्त्वहृदयभावोत्तरफलविमर्शशक्तिं वि
नात एकध्यदेत्वव्योपायस्त्वभिप्रेत्याह पैरीति यथास्थितवस्तुसंविदामर्शाङ्गलीभूतत्वे चरत्वा
दिमितासिद्धिं विचिन्तयद्भ्यां तत्संस्थितिग्रासायगृहीतप्राणापानाद्याकर्षणोपायपरमार्थ मितयोगिभिरह

वि
८५

शेषांसर्वस्यान्तर्गतमात्रवर्गानुस्यूततया स्थितामपि नसाज्ञातार्तेशक्तांवाह्यप्रवणत्वेनान्तरीयविमर्श
परिचयवैशद्यादतिशयेन तदुक्तं पातंजले समाधूपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय इति तदुक्तं पीठेश्वर्यामहा
योगमोहदंयं निशृजश्रृंजमिति १० इत्थमशेषतद्दलेद्धतशमात्रवर्गानुशासनस्याकारेपि तस्याल्लह्रिकारा
क्रमरणशून्यत्वोपदेशिनी विशेषणपरम्परां निरूपयति निर्देहां निरुपमचिन्मयीं निरीहां निर्जाड्यां नि
रूपवर्यां निराशयां च निर्बीजां निरतिशयां निरीतिमाधांवेतोन्तः प्रथमपरां स्वतर्कयुक्त्या ११ हे चेतः
परांकोटीकृताशेषविश्वां निर्विशेषचित्स्वकारांशान्तःशून्यप्रमातृरिक्ततर्कयुक्त्या समावेशेन रसा
लिविमर्शोपायेन प्रथयप्रशान्तेन रहतितमूपरस्वरमनुभवयतदा त्वपैव भवशिवादितरकज्ञन्त
राभावात्सर्वानर्थतो निर्वृतेरितिभावः विज्ञानभैरवे सावस्था मनसागम्या परादेवी प्रकाशते इति
किंतर्हि सोत्मेतमसीवतदन्तर्हितिलयेवाभून्यतेतस्याइति चेन्नयाह श्राम्यामिति निःशेषविश्वस्य
शुभित्तिभूतां शून्यस्य जगद्धेतुत्वमिति चेन्नहि सतास्फुरत्तात्मकस्याशेषनीलपीतादिपदार्थजातस्याश
कांशान्नमाप्येत सकलव्यापारोपयोग्यार्थक्रियाकारित्वभंगश्च कार्यस्य कारणातिरिक्तस्वरूपाभावा
त्वपुष्पादिवत्तस्यानिर्हतस्यास्त्रिमार्यं परातत्वमाश्रितायाः शक्तेरेव नानासन्दर्भविश्वनिर्माणकर्तृ

त्वेनिजभिन्नाविति भावः शिवगीतायां ससुरासुरगंधर्वं सशैलार्णवकं जगत् चितिस्थितं प्रवदन्तिन
त्वावैतेन्तरं यथेति ननु स्थूलाकृतिविश्वसाधारत्वेन तस्यापि स्थूलाकृतित्वमिति चार्वाकाशंका
मुन्मूलयति निर्देहामिति देशपाशेषविश्वव्यापनधर्मत्वात्परिमितशरीराणि यंत्रितानि हि सर्वदेहेन
देहेन तत्तावस्थानां नाशोद्भवयोर्विकारैः परायाः परत्वमरूपते सर्वोनानवालस्पर्शदेहानुभूतकर्मसं
स्कारवन्नसरतिवशानः स्वयमेवस्तन्यपानादिप्रवृत्तिदर्शनात्तत्पवाविनाशित्वे नित्यत्वे व्यापित्वमपि
निश्चेयमिति चार्वाकमतं निरस्तमिति भावः श्रुतिः अशरीरं वावसंतमिति शिवगीतायां सर्वात्म त्वात्सर्वग
त्वात्सर्वशक्तित्वयेहया सर्वत्वादेकरूपैव परावादप्याम्बैवसापरेति तर्हिं वासांतः करणप्रमातृणाव
च्छिस्पृशामि स्वरामि जानामीत्यादिप्रयोगतोन्योन्यं चकलस्ककत्वाचेतन्यप्रतीतेः परात्वं स्यात मित्रांका त्या
त्वात्सर्वान्वा दिनपकोशेषवखंडयति निरूपमचिन्मयीमिति अखंडाहंपूर्णप्रकाशतया स्वसम
सत्ताकप्रकाशान्तरविगुरूक विन्मात्रस्वभावांतेषां जडत्वेन स्वयमस्थितत्वमशक्त्वात्स्वमपूर्छादावस्तो
दयदर्शनात्परावादपर्यन्तं तत्र शर्वोत्तरवादसखंडनमंडनप्रवणात्पदीपादिवत्करणस्य कर्तृत्वायो
गाच्च न परात्वमिति भावः श्रुतिः मनसः परमव्यक्तं सा काष्ठा सा परागतिरिति ननु कलालवस्त्रिट

वि णत्वादिच्छायोः हृद्गणस्थायाः परया जगन्निर्माणशक्तिं वं ततो निरुपमचिन्मयत्वमिति तत्र किंका
८५ भिमतं निराकरोति निरीहामिति निस्तरंगमहाकल्पोदधिवन्निरैकविमलतत्वातिरिक्तेन वतन्ना
सत्वान्निरसनं वेदस्यानित्यत्वाद्युपादयोऽनवगणास्तहि विश्वनिर्मितौ नित्येच्छावलंबप्रवर्तेन महेश्वरेन
परमात्मनोपदेशस्य ततविद्रूपकागमस्य चार्थ्यत्वमापतेत्तस्मादियं जगन्निर्मितिनिर्माणविलासः
स्वातंत्र्यान्न हि कारणापेक्षस्तु निरुपमचिन्मयत्वमस्याः इतिभावः तथोक्तं निर्विकल्पाद्वितीयाचिया
सैः सकलगासती स्वातिवन्निष्ठतिसती स्यन्दतेन दृक्ऽबं चितिरिति नत्वस्तुविद्रूपत्वं परायास्तथापि वि
कारिगुणत्रयात्मिकप्रकृतिजांशेन सद्रूपं पुरुषवयोगाद्विदचिद्विश्वनिर्माणशक्तित्वशुपपद्यत इमि
तिसांख्यमतं हृषयति निर्जीशं निर्गतो जांशोऽशो द्वितीयाभावाद्यस्यास्ता नहि तेन स्तमोवद्यदृष्टमा
नयोश्चिदचितोरविवेकमन्तरेणजन्मविश्रुतिशुक्तिस्था मरीचियोगोऽद्भुतोऽन्यथा चेन्न हि विज्ञाड्य
श्चिद्रूपत्वात्परायाः परत्वाद्वंद्वतो व्यापकत्वाभावाद्विषति मोचत्वं प्रसंज्येतां ततो नीश्वरत्वं चापततीत
त्वान्निष्टं न स्यात्यपि संकल्पस्यन्दी वस्तऽटीमात्रं कर्तृशक्तिः किमुवक्तव्यमनेकविधकर्तृभोक्तृप्रति
नियतदेशकालादिविचित्रसन्दर्भनिर्भरस्य जगतो निर्मितौ तस्मान्निजशक्त्युन्मिषितस्वचेतनाभिन्न

प्रकाशांतरप्रत्यस्तमयाद्वेत्तनत्वम्भूत्याकेवलज्ञप्तिमात्रेति भावः तथोक्तं पदमेकापरासाच्छातेन
मामपिदीपिकेति ननु वैनाशिकमते क्षणिकत्वं ज्ञानस्य किं तदेव तस्याः स्वरूपं नेत्याह निरपचया
मिति निर्गत अपचयो विनाशो यस्याः सा तां तस्या अपि संयोगान्नहि विषयत्वं नहि प्रे र्थस्य प्रेरकं प्रति निरोध
शक्तिवत्स्यथा चेन्नहि समपवत्स्वयं न तिष्ठत्वं निरुत्प्याद्यदि तनु त्वा अयं नवनवज्ञानमेवास्यास्त्वं तदा वास्ये
घवस्यानन्तरानुभूतविषयसंचयस्य कालान्तरे संस्कारवशात् स्मृतिप्रत्यभिज्ञानानि न संभवेयुस्तस्य पूर्वापरको
शोरनवस्थानात्किंचिद्विरतरपरिचयराद्धोगतानां यित्स्यादिज्ञानानां पूर्वोत्तरलक्षणाद्वयस्थितस्य ग्राहक
रूपस्य पूर्वकालोत्तरकालस्पर्शाभावान्निष्पन्नाभ्यां विनाशोद्भवाभ्यां मध्ये कदाचिदृते न सिद्धो कार्यजननत
मज्ञानस्यानपिगतेर्नयदान्यप्रसंगप्राप्तेः ततः स्फुटतरप्रकाशवन्नीलसुखादिग्राहकवर्गस्य ग्राहक
तयाप्यनुगतापि तयोगवियोगे रसम्पृक्तत्वादुत्यानरसमायाः प्रकाशात्मत्वादिति भावः तदुक्तं एवंभू
ताचितिर्नीत्यायदाकारोपरागिणी तन्मायापरसंचारमध्ये तु हैव तिष्ठति नीलपीतेन सविडः खे
चित्स्वरूपमसंवेदितं विशिनष्टि विकल्पस्तच्चिन्त्ययोपाधिसम्पदेति तर्हि विज्ञानधारानामपि हि विषय
ति निराश्रयामिति नीलपीतादिविचित्रवृत्तिज्ञानग्राहकमित्यप्रमात्रविहीनां प्रणयानिजविद्

वि प्र
टी॰
८९
80

सामस्तान्तरङ्गीकृताशेषतया संकोचानुपपत्तेः नहि विषयाभिमानतादात्म्यापन्नस्य प्रकृतस्य चित्तानन्दस्य नाना
जन्मानर्थहेतोः लोके नैव हर्षामर्षगतत्वादित्थं रूपककल्पनायां विज्ञातारं स्थितस्य चित्तानन्दस्य सारं स्थितस्य का
दकत्वतो श्रवणादवस्थासु लयोदयदर्शनाच्च विमलपरब्रह्मप्रयुक्तमिति भावः स्मृति प्राणाणि च मनः
सुखयति सखे न दुःखं तस्य वियत्र नया सो ग्राहको न चेति तथापि कारणानां संस्कारस्तस्यालम्बिनि रस्य
ति निर्वीजं प्रशान्तनिर्जितत्वस्य गतेर्हितमूला विद्याप्रकाशचिन्मात्रतयातेजस्तिमिरवत्तयास्तदविरोध
दर्शनादस्मस्माम मनोरथकल्पितस्त्रीविलासावरोधानुपपत्तिवत्त्वेतनं प्रत्यचेतनावरणास्यानामिति भा
वः प्रत्यभिज्ञायां सास्फुरत्ता महासत्तादेशकालाविशेषणेति प्रतीतनवस्थादोषशमनाय प्रमात्रन्तराभा
वमाह निरतिशयामिति निःशेषप्रमातृवर्गनिर्गमप्रवेशाश्रयतया निजातिरिक्तप्रमात्रन्तरतस्य तारहि
तां तस्यामेव समाविविक्तत्वात् विश्रान्तेर्विद्यमानत्वं श्रुतियुक्तिभ्यदर्शनादिति भावः शिवगीतायां सापरा
परमाकाष्ठा प्रधानं शिवभावनमिति पराब्रह्मैव केवलेति वचनाच्च ननु चिन्मयपाके रानन्दनलत्वान्न सात्र
नानानन्दं तत्त्वमिति चेद्धि कारणात्तदभावाज्जीवच्छिवतत्त्वस्य प्रसंगः किं तत्त्वप्रत्यभिज्ञायै विवेचनादिप्रया
सस्य चाशंकानिरासे सूचयति निरीतिमिति निर्दुःखोपराक्रादमयोजीवन्मुक्तानां सात्रभवेन योजना

ह्रिप्रान्तीत्यर्थः नहि जीवानां स्वबलिस्फामन्तरेण कश्चिद्व्यापारो निष्पद्यते ततो न कस्यचिदस्या आनन्द
त्वमैलाप्यं स्वात्मस्वरूपत्वादिति भावः श्रीजयायां तत्र निर्मुक्तदेहस्य केवलस्य चिदात्मनः पतदेवेति महा
नन्दः साक्षात्कविर्वैस्वलीपरेति ११ नन्वस्तु सर्वैरुक्तविशेषणोऽस्यानेवात्मप्येंतथापि विश्वस्य निर्माणाया
श्रौ साधनाश्रयान्तरापेक्षा विद्यते तिचेदद्वयवादस्वाउक्तं नो चेन्नुलालादेरिव करणचक्रमन्तरेण कार्य
निष्पत्तिर्नस्यादित्युभयविरोधाश्रितामाशंकां भानो रिवतमस्त्वेत्यंतद्धिन्नं तस्याः समीपे चेदात्मानं हितांक्रि
यायां साधनादीनि मरणानीतिस्वचनयापनुदिति । निश्चेतयो विरतकलामलाभिरामं चेतोयच्चं स्वचिति
कलाबलेन विभ्रम् कुर्वन्तीस्वबजलधिं समास्तिपन्तीचेतोन्तः प्रथयपरां स्वतर्कश्रुमा १२ । हे चेतः
प्रन्तः निजान्तरपरामर्शेषाभिन्नस्वरूपां स्वतर्कश्रुमानिःशेषभेदोपशमप्रयुक्तविमर्शसंगत्याप्रथय
चेत्यमलापसत्याप्रकटय वासिष्ठे चेतनिर्मुक्ततायास्यादचेत्योन्मुखताथवा अस्य साभाविताबस्था
तांतानानात्तशोचतीति नहि क्वचिदपि तस्या निरोधस्थितिर्निर्भरतां पूर्णदर्शनं निरोधकारितदप्रभिन्न
येवतत्स्फुरतीन वस्तुतश्च्याशयेनाह निश्चेत्यामितिस्वरूपातिरिक्तसमान्तरासत्त्वानिष्प्रपञ्चां यदिचे
संकिंचिद्विश्रान्तिस्वान्तं स्वसमास्फुरितं विद्यते न तदाभावाभावव्यवस्थानसंभवे सामान्यर्मापन्नेरिति

विप्र
टी
८०
६७

भावः तथोक्तं चिदेवाज्ञीतरन्नास्ति चिन्मात्रमिदं स्थितमिति तथापि सकलज्ञानस्फारी कालस्तत्रस्या
मेत्याह चितेति कालभेदकालिमाराहित्येन चिकसारसरूपां चिदेकरसमस्यवयोदयवैपुर्येणान्तर्दर्द्दित
नात्कलामलात्रपपत्तेः किं तर्हि कर्तृक्रियादेर्व्यवस्थायाग्रशक्तिस्तां तत्सामर्थ्येनैव प्रवर्तयतीत्याह चे
तोदयमिति चित्रं नीलपीतादिनानाविधवर्गालेख्यं कुर्वन्ती स्वात्मसमानायोरचयन्ती ननु चित्रत्वादेतन्निर्मि
तावाश्रयान्तरस्यापेक्षास्यादित्याशङ्क्य पंच्या वर्तयति चितीति निजचिदेकरसैशक्तियोतनेनैव करणान्तरं वा
रयति कलावलेनेति निजशक्तिनैपुण्यैसारेणास्यातिरिक्तकर्तृक्रियादीतराभावत्वात्सर्वस्य तन्मयत्वेपि
कलाकलितभेदारोपेन कर्तृत्वादिव्यवस्थायाः प्रतीतिरिति भावः वासिष्ठे चेत्यचेतनचित्रादिना स्वाभि
न्नेन स्वात्मनस्त्यादि ननु तथाक्रमात्स्वतत्त्वस्याः पतनं भवेदिति संशय निवृत्यै विशेषणान्तरमाह सदेव
जलधिमिति व्ययोदयशून्यं निरतिशयाह्लादसमुद्रं शिवभट्टारकं लावण्येनैव वचनमिवालिंगन्ती
नतत्तो विभिद्यचेत्यात्मना संभवत्यन्यथा चेत्तर्हि भोक्तृरर्थानां च मत्कृतिरित्तो न जाता चित्तत्त्वस्य शक्तिश्चया पिनाविहीना
त्मना परा शक्त्या सहकलालयंतदति निर्माणशक्तिवत् द्वियोगो यामलत्वं स्वकार्यतत्त्वदर्शनादिति भावः शिव
दृष्टौ शक्तिमान्नेव या शक्तिः स्याच्छिवत्वाकारणार्थं तत्र इति १२ ननु सर्वोक्तावभवो विश्वदशापग्रस्तद।

धिगतये विविदिषावस्थोपयोगः परास्वभावविमर्शः कृत्वविधेयशतिस्फारयन्परादेव्यात्मबोधमु
पसंहरति । सर्वेषां तत्त्वकारणाश्रयाणां नियन्त्री इन्नासोदरगलरुद्धवायुशर्माणम् संस्मरणाभवदवङ्गः
त्वेषणाविदावं चेतोन्तः प्रयग्यपरां सततं कंपुमा ५२ । हे चेतः परामत्तमरां विदेवीं समग्रप्रमेयहृ
तिस्फारोन्मुखविवेकोपायेन देहान्तराले मितां हन्ता संस्कारसंततयक्षतिं तद्भावय तदुक्तं
तां चितिं पश्य कायस्थां कालानलसमत्विषमिति न केवलं निजात्मन्येवोद्भाव्या किन्तु सर्वेषामित्या
शयेनाह सर्वेषामिति सुरनरतिर्यग्जातीनां शरीरेन्द्रियान्तःकरणानां गमनग्रहणादिश्रवणाद
र्शनादिसंकल्पविकल्पादिव्यापृतिषु नियन्त्री सा चितिरयाप्रेरयित्री न हि चिदालोकमन्तरेण करणा
नां रसादिविषयचमत्कारो निष्पद्यते सुषुप्तौ तस्यानौन्मुख्येन तदभावदर्शनादिति भावः तदुक्तं वि
ज्ञानं जगदारम्भमिमं प्रकटयत्सकलमिति निर्विशेषत्वादलक्ष्या याप्रवृत्तानां विनष्टनिनिरोधलक्ष
णयोगसिद्धये विशेषस्यानगतं व्यनक्ति नूनासेति विसुद्धात्ता नाहतमणि शरकमाधिष्ठानमूलाधार
रूपषट्चक्रान्तरोर्ध्वाधरसंचारिप्राणवायोर्भक्तिकाकारं प्राणस्तत्तदन्तःप्रवेशात्सर्वापरनाडिषु सं
चारेण तत्सततोऽसत्वाप्ततस्तदर्पितधिया विवेचनेन योगिनां योगसिद्धिरिति भावः विज्ञानभैरवे

विवृ टी ८८

ऊर्ध्वे प्राणो ह्यधो जीवो विसर्गात्मा परोच्चरेदिति चिन्तनमात्रस्य फलोद्घाटनाय विशेषणान्तरमाह सं
स्मरेतेति सम्यक्चिन्तनमात्रेणैव भक्तः श्मशानवदशिवप्रायः संसारप्रवृद्धघोरार्णततदुःखोपशान्ति
प्रयतामनयो नियंत्रतिर्गमयातनाजालानीव शाखिनोय यातुमाणां धाखोस्य विविधेन रशनाबाजन्य
नैनयातेषामन्तरपि दुर्भरदारिद्र्यपारिवश्यादिदुःखनततयश्चाभिप्रायेणशाखिनस्तेषां दास्वं निःशे
षलीयणपटुतरास्त्कटपावकं परां भगवतीं निर्गीतनवायाः परादेव्याश्चिन्तनमात्रस्यैतावन्माहा
त्म्यं किमुवाच्यं शक्तिपातवैवश्यादशेषविश्वान्तरेतीव्रपरामर्शोद्भावितस्फुरणान्वयस्येतिभावः
नन्वेकं ब्रह्माण्डं तुपकदम्बकसंकुलोयं मायोदधिर्विविधदुःखतरङ्गमालः आश्चर्यमस्य फलमिति
प्रलये प्रघातित्वज्ञानमनन्तिमहावडवाग्नेवागिति । वस्तुशक्तिं विनानां संभावनास्फुरणं क
तः जगत्तां निस्तरतां सामापदं शान्तां परां स्तुमः प्राशयाश्च यतमोपशान्तये चित्तदीपनिगमायतदुक्त
या हृत्तवृत्ततिथियां गतावतर्मृत्पपाद्भिरियमीशगाततः ॥ इति श्रीचित्तप्रदीपस्तोमोपरादेवीस्तवो
परमस्योपकं नाम पञ्चमः प्रकाशः । समाप्तमिदं तत्पदार्थाराधनलक्षणं सर्वा
र्थमिति ॥

ॐ नमः परमात्मने भगवते वासुदेवाय विसीयोङ्गीष्य वाग्भिर्विकृन्तनिजवपुर्...पासे
नेनानंतेयोग्यायेपेन मत्स्वच्छिरमलहृतये तापतप्ताशयानाम्। हृष्टस्य स्त्वापवादहृदयमम
लपियापिहृद्योविलाघ स्तेयनन्ताशेषविश्वं चितिस्तवित्रवृषस्वात्मदेवं नतोस्मि। बु
द्धेर्भियः स विरलासवपिपघ्निहृतिषितास्तविदूसकौ क्रमयोनयन्ते रामोपलभ्यपतयाम
लयाविशन्ति तेवर्यमासादमशेषहृयांनतोस्मि नेयत्स्वमस्तुष्टुस्तेभ्रमत्यकत्वसादरेशषन् स
दादिलक्षणांशेष्टविवेकेयास्तिमानसम् इत्यप्रथमप्रकाशेप्रोदितविरतिपर्मेस रक्तायचिन्ता॰
यचवन्तर्बुद्धरेवांक्रमकाशेबुति जजनपरहिताद्धमन्योनाविशहृदयपरानन्दात्मतत्त्वस्वेच्छोपा
त्तहरिहरोङ्गीष्यपराशाक्तभिधेयविमलसत्त्वमूर्तिवत्तृष्ट्येऽकेशेमसर्वैकसममभाधनव्याजेनाप
दर्शितसवितताभिन्ननिमित्तोपादानरूपजगज्जन्मादिकारणात्मकतटस्थलक्षणविशिष्टवा॰
च्यार्थस्वचितपारेस्वधर्मादिपरिहारशोधितश्रुतिशिरवरमहावाक्यसेश्वरापहवलम्भितत्वमदा
धी॰ पंसमक्षोत्स्वाधावशिष्टत्रिविधपरिच्छेदशून्यसच्चिदानन्दात्मकस्वरूपलक्षणप्रभुकलस्वार्थ
रूपदिश्वरानीनिखिलभक्तानागीतवाक्यमूर्धन्यस्थितत्वंपदवाच्यप्रत्यगात्मनोमोत्यविभिन्न॰

वि॰ स्तु॰ ज्ञाशरादिदशात्रयवैशिष्ट्यात्मकतटस्थलक्षणमथवा चार्थे स्वमियत्ता सामेकैका ग्रसनपरत्वे समपि
टी तदन्तर्गमनमस्तु चित्तमये शुद्धरूपधर्मे प्रतीतावस्थात्रयोपयोगि त्रिविधभाव स्वकैर्देवैः पूर्णोपदिशात्मस्थिरात्मकस्वरू
८९ पलक्षणमथ लक्ष्यार्थस्य वस्तुविस्तरनिर्णयनिर्मितापायोत्तादिनिरामर्शवेकशोधनकृतिता मारिक्तत्व
८९ ज्ञातृत्वं वृत्तिशिष्टरूपस्य माधिमज्ञोकद्वयेन तात्पर्यार्थसर्वस्वमुद्घाटयति ॥ मन्त्रे सज्जपविमले शिवसमान्त
त्रीता॰ समावेशे वरयत्वरेण क्ष्वेकवद्धि दर्पपर्योज्वलयपवस्वबोधभक्तेनच्युतात्तस्तु नरपि नैवयाम्यल्पेमि १ हे वेतः
शिवसमानस्पदत्वाचिनः सार्वत्र्यादिसकलपरमरत्तगुणनिकरनिर्भरतया निरपेक्षितः मंत्रे समयहत्संत
रानुसंधानेन गर्भीकृतपरमारहस्यार्थोत्साहयस्य प्रेमातिशयेन संस्कृतहंसेन तरच्छेकम्मनने वा संजपेते लया
रावदनियतात्मशक्तिसंतमानिजेकत्तामापन्न इत्यं मंत्रस्य जन्तुनिर्मितापाफलनिष्पत्तिविषयेर्दियसंयोगाजन्यः
फलवदस्यपाचेदृभयविश्लिष्टसमाप्यक्रियापायाश्रसिद्धिस्तेनोपयत्कृतेन तत्वद्भयसंपर्कजन्यं श्रागमावता
हृदादिवदिति तदुक्तं एष मंत्रः एष मंत्री न सिद्ध्यति कदाचनेति संसारार्णवतितीर्षुणां चित्तशुद्धिनि
ष्पत्तिनिमित्तमीश्वराराधनमेतदेव नान्यदिति भावः तदुक्तं तेजयंति मलमंडले भ्रमन्तस्तिपेषु नियते
शिवश्चनिरिति ननु किममसाविस्तादिमं ग्ववत्सकामो जपः किं वा निष्कामः इति माले क्काष्ठ लोक

पर्यन्ते काकविष्ठादर्शनमित्यभिप्रेत्याह विमलमिति विगतापोषकामनाकलंकं यथा स्यात्तथा यद्वावि
नै. गतं विषयादिमलत्रयं यस्मात्तं मंत्रे विनिःसृतादिमलत्रयशोषितत्वेन कालकवलीभूतस्य शाक्तीदेव
स्यरजोगुणमायत्वान्नैर्मल्यं ज्ञातस्तं नेत्रपुण्यमेतोमममलमित्यभिप्रेत्यावेर्योगुरवेकारित्वादितिभावः
तथा च श्रुतिः अन्तेन हि मनसा स्फोऽसेमसत्याकामा अन्तापिधाना इति स्मृतिः यत्रार्थात्कर्मणोऽन्यत्र
लोकोऽयं कर्मबन्धनैः इति यत्तत्फलपाकावसरे कर्तव्यं तदाह तस्मादिति मित्तस्वरावर्णव्याहिर्विर्गमा
दप्पत्स्यानन्दनिधेः प्रियत्वात् न हितस्यतद्भिन्नतरनिर्गमावकाशश्रून्यत्वादन्तुर्वरिवशुद्ध्यानोऽव्ययत
मितिभावः प्रीतात् अमितफलोन्मुखेकर्तृत्वेन स्फुरितात् वं प्राप्तत्वविमलस्वकेतादितमृततममनिजा
भिलाषैव रयस्यमार्पणात यागार्थं यत्न हि ततत्स्वदसम्पादन्तशो कार्यासत्तकि किं नसंपादयितानिजमं
त्राविष्टचेतसामशेषशक्तिनिधित्वादितिभावः तदुक्तं परे विमेतदाशम्भोः किं न सम्पादयिष्यसीति
कंतमित्याह विवेकेति वेतच्छादिप्रसयवगतीताद्रनात्मवर्गाद्धुर्वा म्रायोत्कवाकामे [illegible] लितेन स्वानु
भवेन स्फुरितेन निजप्रकाशानन्दतयापृथक्करणमात्मनो विवेकः स एवामोघहेतेन्धनसोषहेतुत्वात्
पावकस्तेन स्वयमेवैतत्प्रसह सन्नः प्रकाशो हि विवेकेन भेदितस्य नात्मवर्गस्य तेजस्तिमिरवस्थिरविता

वि·प्र·
टी·
५·
90

विरोधादितिभावः तदुक्तं सद्देदे स्यादसत्त्वमिति ततः किमत आह हृष्येयदिति आत्मानात्मव्यवस्थयाभू
मिजन्यविचित्रवैषयिकाहंतेन लोकोनरतीववर्त्तिनेतिशेषः जलयसोषयदैताभिनिवेशजन्यकाला
दिभयशान्तेर्यद्विस्मृतिभूमिप्राप्ययेत्यर्थः वासिष्ठे अपुनःस्मरणमेवेसाधोर्विस्मरणं वरमिति न
त्रुभेवेषेनेनतदुपदिशतितमाह एवमेवेति विवर्तविज्ञात्मप्रत्ययप्रवाहो बाधपदूजनिस्मृतिप्रमुख
कारजीवरूपत्वपापानि हरतिनिमित्तमोदनमसकृदाहृतिपाकेन संपादय स्मृतिः श्रोतव्यः स्मृतिवा
क्येन मंतव्यश्चोपपत्तिभिः ज्ञात्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतव इति ततो विपाकं तत्र हेतुरयं बोधो
घसतोकामलकवदनेयस्त्वाह जगदिति शुद्धबोधरूप लोकोनंरमकं भक्तात्मसात्कृतेत्यर्थः त
दा सर्वानर्थमूलाहंतेदंता प्रसयप्रवाहस्य नेहतत्त्वात्तानन्तमसश्च युगपन्निहतिस्तत्त्यतियोगितादि
तिभावः हृदेस्तके अपरोक्षात्मविज्ञानेयाहृदेशिकपूर्वकम् संसारकारणाज्ञाननमससंडभास्कर
इति नहिशाकृतानवदर्शिनेसतिनस्थितस्ससापेक्षत्वंपुनरितिलोकोनरत्यमाह पुनरिति भूयोपि
दृशिः प्रीतिर्हर्षनिर्भरत्वं तज्ज्ञाहितं नैवप्राप्तिप्राकृतजनवत्प्राप्नोषिनित्यानन्दस्त्वं भवसीत्यर्थः स्मृतौ
तरतिशोकमात्मविदिति रसोप्येवायं लब्ध्वानन्दीभवतीति १ ॥ एवंतत्त्वाख्यातिस्फारितविचित्रहृदयप्रभा

वाहं प्रमयकालक्ष्यस्य तालनादानन्दावाप्तिर्दर्शितास्तदानीं तत्त्वज्ञानमयहृष्ट त्वाहं प्रमयकालिमे
नुसन्नायया गाहं स्ये पमालंकारेण साधनेनालमे साधनेन दर्शयन्न रानन्दापिगतोऽप्रवेशोरिव यति हृ
त्कोहेति विड महात्मेनाभिषे ते ज्ञानि ह्न लयनमे पहा प्रणताम् धीदीपविरतिहृतात्कायपवर्तिं
प्राज्ञिष्यकवस्य वेदांनिजात्मशान्तिं २ हेवित्ततेयोनि हप्रकर्षेण विराभ्यस्त्समे सततकार्यपरत्वाद्विस्मा
रितस्य चिदात्मनो सम्मावृताद्धूलिमवधय निजयानोकतावाप्रयेयोरुषमा श्रयनिजयोरुषविना
फलाधिगतो योगाभावात्कार्यसिद्धेर्दीव्रग्रहणव्यतिरेकेण लवणक्रियानुमतिवदिति तदुक्तं ज्ञाक
रनुनाथ विरेतणाप्रयत्नेनाऽसिति किंतत्कार्यं यदुपयमेमंपोनयसीति तदाहं धीदीपइति चिन्मात्रप्रका
शाश्रयीभाविनिबद्धजन्मार्जितसुकृतफलपाकाश्रयविमलमतिहृत्सिप्रदीपे तदुक्तं धीतत्वेभा
तिभाग्रपइति विरतिरेहिकामुष्मिकभावव्रातस्यतत्तणत्पविचारवशात्तत्त्वज्ञानजन्यरागश्
न्यत्वे तथोक्तं विस्तलोकेचयो ऽदेवुद्धत्वमेवविचारतश्तितदेवहृत्तमात्मप्रत्ययदीपनहेतुत्वात्स्यपित्तेना
क्तासंदिग्धावाधवर्तिरत्वेनकाञ्चनस्निग्धतांजलयशमादमादिसाधनव्यासेन संदीपयन्नहिसाध्या
लप्तिः साधनव्यतिरेकेणेति भावः भाव्ये येर्जितासिते र्विनावज्जितासितेन भवतीति ततः कि

वि॰ प्र॰ मित्यं आह तमोपहामिति हृद्यादिसर्वध्वांतिमूलाविद्यातिमिरापहन्त्री पुनरसम्भवस्तस्येति भा
टी॰ वः किं लौकिकदीपवदस्या अपि कालिमान्तर्गता विद्यते नेत्याह मषोनामिति रजस्तमःकालुष्य
५८ हीनां अन्यस्यापि स्वप्रकाशेनाशेषमलनिर्भेदनक्षमामित्यर्थः वाशिष्ठेऽप्यथावासनयातत्त्वाविस्फुरन्ती
91 दृकर्मसंततावेसत्त्वाभिधानिविदितुनजेन नवर्जितामिति ननु तस्य कथमाश्रयो यद्दीप्यते तमाह हृ
त्कोष्ठ इति चिरन्तननिलायितविनपरश्रियमप्याश्रये पहृदयान्तर्गोहे स्थितिः पतयोवेदनिहितं गु
हायामिति तदस्मिन् किं नाम महद्रूपेण भवति तत्राह निविशेति नानाजनितनिहृतसमेति हृच्छाभ्यासे
न दृढीभूतेपन्नहृतमश्राम्नानात्मविपर्यय त्वानान्यकारस्तेनाभिभूते न भिन्ने प्रियदर्शनोपयो
गप्रकाशालेशोऽप्यपातयद्ध्याभे अतस्तन्निवर्तन्ते वैव विरविरहितं परश्रमास्पदमात्मनतत्त्वलभस्वयाः
भिहितं ध्याधनिमूलाविद्याप्रशमापातिज्ञानेनारदयव्यतिरेकेण विन्मात्रवस्तुदर्शनेन न संभवेदितिभावः भगवतोस्था
नेनवतदज्ञानेध्येयानाशितमात्मनः इति ननु ततोऽपि किं कर्तव्यं तत्राह मिनेति चिरविरहितेन निर्विशे
षस्वात्मीयप्रकाशशक्तिंप्राश्लिष्यसमरसतया लिंगय तदामोहकतानपर्यावलिनिःशेषतामितिभावः
स्मृतिः ज्ञेयं परापरज्ञस्य मीयामस्य महिमानमेतिवीतशोक इति फलस्य विष्णोर्नैविरोधणमाह
वेरम॰

पर्यं

वेति नित्योदितपरमाह्लादहावेत्री नहि स्मालिंगन स्वेदनं योगसंवेदनं एतदपि निर्विषयात्मरूपत्वांतद
विषयत्वादेतत्पर्यन्तमस्यायिकमेनस्वर्गादिसत्वमितिभावः श्रुतिः यो वेद निहितं गुहायां सोऽश्नु
ते सर्वान्कामानिति स्मृतिः सुखमक्षय्यमश्नुत इति यथा कश्चिन्नायकस्तमोभिभूते कोऽहलीलया न
र्हितो शिथिलमानाधिकामलभमानो दीपस्य सन्दीपनेन संवीत्य शेमातिरेकेण सम्यक् चेतयति तथा शिर
ष्यति तेष्वस्तु पमालंकारः २ ननु सर्वस्य ज्ञाकहृदये जनताव्यापारे हृद्गतश्चामहयस्य निरासाय त्वमेता र्थितस्या
हृयो किंचित्साधने हृदये न तदुपरतिस्तदुपलत्तिन परानन्दात्मकनिजतत्वाविष्कृतिः संभवतीत्य
न्तरतः परं विविधविघ्नविघातहिंतस्य भक्तिकैतवस्यवाप्यापत्तेः पहृष्यविरुद्धायापरिहार स्वकल सार्थ
विवेचनेन मयत्नपरिकरं बध्नात्यं साधयश्तिमति ते विरचयप्रथमं तद्धृदयं प्रकटयति येन त स्माणि
ति निजया चितानिशेषमलं कपोते तत्र विलये विस्मयाते गात्रे स्मि लमधुरलिहा मपी बत्रीये देवा
नां वितिवपुः संभ्रमपथ पसेवं १ हृदे तत्र तेदेवं प्रकाशान्तरनिरपेक्षं सर्वं जडवर्गप्रसामान्यप्रकाश
चितयाद्योतयंते निजं सामान्याधिपते करणवर्गैः सहनिषन्नतयाविहरंते वामपथपथप्रमातिभव
विमर्शापिया साक्षात्कारयशाश्रयं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः नहि विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया

वि॰प्र
टी
५२

दितिश्रुत्या निर्विषयस्यात्मनो न बुद्धिविषयत्वमिति चेन्नोच्यते यथा केनचिदीदितं साताद्यशकं
निजमुखं निर्मलदर्पणे प्रतिफलितं मदीयमनेनेति यथा मनसैवेदमात्मस्वरूपं वेदान्तसात्मा वेतसा वेदितव्यः
इत्यपते तथा यथा बुद्धेस्तादृक्कृतिकदेसैर्वैराग्यादिसाधनवतः स्वयं निर्मलीकृतधीमुकुरे स्वतएव चिदा
त्मतत्त्वप्रतिबिम्बनयाभासनेस्फुटमिति हत्तिव्याप्यात् बुद्धिवृत्तेर्विषयत्वमात्मनो दर्शितं न फलव्याप्य
त्वं फलेन तत्कृतचिदाभासेन बिम्बस्यैव प्रतिबिम्बेन व्याप्यत्वमिति हेहेरुके स्वप्रकाशे पिसारूपधी
सम्यग्व्याप्येतेन यथा फलव्याप्यत्वमेवास्य प्रास्तलौकिकनिर्विवारितमिति ततो रजस्तमोविमुक्तविमलस
त्वबुद्धिज्ञानभाव्यमात्मनस्तत्त्वमपि कारिमिरतेनक्रूतिरूपवैरोध्यमिति भावः ननु कीदृशेन तत्त्वेन समा
तात्कर्तैयथा तत्त्वविद्यान्मादेवानामिति निजनिजव्याप्रतिनिमग्नकरणानां मध्ये चितिबुद्धे
विन्मात्रतत्त्वे विवेचकानाममलधियां तत्त्वविषयमलोपसर्गदर्शिताबोधमात्रेण साक्षात्कृतं शा
वमेतत्त्वं हि लवणपिण्डवदेकरसमिति भावः श्रुतिः चिदेकरसो ह्ययमात्मेति ननु सकलप्रमाण
न्तर्गतमस्त प्रदर्शनोपयोगी कोऽदेहकलमाह नात्र इति श्रुतिस्मृतिनिदर्शनपादपदर्शनेत्य [illegible] लिंगमवाक्यप्रव
णादिभिर्वस्तुतत्त्वदर्शनोपयोगितानिखिलप्रमाणस्य अशरीरे [illegible] भावे [illegible]

न्तजन्माखिलजन्मशोभनमिति तावदनेन भोगान् भुंजे पश्चात्त्रिजगत्त्वमेवेश[illegible]ने[illegible]पयोयमिति विवना
हतया विलय इति तत्रूपत्त्रायगतत्त्वलविंढवनिमेषांतरपर्यंते न स्वस्वभावे सा[illegible]त्यिट मात्रादिमस्य
तदेवानोपातिसंहृदुःशाकातामयतीति गोचरस्थितिरस्येति भावः तदुक्तं दुर्लभो मानुषो देहो देहि
नां क्षणभंगुर इति किन्तु प्राणसंचारपर्यंते नेदं गोलकादिवद्व्यर्थं कर्तव्यमेतद्धितचिद्रत्नवंजनेन सापत्य
मापाद्यमीहशं स्पष्टु नकृत्त्वानियमादित्याकूतेन भौ[illegible]विशेषणांतरमाह विरम्यातइति विवि
धविभिन्नजन्मयोनिजन्मदुःखभोगावशिष्टमण्यात्मकसंस्कारपरिपाकवशात्स्वयमेव समुपागते तथो
क्ते कथंचिदवगमयत्वेतानेवेति ननु सर्वाधिव्याधिनिर्भरस्यास्य ज्ञात्वा तमीहशं कथं त[illegible]नुमिमाह
मधुरेति मधुर इवावर्षितममृतमास्वादयतामपि देवानां जरामरणदुःखं ते जामयशरीरधारिणामि
न्द्रादीनामीषणीयं द्रुततरभवार्णवोत्तारणकल्पवृक्षवत्तादर्शनीये स्वात्मदर्शने मनुष्यशरीरपद्व भवि
तुमर्हे इति दुःखबाहुल्येन प्रमादवैमुख्यान्नात्र इति विमर्शादिदं मनुष्यशरीरं श्लाघ्यमिति भावः तथोक्तं
एवं मानुष्यं स्वमरप्रार्थ्यमिति किम[illegible]दिवादिसमयोक्तमितवत्त्वलं न त्वद्दर्शनेन भवितुमिष्टमत्त्वापि वन
नाथः सकलजगतेषाम्यादिबाधानपाये द्वितीयमनुमत्यदर्शयति शो[illegible]लामिति शोभरम्यपर्यंतेति

वि॰भ॰ टी॰ ९३ 93

नयाचितानिर्विशेषचित्प्रकाशमयाणीतिप्राणनमनियतस्पन्दनं करोतीति नन्वेवमेवादिप्राणितश्चात्मेति
श्रुतेः सएवायमहमास्पदत्वेनकस्यचिदपलापितुमशक्यतात्सर्वलोकानुभवप्रसिद्धः स्वात्मदेवोनानान्
येषोत्र समुल्लसत्स्वरूपसर्वान्तर्निमग्नेन विसृष्टिभूमिमापितस्ततः कः कान विश्रमापदे जीवान्सेवणीयुरिति
भावः श्रुतिः सएष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इति २ ननु देहान्तश्चारी चेत्किं तद्व्यापार्थं वेद्यो परोक्ष्येण न हि तत्र
विरोधकाभावेऽन्तःकरणस्य चक्षुरादीनां च विद्यमानत्वादित्यत्राह नेदंयच्छ्रुतिनयनादिभिः पराग्भिर्येनें
द्रियवृत्तिविषयं समीपवर्त्यन्तः बुद्धेर्हेतिश्च समिदासु प्रभिन्नेत्तीणस्तु तत्पविकल्पतदाश्रयेऽस्त्या ४ यत्
परसामान्यबोधात्मतत्त्वं श्रवणादिबाह्यान्तःकरणप्रमातृभिर्नेदन्तया दृश्यादिवन्न विषयीकरणीयं भासा
स्याभासकत्वेनानुपपत्तेः न हि भासो वस्तुतो भानेन शक्यश्चैतदिति विचारे तोक्तुं शक्यं कार्यनिष्पन्नं शक्
यसंवादत्वस्यैव तन्न व्यतिरेकेण सिद्धायासंभवादिति भावः श्रुतिः अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमल
क्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारमिति भाष्येऽपि योयस्य विषयः स तेन किं दीयते वर्धते वेति
ननु कोऽसौ तर्हि गुणभीभूयमहतेनोपलभ्यते तत्राह पराग्भिरिति परं स्वात्मा पिहितं नात्मत्वं प्रत्यञ्चन्द्रियैः यद्व
परावर्तितमविषयत्वात्तात्त्विकरूपात्म आवृजगद्रूपमिवापादितमिति व्याप्तिमद्भिः बहिर्मुखत्वा

व्यावहारिकव्यावस्तुमात्रगोचरैरित्यर्थः ॥ श्रुतिः पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूरिति । किं तत्स्वतेजसा
णमित्यत्राह श्रमीति । श्रोत्रादिकरणवर्गाः प्रतिविषयं निजनिजशब्दादिव्यापारमवलम्ब्य ग्राहकभा
वेन प्रवर्तमानाः । न त्वितरेतरविषयग्राहित्वेन चक्षुरादिवत्स्वात्मन्याभावात्स्वेरक्तांतरमनुमानेन वा पय
न्तिन तत्तत्स्वते सर्वं जगत्स्वात्मविभूत्यवाददवन्निस्यादिकमिति भावः ॥ श्रुतिः यदन्याकाशं श्रवज्जि
घ्नेन प्राणेन श्रुणं श्रोत्रमिति । कथमेषां तत्तत्करणशक्तिरित्यत्राह येनेति । चित्प्रकाशेन हेतुनाः स्वावित
यासन्दीपितैः यतोमीषां तत्तद्विषयग्रहणसामर्थ्यं तत्तत्स्वचित्तायाः प्रभृति मित्तायोगेन कश्चिदविरोधी
किं तु जीवस्य निजपत्नमात्रमेव तत ईथकं बाह्यार्थ विहितमतेनन निरयादितीयः ॥ स्वेशु हविषा ताभावा
दितिभावः ॥ श्रुतिः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मतवत्तत्प्रत्तः स प्राणस्य प्राणो मनसो मन इति । ननु मम चोदना धर्मी शब्दा
दिकं प्रतिप्रवर्तते चित्प्रकाशेनान्यत्र मनाश्रवमित्यादिश्रुतेरतः श्रोतोपदेशस्य विरोधाय स्वात्मसंपाद्या
प्रतिविमर्शाप्राप्तिनौ चेन्मध्येव विशान्तिः शमदमादिसाधनकतां किं फलमत्र यश्चेद्दृशाः ॥ श्रुतेः
लेऽनेन प्रसक्त्येताभुक्तमभयमित्यायांशकापतिचोदितो भूत्वस्वस्वादिरोदितमव स्त्वमन्त्का लंनजतद्दित्तेव
त्वं शाकें तजडत्वामिनकारणेष्ठ प्रीतलयसंभवाद्द इदानीं सर्वसंशयोपरमाय प्रसादिव्यापारमेकेकतो

भिन्नत्वाग्रहादिदृशानां प्रमेयकं द्वयोर्दयाभ्यां विश्लेषेणागदितुमाश्रमेत उद्देरिति कारणत्वमनाश्रित्वा यावे घ
बोधहेतेः इतिशुद्धत्वायत्नमङ्गुलिशुचटचटादिहतिशुद्धा तदुक्तं उद्देशिताह तिरश्चीहहयपतश्शतिननुभेद
सत्त्वमासां कथं प्रवर्तते, पिष्टानेस्यैकत्वादित्याह समिदाश्रिति परस्परमेकैककेवलेनेन भेदव्याप्तिरिति जुष्टा
स्वपियततमभिन्नप्रकाशत्वादद्वयस्वरूपे, न हि सत्त्वमत्तामन्तर्गुणमतः सत्ताविघतेस्वतः सत्ताभावादसदाः
धारस्यावशुध्यस्याभानवदनत्वं त्वमयत्ताभिवापन्नमितिभावः ह्युक्तं प्रात्मातत्त्वमेयाभेदिति न
हि नतानेकशाविदिमुक्तिलस्य वक्रेहत्स्यादेरिव तदपायेन स्वाप्ययपायश्शतिचेन्मोदाशागउच्चैटैशापांकांश्च
लतोभिवति दीणाश्रिति नाग्रज्ञानस्य स्वप्रतिरोधानं देहेन्द्रियसाधकाभावात्स्वप्रभानसञ्जातोभि
प्यात्वेसेकतत्वात्मकमनः कार्यत्वात्तद्भयभानस्य स्वषुप्तौ विलयस्तद्भयकारणमनसः संलीनत्वात्त
थुप्तेक्ष्यतेपोरभासनेमनसउदयत्वादिति एवं प्रकारेणैकैकतो विनष्टाः स्वयमप्रमाप्यवस्तुतयविकल्पसा
तिएणः सादृशकतशणेहावस्पर्शाभानाभावादस्तोदयविकारस्पन्दं गुणत्रयात्मत्वादस्तोदयविलावृतो
मनसोवस्थात्रयधर्माणां भानाभानयोरस्मिन्मरीचिरंजनारंजनाभ्यां प्रष्टतेः मस्स्फुरितव्याप्तिरिति अवस्थयाम
हसंकोभावात्साति चिते निर्विकारत्वं स्वतपवनतत्वत्कत्यमिनुस्पसापरयेगाज्ञहिंसाध्यानित्यसि

नदि०

इत्यत्सर्वैर्नियतसाधनाभावादितिभावः श्रुतिः इक्षुदण्डे प्रलोपाधिवि...शितत्वादितियावन्यपि भिन्न
रूपेणभिन्नयद्भित्तेद्भित्तमेवचेति इत्येतदर्थकस्य विद्वत्त्वेनोपदेशकस्यापिनश्यतभिन्नाभेदमो
हस्य सज्ञावादनवत्विदानीमतत्तदानेकभिन्नायासम्भायायेनाहतदितिचिन्मयास्यव्यापकमपिनिर्वि...
चिन्मात्रेऽप्याशयस्यात्मनप्रतिभित्तायांसंसेवयचेनवविषममोहतनम्यानयावलेनिहत्ताविक्षाप्रादिति
भावः विविधविकारान्तर्गतस्यजलेजलत्ववन्निर्विकारस्यचिदात्मनः स्वात्मनप्रतिभित्तायोयुक्तिर्दर्शिता
श्रुतिः मय्येवसकलंजातंमयिसर्वंप्रतिष्ठितं मयिसर्वंलयंयातितद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहमिति ४ ननुकथमा
त्मानात्रदादिदशासुतन्मयतयासंगत्वविकारीनस्यात्तत्रतत्राचिन्मयास्थितानोदेहादीनांतमन्तरेणविष
यग्राहकत्वासम्भवादित्याशंकायप्रकाशान्तरनिरपेक्षोहीपवच्चिदात्मादशात्रयोद्भवसाक्षितयाशरीरा
दिभिरप्यारम्भात्मकव्यापारान्कार्योपिनलिप्यतइतिविवेकेनात्मनः सच्चिदानन्दात्मतांश्लोकत्रयेणप्रति
पादयन्नुपदिशति योजागरेविषयरसांस्तन्तूपरीकमनसाभिप्सतिविक्रमरंजिताभिः यस्यान्तस्त्यगयतिचैन
कोपिभावेस्तोयःसोखिलकरणेतरः सदात्मा ५ प्रमातृवर्गाणांकरणेनतपलब्धिदशायांजाग्रति यः पर
प्रमातानिविषयरसान् शब्दादिविषयचमत्कारान् चमतितन्मयतयेवास्वदतेतंतस्यमत्कृतोसाधनान्याह नवि

वि०भ
टी
९५
95

ति शरीरेंद्रियांतःकरणैः भगवतोक्तं अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवत इति ननु जडानां चित्तक्रियाणां
कदा करणत्वं तत्राह विज्ञेयेति चिन्मरीचिस्फुरिताभिः श्रुतिः अयमात्मा ब्रह्म सोयमात्मा चतुष्पाज्जागरि
तस्थानो बहिःप्रज्ञः स्थूलभुगिति ननु प्रतीतापरिहितस्यात्मनो देहेंद्रियप्रतिप्रकाशः प्रवर्तते कथं वदान्तादिति
हीपप्रकाशस्य घटादिकं प्रतिस्फुरणादर्शनादिति तीहशोप्रमेयप्रकाशोस्य पंचकोशं निर्भिद्य बाह्यविषया
न्प्रति निःसरतीत्याशयेन गंभीरकत्याह वेद इति सर्वभावभासकाहमास्पदतया विवेकिप्रतीतिगोचरस्यात्मनो
प्रतिहततत्त्वावधारणे तदुक्तं ज्ञानेयमतच्चतुरादिकरणद्वारा बहिः स्पन्दत इति तदेवार्थांतरस्यासेनदृष्ट
मैं यति तस्येति असंगत्वादप्रच्युतस्वभावस्यैवेतो चिदात्मिकासादितहर्षिकोपिभावः श्रेतनस्फुरणादिसकृ
साधि. न्नपर्यंतोवेधपदाधः तस्य गमयति नावगणोतीति नवस्तंतरं प्रतिगमनं हेतुः प्रतेनासंगता च्युतत्व निर्विका
रत्वबोधायुक्तितो दर्शितः श्रुतयः असंगो ह्ययं पुरुष इति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोप इति न तस्य प्रियाप्रिये स्पृ
शत इति न निरोधोस्ति जडवदिति स्यान्देपि किंच विकारस्यासंगस्य मदारोपबाधावधिष्ठत्वावस्फुरत्यति
मइति श्रुतियुक्तिनिरूपितस्वभावः प्रमक्तैतन्यः सदात्मा सर्वार्थसत्तास्फुरत्ताप्रदत्वाद्दापर ज्ञानपरिशे
षाद्याबाध्यसतत्त्वः ज्ञानान्तरेण विषयसंबंधप्रतीतिर्वाप्यः नतद्विषयः कालत्रयास्पर्शित्वाद्वैतबाध्यलः यो

यस्तोसविवेकजन्यता नां मरणनिरसोऽरज्ञत्तानेनाधस्तसर्पवन्मिथ्या पप यत्नादेतायं नि [illegible] विकारत्वा
त्सत्वन्नुपइतिभावः तेयः वस्ततत्वापोहनस्फारितविविधदेहतापार्पितविमलवाधेनप्लि [illegible] व सप्त
व्याधिकैरिभिः स्वात्मविवेकरसतया न भवनीयः तथाकृतौ सर्वत्तावमनेनेव्रलेतिवाचारम्भणं वि
कारो नामधेयमिति श्रुत्यत्रोक्ते योवशिष्ठेतसोऽस्पहमिति नतुकथमस्यसत्तवेप्रतीयते तत्राह श्र
विलेति प्रतिलक्षणं वाध्यस्वभावेभ्योहर्षपर्यभ्यस्तद्भोगसाधनशरीरेन्द्रियान्तःकरणेभ्यश्चइतरः तेरः
चिदसतेनाविज्ञाया परता द्विजः सत्सुप्तादावात्मनोविषयपरता याकृतदर्शनादवाप्तमितिभावः
भगवतोक्ते योवुद्धेः परतस्तुसइति वार्तिके मूर्छासुप्तिमरणेष्वपिदेहः प्रहप्यतेदेहादिव्यतिरिक्तत्वा
नदानात्मा प्रतीयतइति ५ किंचसर्वानुभवसिद्धदेहादिसंहततेन यस्यक्रिते र्जागरे ताकरणेतरत्वेनसा
द्धाद्विवेक्तुं शक्यं स्वभेतत्‌शरीरेन्द्रियाभ्यामितरत्वस्फुटविधानेनचिदात्मतां दर्शयति देहस्य कवचि
ताग्नविनिपातेवघ्राते निशितवेगवद्दयं गतेयः स्तथाघातपशमनेवलेन्द्रिभोगं गतेजस्कान्सवितिवस्र
विस्मरणश्रात्मा ६ देहस्यभुक्तान्नजन्यमांसरुधिरादिनाहरणराशिवडुपचितस्यनिपाते नानाविधगमा
गमादिकार्यव्यापारान्तिमवणकरणचक्रनसष्नमवाङ्मलादविज्ञयासंसनेसतिसर्वभिव स्याथाभिस्पर्शः

वि॰प्र॰ टी ९८ 96

तत्रेदं शान्तमात्मकं कचेति करपत्रेणोदितः खण्डितो भवतो यथा पतति तद्वदहंविमर्शः मयूरपिच्छवत्सकलमेव
कवलनलग्नकरणचक्रं स्थापितं यया तं ब्रह्मन किं खेचरात्तरंगितचक्रराशिकरणसमूहे तत्पं नाशं निजस्थानर
मन्तःकरणे वा गते संप्रामे सति किं वदिस्माहहनिषेधो तितथा पतिलगाराशि निजालयं गतागमनवाणि
तारे विरमन्ति तद्वदहंविमर्शः किल पापचयो तथा वित्तमयः तद्वत्के पदे विनाय्यं स्मरणं मनसा स्वमस्ति
तमिति तद्वत् यो वा स्वप्रकाशात्मा पिविरमतो स्यात् सूर्येति आदिदर्शिचन्द्रशशाङ्कानामात्मप्रकाशा
शमने अरमे सति यथा विवेकिनो नेति नेति वाक्यविमर्शनेन समस्यानात्मरूपमात्रेने सति यः स्वप्रकाशावे
तन्यः तैजसात् तेजोमयविषयान् तैजसो विवदति तत्र तज्ज्ञः प्राहे तथा पाकवासनामया प्रज्ञा निदेशा
हिति लक्षितः तत्रात्मसत्तामयाचमत्करोति स्फुरति स्वप्रस्थानो अन्तःप्रज्ञपको न विंशति भवेः प्रविविक्तभु
गिति स्वप्नेऽपि जीवः सर्वेषु स्वभोक्तेति सः नानात्वकृति शुक्तिविमर्शेन मिथ्याप्रत्ययभावनात्ता हि विविक्त
सहस्रप्रपञ्चनात्मा चितिवपुः शिलाकारा यावत्तन्वे हि रेकरूपता विज्ञानाचरे सैकतत्त्वः विमर्शः यो हंस
मानसः स्वे सो हं जगन्मीतिदशात्मपविविक्तया यात्स्वतत्त्वानुगुण विमर्शप्रकाशा तत्संधाने प्राकः विदति
रिक्तप्रपञ्चे पाकल्पने प्रमाणश्रयो तन्नयोर्भावादहंविमर्शः तथा ब्रह्म ... तिप्रादिसेवेद्धसर्व

ल्लमित्येवमात्मैवशेषोमात्मान्यो वा विकिंच्योतिरपमात्मेति ननं कस्वष्टृप्रांत द्वा त्व नं स्त्रात्मैवात्मसमो ।
ति भवति यात्मनैवायं ज्योतिर्भास्वास्वल्पपरूपतेकर्मैकरूतेविपल्येतीति स्त्रत्मान्यत्र गात्मनेपवशमाल्लश
मेयपत्रमयराभासकावपितमालोचितमितिस्कृतेरभिप्रायः स्तृयांवेद्याग्रेयानिजनिजावसरेप्रकाशि
तपदार्थाः सन्नित याग्या गाढात्मकोरेभाघणकरतालादिप्रायैः शृणाणुपलविधियोग्यरूपेण विषयगामना
दिमर्दर्थानाद्वागपितत्वज्योतिरिति जागरव्यापारस्य प्रकाशांतरसंकीर्णत्वादात्मनः स्वयंप्रभत्वे विषमा
नमपि न विविक्तात्वे पर्यापि तु प्रकाशमिति स्वप्नेतेषामभावेपि दर्शनस्पर्शनादिव्यवहारदर्शनात्स्वप्नेस्व
प्रकाशत्वमात्मन इति वासिष्ठे संकल्पेन स्वप्ने परे पारी देविद्या सतोन्यत्र यत्रास्ति किंचिदिति वा ति कोपि
स्वप्ने प्रकाशाभावानां स्वप्रकाशे लीन इति । इत्येव सुप्तावपि दृश्याद्युपेशापितसम्प्लिदात्मनः प्रशमवस्तुना
नः करणानामर्थकस्य स्फुटोल्लासे नमिरिति यानन्स्वरूपते विविधप्रपञ्चे शाकं जाग्रतितिसोऽप्रबोधविषय
स्त्वस्त्वसम्यानादिमाशयं व्यक्तीकरोति यद्वेमास्तत्करणोपलब्धयः सुः संलीना भवति नयत्रकोपिध
मेः नविमात्तविततत्वस्यमपटहीताभं केषामद्युररसंसवेग्रत्वोत्मा ७ यत्र सर्वबीजावस्थाविषयातम
सि इमाहम्पवादविमयात्तभ्रूयमानात्तत्करणोपलब्धयः संलीनालयं समप्यमास्तत्कार्यतावेत्रपेतन्स

वि॰प्र
टी
५०
९७

सैव भावः यत्कार्यं तत्कारणातिरिक्तमिव ज्ञायते ज्ञातमपि पर्यन्ते तद्विश्रान्तिमेवापद्यते कनककटको
पमेति भावः तदुक्तं यथार्थस्मरणेन सत्त्वसन्तोषोऽप्युपहतमिति तेन दुर्मार्गमपि तथात्मा हि भवतीः
ति यत्र संतोषस्तन्मानसिको विपर्ययः गमनदर्शनचिन्तनादि श्रवणं न हि विषयेन प्रवर्तते कार्यं न स्वकेन विदे
तनाव विपर्ययवसानात्कारणतापत्तेः श्रुतिः यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्
त्सुषुप्तमिति तत्र विमर्शशालिनां श्रमतर्कादिरमायामध्ये तत्त्वानन्दयावबोधस्य संस्कारवशेन
विषयग्रामागतस्य ततस्वबोधे तेन प्रतीति विषयीकृतमात्मानं युक्तितो दर्शयति तदित्यादिना तमः
सोऽप्युक्तकालीनमज्ञानं कथमस्तत्तमसोभासनेव न्द्रात्तमोवनदरूपीनमिस्मार विसेति विविध
विकारान्नन्द्भूत विक्षेपकावरणविनवपुः स्फुटिकवत्सरकुरित रूपं ग्रहीतातत्तनयनघासीकृतमयः नमश्च
इव नेदाक्लिष्टतन्तुः विकारजातैरनश्वविदकरसः मधुररसब्रह्मानन्दरसं संकेषष्ठीभूमिकायां निरा
पायजीवन्मुक्तिविति वस्वमनत्कारने श्रुतयः तमोभिभूतः सत्वरूपमेतीति आनन्दमयो ह्यानन्दभुगिति
श्रुतंगभ्रोपयानन्दमयोवस्वस्वरूपं तदाभेकेविद्विमवरकाभिरज्ञानोत्सन्नहत्तिभिरिति भाष्यकृतोक्तेः पीता
सर्वानेषोऽयानन्दयितिमधुरस्फुर्तीति नतु विवेकवतां तमसत्स्वद्वविनिर्मुक्तोपाधिस्वरूपानामप्यविकंचनस्वरूप

इतियेयं यदभिलषेत तत्तदेवेति न्यायादुल्लानन्दात्मैव किंचित्स्वरूपं स्यादहमस्मीति स्वस्य ग्रिरंगीनपरमा ऽस्तु यदा
न्धः स्वरूपोऽस्मान्निर्विशेषाद्ब्रह्मस्वभावः स एवमहमस्मीति स्फुरति तु कलं बुद्धिमपि स्वस्य तत्काली न
स्वरूपं भवस्यानुसंध्यात्स्वेन स्वात्मात्मानं तत्र इति शेषः श्रुतिः एषास्य परमा सम्पदेषास्य परमा गतिः
एषोऽस्य परमानन्द इति सर्वे स्वामियादिति स्वशुभोऽस्य स्वरूपसम्यग्ज्ञस्य प्रतीयपवमस्त्वतत्वाकुतिस्व
रूपमिति ७ एवमस्य विकारादिदर्शनयस्मर्कितस्यापि निर्विकारित्वेऽहं ऐतत्त्वात्तदर्शयन् नवस्थायत्न्नव
स्थानयविहारेऽशेषतत्त्वरीयमदं देवानां इत्यायति श्रीकृष्णस्य श्रीवृन्दावनाद्याराजेत्यवस्थेयपदवीगते
श्रुवात्सः तेमायायागाणितत्तुरीयमात्मसंस्थं इत्यहंपरम मंविभावयेकाम् तद्यः निजमात्मिरयोतिन
धा ^ त्वेपत्ताद्वस्थोपहितचैतन्यः परमात्मेति स्वशुप्तशिवेस्वात्मिक पुरत्रयसहस्रोषु दर्शनयेषु अक्षेदशाता
ऊत्रविदस्मिहन परमात्मान्यमन्नयामहाराजस्वक्रीडनपरिपालाविहरनिवलस्तेनमायाकल्पितबुद्धिस्व
त्रिदशात्रयोपाधिवशादित्यर्थः श्रुतिः पुरत्रये क्रीडति यश्च जीव इति नत्र परोक्षत्वात्स्वयं विनाशानन्त
रमवस्थानानुपपत्तेर्देहादिनाशे तदीयत्वात्स्वस्तान्नावस्थानाशे तस्मादित्येपि नाशेऽभेदिस्वा
रंकारब्रह्मलयतिशयेति इतरेतरत्रमनेनत्रयमारोगतेषु धामेषु स्वस्य यशवानः चदीदिवद्देवादिविकारै
क्रीडा ^

वि॰भ
टी
९८
98

रूपतिरहितमतत्त्वः जाग्रतीव स्वप्नमेव दृष्टादिकमनुभवामीति जागरे स्फुरति तन्मायाप्रपञ्चसमनादेतद्रूपं ततश्च मत
तदस्य कालोत्तरे दर्शनेन च यथैव चन्द्रः सरति प्रत्यभिज्ञानाय दिग्देशादिवाधेन तदनुभवितृरूपितात्मैव त
त्स्वाप्ने जाग्रति स्वप्नकालोत्तरं दृष्टघटस्फुरणे स्फुरति विशेषतः नानादृष्टपदार्थानां तद्रूपेणैकेन निरवच्छेदेनाहंप्रत्यय
प्रकाशादिविभावः श्रुतिः अविनाशी वा अरे अयमात्मेति नेत्रस्थितादिधर्मैः प्रत्यगभिन्नमात्मतत्त्वं विभावय
विमर्शबलेन तत्साकारतिनकृष्णावेरोपय श्रुतिः श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहीति कथं तर्हि द्वैतस्य स्वात्म
नो विषयादिभिः सह हन्तोऽयं तत्त्वमिव प्रतीयते तत्राह मायेति मत्प्रभोगाभिन्ने तेन दृङ्दिशादीतौर्णापारजसत्त्व
मायामोहसम्पन्नलयालयस्य कल्पितरूपावयवत्वे विकल्पितैर्मेरुवद्भावाय यो भानो रश्मिर्दर्पणस्थमिव विघ्नर
लोकाक्रान्तिवृत्तसमानेऽतीये श्रुतिः तरीयेतिवृत्सन्ततमिति माध्यहत्ताके मायासंख्यातरीयमिति न त
वलतेनास्य तरीयत्वे किं तद्रूपाद्वयोपाधिदोषेति भावः उपासनां वेदनाद्रूपलब्धिस्तत्राह आत्मेति परम
रूपाभासभासक परमेश्वररूपवाशान्तरकरणावच्छेदसापारेषु रविभासकावधित्वेन संस्थितानमाने गडके रूपं
रूपं बिम्बे नेह दृष्टं दृश्यमानस्य रूपयाधीहतयः साक्षी द्रुगेव न तदूपर्षीति किं तर्हि नेत्रादिवत्स्या विभा
सत्वमिति वेमासर्वतादिमाह दृष्टारमिति स्वरूपवैतस्मिन् निखिलरूपवर्जस्य साक्षितया भासयिनारे

ह+

अतोऽनेकस्यापि भासर्वेऽयमविषयत्वाद्योऽविषयः सोऽनित्यः कृतकत्वाद्घटादिवदिति भावः श्रुतिः अह
ह्योऽहमेवेति भास्याभावे किं प्रमाणं तत्राह परमिति परप्रकाशमयत्वात्सर्वविकाराणामपि भ्रान्ते नेमेऽपि विल
लयः स्यादीति आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति तथाणवपि भूतस्यास्य चिरं तरस्यापि त्वात्कालकृ
तत्वैकार्थमप्यस्येत्येतन्नेत्याह अजरं कालकृतजरादिविकाररहितमंशास्यत्वाद्ब्रह्मेति नियतत्वानुपपत्तेः
नहि नियन्ता नियम्येन यास्तत्र सर्वस्मात्तादृग्यथाचेनियम्यानस्यात्तिर्नियन्तृनियन्तृत्वाभावादिति भावः
अजरोऽमर इति श्रुतेः कालत्रिकमिदं भास्यभासकत्वेतदतिरिक्तवस्त्वन्तराभावादित्याशयेनाह एकं
उभयावस्थानुगतत्वेन भास्यभासकविभागरहिते एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः चेदन्यथाना नाव
त्वप्रसंगापत्तेर्नानावस्थाद्येषु प्रमेयेत्वेतो जीवन्मुक्तानां कुत्रचिन्न विश्रान्तिः यामात्रिसावनपराणांश्रा
न्तानां वेद्यबंध्यत्वस्य शान्तस्य वाच्यत्वेऽनभिमतिरोधपरम्परापतेश्चलत्रिराशावैकमिति भावः तत्केश
ताभितायां आत्मानमतपवायंत्ते यीजयितृ एव विस्थितिः ते यत्र ततदेशन्यख्यातत्वेडेतास्यस्वतंत्रं
नेति ॥ नचतद्रूपस्य भानाभानयोर्निमित्ते पिहानतत्वसाज्ञानत्वानेत्तरीति सद्दृष्टांतमाह पद्मोदं विल
सतिमात्रस्मा नेमये मालायामहिरिवपन्वनीवपाद्यः दृष्टकापि चविलयतरेदतिसंवेद्यस्यिंत्वगत

वि॰चू॰
टी॰
९९

कल्पनं स्वप्नस्वप्नदेयं ४ यत्राज्ञानारोपितपरमार्थतत्त्वे इदं दृश्यत्वात् मिथ्याभूतप्रपञ्चरूपं मालामातृ मात्रे पञ्चविंशुद्धीमतं
विश्वं विलसति जीवस्य संविद्यमेयेन प्रकचति। यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति श्रुतेः इतर १
न तु रज्जुखण्डस्य सर्पाहर्तनं केनचित् दृष्टं कथमस्य वर्णाकृतिक्रियायाथार्थ्यं विषयतेत तत्र दृष्टान्तमाह मालायां
मितियथा भ्रान्त्यारोपितो हि भ्रमेन्द्रान्धकारसंवीतवस्तु घोभयकम्पायपर्यकृतिकारको भवति मालायां वा
वहारिकसत्यस्य स्वत्वेनाधिष्ठानत्वात् तथात्रोक्तं रज्ज्वज्ञानात्सिद्धं जङ्गमस्य संकल्पते मरणपर्यन्तमिति प
तत्रोक्तं दृष्टान्तार्थं द्वितीयं दृष्टान्तमाह धन्वनीति मध्याह्नसूर्यातपेन ताप्यतनि नहि रज्जुखण्डस्य वस्तुस्य
यिकत्वाद्यथा वस्तु विकृतमभिनव आत्मना प्रलापलापपत्रेति भावः मेलभूमौ वेद्यान्प्रकाशादेतवदशेषो
यपाणाथोजलं लिपिकासावाङ्मेनन तदृश्यपावृन्नादि धर्मात्मत्वेन समयकारित्वा वस्त्रादि कसत्यमूलतात्
तदुक्तं मध्याह्नार्कमरीचिकाविषयः श्रुतोऽदृष्टान तरंति सर्पानाविषयत्वाद्दाराधारमात्रं रज्जुखण्डमात्रं
धारतया शून्यमेवप्रभासते विश्वं तु मिथ्याभूतमपि सदधिष्ठानसत्तया सत्यमिव करणगोचरत्वात् प्रतीयते तस्मा
त्र विवेकः तदुक्तं तेजो वारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा मिवत्तु मिथ्यात्वमध्यस्तस्यकेन श्रुतीयेते
अधिष्ठानदृष्टेरपाह दृष्ट इति यस्मिन्नर्वाधिष्ठानचिन्मयसत्तेवेदान्तवाक्यश्रवणमननादिभिः फलेसति

नहि रज्जुखण्डस्य वस्तु
न्यमथिकृतोत्पन्न
सर्पस्य यथा वस्तु
वादिमतवदात्म
विलापलापपत्रेति
तिभावः ४

वि॰स
टी
१॰
100

तमस इति नहि केनापि न संवीतस्यात्मनो द्वितीयत्वाभावात् कर्तृत्वं वारोपाद्वा कश्चिन्नेशो बाधो विनाशनीयस्या आ
येनाह सर्वमिति गर्भीकृतनिखिलकार्यकारणजातेन इति रेकेण न किंचिदस्ति यज्ज्ञानमवविदां तामि
त्यात्मनानाकृष्टेदिति भावः श्रुतिः सर्वमिदं पूर्णमस इति ९ एवं मिथ्याभूतदृश्यत्रयप्रमाख्यापने
न परिशिष्टतुरीयवस्तुनो वाच्यलक्षणत्वे पदार्थं केवलनोनिरस्यानध्यस्तस्वरूपलक्षणेन निगमयति सदो
धे विवमले निरस्तमायमायेशजगदखिलं वकासपत्नम् सर्वेस्य सकलहृषीकबोधतीर्णं चिद्धेवं स
नुभवये देवाय नमस्ते १० चिद्धेवं परतत्त्वाभिन्नयोपापितमस्मै तं प्रत्यगनुभवयनिजत्वसमर्पणेन प्रत्यभिज्ञा
नीहि न तु निर्विषयस्य तस्य कथमस्या प्रत्यभिज्ञानं निष्पद्येतेति दर्शयति १ इति श्रोत्रबुद्धत्वं तावत्पार
लोकिकतत्पादस्मादि धर्मैः प्रकाशिततया वा यत्र स्या स्वेन कारत्वानवधा सर्वैरके यस्मिन्यस्मिन्नस्ति लोके
बाधत्वन रूपत्वेन तदेव मात्रं तत्त्वलक्ष्मीं यथैव त्वनिश्चयेति साक्षैके लिंगे सत्त्वमनुभवतीत्यत्र नदर्शनबोधि
नाखिलत्वलक्षणनिर्धायेणाह सदिति नित्यशुकनाशाध्यमानदर्शनत्रयविकारासंसर्गित्वारोपितस्यापिष्ठा
नत्वस्तु निसंयुक्तायोगाद्वहिर्यथा पिण्डकेन शुद्धं श्रुतिकस्यापि मत्स्यानरश्मास्मा इव प्रत्यक्षः संभवति सत्यवत्
प्रमानायं सत्तिस्वयमेव लक्षणतः इति भावः सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः ननु प्रकृतिरपि तासामेवं विका

र्यो कारणत्वादिति तन्मतेन निराकरोति बोधमिति विशुद्धशमिमात्रं विज्ञानं ब्रह्मेति श्रुतेः नन्वज्ञानस्य सक
ते रंशोषविश्वं प्रति हेतुत्वमेव तत्र समस्तादेर्घटादिकं प्रतीव ननु कारणत्व धितत्तदपि विदेकरसो न्येवास्ती
ति भावः स्वतंत्र ईश्वरतेत्याशङ्काह मिति ननु निरानन्दा विज्ञानं किं कादिभिरभिमतानां तर्हि सैव स्वेनेत्याह सुखावमिति
विराजादिपादत्रयप्रविलापनेन परिशिष्टं तुरीयं निरतिशयानन्दस्य देशतः सर्वेषां विश्रान्तिरिति भावः
श्रुतौ आनंदं ब्रह्मणो विद्वानिति तस्यानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति ननु तत्किं सोऽप्यन्त
दस्मादीश्वमेव तत्रत्रनु भवने चोदना किमर्थं कार्येत्याशंक्याह अमलमिति मामात्मजीवोपभोग्यानाद्यनादवि
द्याकालुष्यानाहतं किं तत्र निरासपराणं जीवन्मुक्तानामनुभवबोधं निरवद्यं निरंजनमिति श्रुतेः तथा
पि सोवर्णनिगडवन्मायायास्तत्र विद्यमानत्वेनेत्याह निरस्तमायमिति प्रनस्तमित विवेकस्य मात्रत्वान्न यथा
मितनिजतत्त्वस्फुरणावरणमायाविषयोत्तु निर्दृश्योमोहाहतत्रुष्टे वैतत्र निर्मुक्तहेषः स्वात्महृष्टीतरत्वाना
भावादेताननतरावरणत्वमिति भावः ननु मायावरणे वै पुर्याम्नजगत्कर्तृत्वमिति चेन्न हि कस्मादिदमुमयं
तदपेक्षत्वगर्भ विशेषणमाह माययामिति स्वात्मैव समाहिता याशुद्धसत्वात्मिका माया तत्सार्वज्ञ्यं नियन्तृ
त्वेन प्रवर्तमाने जगद्दृश्यं तस्यत्तथात्वेपि नाद्वैताभाव इति भावः माया चाविद्यास्वयमेवाभवदिति तापनी

वि॰प्र
टी
१०२
101

य स्फुतेः किं तदात्मनाकरोतीति तदेव दर्शयति जगदिति शरीरलेशुकमादिपरान्तं प्रमातृप्रमेयजातं विश्वं व
कासयन्ते निजयात्मना स्वात्मनि प्रस्फारयन्ते इङ्गोमायाभिः शराङ्गुर्यदिनः इति गोऽपारीयेकल्पयस्वात्मनात्मा
नमात्मानमेवः स्वभावयेति किं तदस्येश्वरस्येवत स्वजगत्कर्तृत्वमित्याशंक्याह सर्वस्यमिति सर्वं च तत्स्येव
ति बुद्धस्वभावस्यं सहस्यणात्मको भूत्वा तदस्त्येवेविश्वात्मना शविधान्तेन तत्स्वद्वात दन्यथा विशादिति स्फुतेः पते
न परस्वस्तेजोजगदभिन्न निमितेरणादानंतेन तदस्य स्वरात्मकेहेतवाद विवर्तके स्वचिते सेन तेकेनादि जीवानां
तदेका स्फुतेः तर्हि स्व किं न सर्वैरनुभूयते तत्राह सकलेति निःशेष प्रमातृवर्गकरणचक्र विषयतानाविष
ये श्रद्धपत्तादिधर्मतारा कारावदितितेषां हता नेनितात्पिष्ठानेविसार्याध्यस्ततयावेविद्यमागतानाविषणा
न्तस्यतयाभिमतस्य प्रवर्तते कयं पर्यालोचितविमलतरसात्त्विकस्वकृतपरिपाकचोदितमहत्तमसंपर्कमन्तरे
ण स्वस्वमतरपरमार्थवस्तुनिस्वलतरेह स्वपत्तयापरिणतेतत्व समेतविवेकोद्भावितमाहरूपतापयामा:
न्तान्धकारेध्वान्तिविस्वारितस्याणवाकारस्यतज्ञासितकरचरणादिमत्स्वैरादेहभयकम्पादिकमत्रभवतोऽप्र
सिद्धस्येवात्मनेवित्ततमिहत्तिरेव:स्याणत्व बुद्धिनोपजायते तथा यद्वक्त्राबामससंपर्कान्नद्विवेचन बुद्धि
रूपयेवनदवातविषयेषु निरोमहेत्तरजतमसोर्विलयादिन्द्रियाणामिन्द्रियत्वे सर्वस्य विषयतानाप:

यास्थितसंविदेदनत्वादेतानिरूपितस्वरूपविदात्मातदाकारवृत्त्यैवानुभवनीयइतितात्पर्यार्थः कृती
नवत्र यागस्येतेनापिवावेतिविज्ञातेविज्ञातारेकेनविजानीयादिति वासिष्ठेहृप्यणतेनत्रयायाबुद्धेति १०॥
तत्रख्यातमर्नैधीनामहंत्वसंदतोन्तरे ख्यातकस्चिन्नयंवेत्तिप्रत्यक्षंचेतेशिवेस्तुमः ॥ इतिश्रीचित्तप्रदीप
हैतानाथदासादिस्यात्रयविविक्तप्रसङ्गेनप्रबोधनेनामषष्ठःप्रकाशः ॥ ॥ ॐनमोनारायणाय ॐ श्रा
व्ययङ्गमनुवृत्तोविषयानवासनार्थपदन्तरमलेमनसित्रमस्म घ्येयंयदात्मनिसमग्रमेयनहृदंप्यतन्नतो
स्मिनिखिलागमबीजतत्त्वम् ॥ सममेगुरुप्राणाकवाक्यानुसन्धिनैव विवेकेनप्रयात्मैकांतध्यानव्या
ख्यानसे ॥ ननुमतीवोमागरादिपदत्रयाङ्कोधवेप्रतीमितांततपापिनिष्ठेन विन्दामिकोयंममबलव
नुग्रहेणाः त्यतिबन्धस्तेपरेणनूविष्णु रुतत्रिरासोपायंवद्याममनिष्ठास्थैर्यमाभजेतेतिचेदुच्यतेनानाजन्मसमाहो
पचितकामकर्मवासनाचक्रेसकेतन्नव्यतिरेकेणप्रानभवेदततउच्यमानेनतहिनाशकल्पमुपायान्तरेमाध
येतिविवरिषुस्तावन्सर्वोनन्त्यानर्थभरितजन्मसागरेपातितेनज्ञानासीतिमोहस्यमहात्म्यंस्तवयमाह न
न्माज्ञावामनयेभयोमिमालेलोभार्णान्तकलुषभिमाननके मनस्तेस्वगयनिर्मेडतेरूपायेतत्रतेयत
सिनविमेयन भूयः १ हेचित्तनानानर्थहनिहाषित निजोद्भूतेःस्वात्माइरणसमतीकारंस्वगयविवारव

वि॰प
ही
१०२
102

स्यान्वेषय उद्धरेदात्मनात्मानमिति भगवदुक्तेः किमर्थं सुपायं मार्गयामीत्यत आह मज्जन्तीति सर्वात्मनाति
पतन् उद्धेत्याह जन्माब्धाविति जन्मसागरे तत्रतीव्रभयजनप्रियवियोगमरणपर्यावलिविषेषवशोदृश्यतेति व्यसने
स्यादिनाशोपि दारादिविषयानुगतरागग्रहतिमन्लङ्कः तोष्येवमशामरणमत्स्यायत्रभयौमिमालेह्नताभि॰
निवेशान्कालादिजन्मविविधत्रासापवर्तरंगमालायत्र लोभाग्रोग्रासानां विषयाणामलंबुद्धिवेपुर्यमेव
नलेपत्र ग्रस्तकलेवरयाथार्थ्यभावाणामात्मिमेवमालिंगयत्र्यभिमानेनकेविनश्यदेहविनाशि सतामूले
स्यादहमेवं वियोसीतिमनसशैतस्मेवकर्मीयत्र क्रतिः नह्येवसशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिर
स्तीति सच्छास्त्रादितनानोमायानामन्तरेयेनपुनरपहतिर्नभवतितदेवान्वेषयेत्याह तत्रेति सर्वानर्थाक
रेभवाम्बुधौयेन हितत्तमोपायेन भयेनपतसिनिमज्जसितमेवविचारयस्वर्थः तद्विचारस्तु तदेहान्तवद
शात्रयोपायेस्तत्परयायिपातस्यहतिरेककृतिवितेनापिहानतत्त्वस्यनिरन्तरसेवनादाविर्भवितामहमे
वनदितिम्रमयप्रवाहात्मकविभ्रमैत्रापरणतामागतेनतवपुनर्जन्मनोभावं वदन्तीक्षकृतिः एकएवात्माम
नष्टोनाशस्वमसद्धुपिद्धुंस्यानत्रपाद्यतीतस्यपुनर्जन्मनविधतरति । ननुकिंतत्साधनंयेनाहमस्मा
जन्मसागरान्तरेयमितितदाह मीमांसामिति मीमांसांहृदयात्वगसमात्मनोव्याविद्याद्वेस्तरणतरी

गरहणं चेतः मानुष्यं भवति विनाम्यतो न यस्मान्नैष्कलेंढसि निर्मुक्तो विशेषितर्हि २ हे चेतः हृदय त्वमस्य स
कलहृदयाकाशावाशिनो भात्मनः स्वमानिधानजं अन्वतो देहादि किंचन यात्के स्वपरप्रकाशनत्वात्मनः
देवेदे ज्ञीन यात्कांतं प्रकाशयति भावे तेति भगवद्वाक्ये: मीमांसां प्रनात्माहं सयय यश्चाहं वक्ते इन पट्टु
तरे विचारमिदानीमेव गरहणं जन्मार्णव निस्तारोपायबोधेन उपारत्वनाम्नः यस्याविद्यातेयनायेति श्रु
तेः लोकाभिरामहस्वविद्याद्वैरिति तत्र हेमिमन्तरे लोपार्थक्ते वैरले चाशुगतानसिन्धोस्तरीनिस्तारोपाय
भूतां नाविकां तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेः तरत्वविद्यां वितताम् इति स्मृतेश्च सर्वार्थयद्युतिपद्भु
केन स्वार्थं स्फारयति मानुष्यमिति यन्मनुष्यजन्म विना सा स्वात्ममीमांसा न्यतो देवादियोनौ भवति न
सम्पति तत्रराजं क्रियाबाहुल्येनाबाधामलम्भ विमोन्मादनसक्तेन्नादि विषयेषु विरक्तत्वनिर्गते न विवे
कमति विना चेतसा कल्पितभेदाभासविविधरूपेषु परात्मनत्वेक चनदृग्पायदर्शकानां नीव विरक्तानां विम
लनमसेगमराहित्याच्चिदात्ममीमांसाफलं भेतिभावः भगवते नयहृषीकेश यशः कृतात्मनो महात्म
नांस्मात्मत्तुरः समानमइति वेदयनकृतात्मा तर्हि तत्फलं स्वधर्ममेव संजीवाच्छस्मादह नहरति निर्गतशास्त्र
नामकस्मादापन्नेमति शरीरे निर्मुक्तो नरकद्वः स्वपं परापं लेढसि पारस्वरूपतो विलुलसि नमपनीकारा

वि॰प्र
टी
१०३
103

नुपपत्तिमाह विरोधीतितद्विवेकशून्यसंसारिजनानामनुभोगपतत्प्रवालकादिजन्मनानायोनीषुमत्र
नावस्थारे३ श्वेराज्ञोशंकरिष्यितदानकंचिदुपायं निष्पादयितुमहं सिद्धिया साधनसाध्यशारीरस्यानभावनं
परतन्त्रताश्चेतिभावः श्रुतिः शास्त्रयोनामतेलेकाद्येनतमसाहताः नास्तिशमाभिगच्छंतियेकेचात्म
हनोजनाश्चेति २ अहोकिमेतन्मौढ्यंतवाशेषहृदयाचितन्नमात्मानंविस्मार्ययनार्जनानुरुक्तो वाक्षिंश दिना॰
कयाविनानीवदृप्ताशांतवासनावाषितमनस्त्वान्मत्वनंतरेवक्वसना ज्ञातनिर्माणत्कालयस्त्वान्महक्र
्रूभानन्दमानस्थमिदमपाहतमोतद्वारेणयथीकृतमघापिसंस्मृतिनाथासीत्वमिपेत्याह वेषमेदंइविणा
मिमिदंअट्टमिवनीयंवर्षोदसहद्भमेममेतिउद्धिःमोहात्मेसमग्रनिवेमजन्नसंसेलेकसंस्त्ववानान्नस्मितवापि
किस्मैचैतत् ३ इदंहर्तृन्नदृष्टायंवेषमकाहपाषाणादिभिर्निष्पन्नंकीटमखकादीनांनिवासस्थानंममदृ
विणामिदंधराविकमजेयुनस्त्वसंलीयमानेयंनेमम, ४ पंजटेबिनीश्वर्वासनासंगममात्रमिलितकफ
मेदोमास्थामांगादिपिण्डानिजश्चेयोज्ञनपर्यन्ताहीमम ५ एवंकुम्भसमीभूतसर्वगुणपापवासनामात्रपरिणा
मान्निखिलावितधिभूतंपंचकंपंचीकरणान्मिलितंयत्नविगीमोन्नखसभावर्मणपर्यंतंशरीरंमम ६ मेस्त
हदयस्वमात्रविनिमयकल्पितस्वेहाधनमात्रपर्यंतावान्यथाममममेतिपदंप्रसेकंसम्बध्यते हृहनश्रा

यार्थत्वमिदं पदस्य सर्वं चेयोज्यमिति मम तत्वबुद्धिः मोहात्मागानन्दमयस्यात्मविस्मृतेस्तत्वस्मनन्तनितेनेव ब्रह्मल
संविदि विवर्तितेनेव यद्यातत्सरमतात्ध्यासेन जातात्मीयं तथाक्ते इवितांमेमदं नेमेपुवतितिरियं मेरुतश्च
मेमेभ्यः इतिवत्तमेमेजरूर्वे न्यापरिवबद्धोस्मि संसारइति इदानीमापदेहपतन पर्यंतं भाविदेहारं मका
भिमानयंतं तथै श्रीकारावसेरोस्तितं चप्रमाणं त्वेहूागनामं राज्ञाद्य राणाविश्रुतेनाम हूतं मात्र ग्रामुविा
विमृश्यितविज्ञ तं हुसर्वतानियतस्य मनसोर्पणेन तमोहसागरान्निस्तीर्णोऽहमतीनकिं पघासवितुः
किंवमाहमावाभ्युपगमे श्रीतितं तव न चेन्नर्हितं दर्शयामीत्याह वेदितेति तेजोऽहं भादयश्च सत्याणां वे
सनेतिसिंयंतरस्यार्थः तवममतत्वबुद्धिर्यान्मतिन्मदाकस्त्वं तेषां पुनः संगमाभावान्न कश्चिदित्यर्थः वापदा
नेरेत्नमेव वेदश्रेष्ठप्रमाणं स्मस्नसितेतथापिके तेषामंतरे कस्य चिन्नामनुगमनाभावान्न किं विदित्यर्थः श्र
तः प्रथममेवामीभ्योनर्थहेतुभ्यो निवर्तितमस्माभिर्य नाहस्मरेतिपतन्मयापणीतेदित्तनमापदेशोत्तम
एं पिस्मरनिजप्रसूयविषयतामानय ततस्तवतत्त्वपरमेनेव नर्तेन्माभावास्सर्वानर्थनिर्वृत्तिरितिभावः ३
ननुविनामूलहेतं नेसवान्मनानपततिनहरिवममतमतिः पर्गावान्नामिवतस्या भेदेनपुनरारोहह
शंकातनस्तन्मूलच्छेदाय मन्त्वेसाधनानिपरमकृपयादर्शयत्येषांकृतेननिजतनयोगोभ्यो भवि

विम
दी
१०५
105

नेत्यत्र श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति तत्कृतेन पटुतेमं साधनत्रयं श्रुतिर्दर्शयामास तज्ज्ञेनोपकारायोग्यः
दिष्टं तदेव श्लोकत्रयेण निबध्नन्नाह तावत्तेजरूपरतत्त्वदर्शिकानां श्यामानां गुरुमुखतः श्रुतिं सेवेतः
सततं कान्त्वविमर्षात तन्नान्सतीर्थैर्निर्विघ्नानुभवतिवृत्तिः मतीविद्यावत ५ सेवेतः श्रवणैकमहावाक्यस्मरणं स
यानसाधनचतुष्टयावक्लोऽमनवृत्ति यन्यानौभृति संसारमेकदेशान्नारणानि साधनानि येषु तेषां समर्पणेन तः
प्रान्माणां तथाक्ते साक्षात्कारमीविधायनमृति मानान्नते निर्जनं तत्स्वरद्विषद्दतोति गुरुत्वम् नात्मस्थनविम
वने श्रवणमन्यमूकककल्पे समस्त ममं जसतामयास्यदिति न तु लोके नानात्मनिर्भरायणयाक्षा
णां मध्यात्कानि मदुचितानि तत्त्वाद्रूपेरेति परमपावनापायवियुक्तं सच्चिदानन्दस्वनिर्भेदं वा तत्त्वमध्यास
श्रुत्यवक्तनस्यदर्शकानामुपपत्तिभिः साक्षात्कर्तृणां वेदैरनेकैरहमेव विघ इति श्लोकेः यात्रयेनित्वादि
तित्वत्रायत्र श्रुति समाधान तत्तिभिः श्रवणजन्यमनन्तरूपपरम्परत्वय इत्येसमिस्तानि श्रोत्रेयंत्रहानि
हे गुरुमुपासीतेति श्रुत्याद्विष्टमार्गं गंभीकसाह गर्वितिपारमार्थिकेन तत्त्वयाख्यावर्त्तनैर्येणाकरामलकवत्
पदर्शयितराचार्यस्मद्वदेनोवदनाविंशतिरान् आचार्योदेवपाविद्यास्वाधिष्ठंप्रापदिति श्लोकेः कथंतत्त्वं
वर्णामयिनिष्ठां लभेततत्रगुरुः किंदर्शयति सदितितन्मतान् श्रवणावाक्यान्तर्गतान् समर्कान् आत्मातिरि

कं सर्वं कार्यं तावद्दृष्टवदनिसमासैव निमेषोकृतकत्वादिमेवं रूपान् सहिवाराण् सतीर्थैः स्वसमकनिगुरु
कुलनिवसमानशिष्यैः सह श्रवणशास्त्रार्थविचारपैतैनेव गुरुमुखनिर्गतवाक्यहृन्दतात्पर्यार्थ
स्वयनिर्द्धारलभत इति भावः श्रवणस्यावधिमाह निर्वाणेति यतोविशेषापि तत्त्वपदवैतन्यैदमभ्मानादि
कलविप्रकारतिस्तन्मयतथीतिर्यावत्कालं भवति संज्ञायते तावत्पर्यन्तं श्रवणकालं निर्णीतमञ्जिरित्यभि
प्रायः ४ इत्यमवंज्ञाहृयवास्तमतिपादकानां वाक्यानामनुश्रवणानन्तरमस्यानमेवयोपितमस्सैकैतन्यस्य
सकमननेनतदपिदर्शयति इत्यंतस्यावबुद्धंतमात्मनोर्थवित्त्वस्यमितहृणिभासकं स्वहृत्स्वं भक्तान्तर्हृ
दयनमेपहृतविशेषकेविज्ञानैतत्त्वमविज्ञायचिंतयतम् ५ इत्यंप्रसक्तत्त्वश्रवणरसं समसंततमनुभवैकवंघचिज्ञ
ज्ञानेनिःशेषवंघप्रकाशघातयत्नैवैतन्यसंर्पयेनमहूर्यस्त्रपतितेजसे इतिश्लोकेनः ज्ञानेनलवार्धमपिश्रविहा
याशनाटनादिव्यापृतिषु वैमुख्येन त्वनेनापरिहतज्ञ चिन्तयं विवर्तमलापगमेनवितन्भूमावाप्यपृगच्छ
नस्तिष्ठतोवापिजाग्रतः स्वपतेपि वान विवारवशंवेतोयस्यासौमत तउच्यतइति श्लोकेतैः ननु तेन किंफ
लेस्यातत्राह स्वविति एवंगनेन्देकस्वरूपं यतोमातृघ्नादिपातपातगुणोत्कर्षतेनहिरण्यगर्भान्तानांसि
तानन्दानामाविर्भावोस्तितस्मैनेतिनेतीतिवाक्यविवार्हैः ययातन्तापलापैतावद्विश्वस्यपरानन्दवत्त्वनः

विश
दी
१०५
105

तस्मिन्नारचणेन विवेकमात्रितवेद्यकालिम्नस्तत्त्वस्वर्गाणेन्दलाभः किं न भवेदिति भावः अस्यानन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः नन्वसौ भावयितव्यः स्यात्किंतत्स्थितेनेन तत्राह तमस इति सकलहेतवि
स्तारबीजेऽविद्यावरणरूपमेवान्धं इति दूरे तमसः परस्तादिति श्रुतेः तर्हि कथं तस्योपलब्धिस्तत्राह विबुधस्यामि
ति नियन्तृत्वेन समग्रप्रमातृबुद्धिगगने प्रतिष्ठितं परेण नाकं निहितं गुहायामिति श्रुतेः प्रद्योतपलविस्थि
त्संविदित्समरः तत्रस्य स्वप्रकाशत्वमाह मितेति प्रमेयप्रकाशकानां बाह्यान्तरविषयकरणानां म
हत्त्वशात दशमरीचिभिर्मितानां सूर्यचन्द्राग्नीनां वा निरपेक्षप्रकाशत्वेन प्रकाशदातारं सर्वे चैतन्यं तरवि
षयाभावात्स्मितप्रकाशे तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरिति स्मृतेः को
स्व हेतुरशेषान्तरत्वादवस्थितस्य ग्रहणाभावे तमाह स्वस्तत्त्वमिति विषयरूपेण परिणतस्य नानात्मभाव
लिङ्गकृतफलस्य गुणस्य नसमन्ततानन्तवि शुद्धानामन्तर्गतमपि विस्मृतं कण्ठगतचामीकरवदनवभासमाने
तस्मात्त्वणीयस्त्वनिनानरात्मन्निति श्रुतेः नास्ति तद्दोषनिवारणोपायास्तितमस्य सूचनयाद्दर्शयति भक्ता
नः इति हृष्टनष्टमायत्वात्सर्वस्य हृदयस्यासारत्वेदनादवशिष्टं तत्सारत्वप्रतीत्या निजनार्पणकृतिभावा
त्वध्यतां वेद्यकल्पनाकारस्वप्रमातृमनसो निजप्रत्यायसततावरणतमिस्रमपहन्तीति नाहृदयं कथं नास्ति
१ २

त्वमस्यास्तित्वसाक्षित्वं सूर्यादिप्रकाशानामस्तित्वादन्यथा वेद्यो भाणप्रकाशात्वं प्रसज्येत तत्र भवि
तुमर्हतीति भावः श्रुतिः कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाशो न स्यादिति स्मृतिश्च प्रसन्नमस्मिन् जगन्नाथे
सन्नीभूतमिदं भवेदिति ननु यथा वेधशानात्तम्रन्यो निजं स्थितविकारेषु बुद्धिस्य तत्पतिनजन्यस्तत्वङ्ः
स्तोऽनुभवस्य तिरोहितस्य कालान्तरे स्मृतिपथेनानयानस्तश्लेषणात्मनोऽपि विकारित्वमायात मित्याशं
क्याह विशोकमिति विज्ञानैकरसमयत्वात्सूर्यवन्मानवत्स्ति विक्रियाकारदापि हर्षशोकतरायनादप
विषादं विशोक गतशोकं मिति श्रुतेः अयं भावः यथा लोके सूर्यातपेन निजनिजक्रियानिर्माणपराणामखिलजीवा
नां गतेऽस्तमर्के इति वाक्येन संक्रियाणां संहृतिदर्शनान्न मसिवादस्य मानस्यवाः प्रहृतस्य लक्ष्मनफलभो
क्तृत्वमादिमस्येति चेत्साक्षुसत्तासाक्षिणं श्रुतिसंवेतनात्दर्शनात्किं ततत्कर्तृहर्षामर्षौ त्यतेनस्य आत्मनोऽव
बुद्धिवैकार्यतस्यास्त्वसाक्षित्वसाक्षिण्याहेयभानाभानमात्रेण निजस्वभावः स्वतङ्ःस्वात्मकोहनातेयः
यातृणास्समयोः साक्षिणो निर्मलतयामन्दनमाविर्भवति न व्यक्तता नैयति सत्त्वकृतःस्वमोहस्वभावाद्बु
द्धिः सर्वं नयत्तत्प्रसिद्धेति ५ एवं मननातिशायपरिचयेन विशुद्धीसकाशाद्बाह्यैकगोचरसमूतिं निदिध्या
सनं जायत इत्याह नन्समं पौविश्नरश्रितिं गतायां यावृतिस्तवनिरियान्मनोऽनगम्यमान् सविस्तविवल
ति॰

त्रिप
ती
९९
106

जडाजडस्य सृष्ट्यादेर्यथावल्लघुदोषयथास्वरागम् ९ हे भवः आत्ममननिपुणानस्य प्रत्यक्षेतनयतत्व
स्य स्वरूपं चिन्तनहत्या निविडतरस्थितिं गुरुतरतमसातिशायवनीभूतनिष्ठां गतायामायां तव याहृतिः
लोकवर्गे शक्तिनिरियानिर्गच्छन् सानिखिलजडाजडस्य समस्तस्वरूपदादिहरनरादिजीववर्गस्य सेवि
त्वविन्मये करसनेत्राद्येनेमार्यापवच्छन्नत्यागेन महात्म्यरत्नाश्रयपतयागृह्णाति कृतिः कश्चिद्धीरः
प्रत्यगात्मानमैक्षदिति नत्वेकेनतस्मात्स्पर्शः स्वभावो वधवैचित्र्यसंकल्पाकररजस्तमसो नाशनेनेतिस
वनयाहशृङ्गेति एवमस्तत्सोऽविक्रान्ताविशुद्धसत्वमायया नत्वसत्पराहृष्यन्तमाह धवलेतिमार्जनत्वेपण
पाण्डुरीभूतः पटः स्वरामो भनरंजनेनयथाऽऽदिनेत्यस्यार्थः ९ नत्विर्य्यं [illegible] केसाधनत्वेय परिनिष्ठितं
किं नतो भवेदित्याशंकाशान्ताकरमाह रूपायां सकलपदेषु विविहतो संपन्न नसिपिवक्रुणायथा [illegible] गं
किं कालेऽखिलदमः कारिष्यतिता मात्मानेदमयतिकः प्रियास्पदेस्वम् ७ सकलपदेषु नीलपीतादि
समस्तवस्तुषु वितिवैतेभ्योनाध्यासविरभिवत्सोऽक्ष्याणां निष्ठादार्ढ्येन नीरसवत्स्वभावभूतायांस
त्यां शिवेविद्याद्यादिपारत्रयविलापनेनावशिष्टत्वेन नन्दवने संयोगमेकरसभावं व्रजसि प्रयामोऽपि सत्व
तत्पदमाप्नोतीति श्लोकः न तु यथा स्वपुण्येषा प्रतिराजं तदेक तामपि गच्छामितत्ये व मपि स्यादित्याशंका

प्तौ निरामयहंसं तमाह ब्रह्मकण इति यथा ह्येजलाशये जलबिंदुरेकरसतामायाति तथैव सर्वैः जलेत

दीरमेकतामपि गतमपि निजशक्त्या हंसोत्क्रामतीति तथा सद्गुर्भैव ब्रह्मानन्दमापन्नमप्यात्मनमविघात

त्कृत्येतिभावः तदुक्तं सलिले सलिलं क्षीरे क्षीरमिव ब्रह्मणि लयी स्यादिति किंच तदेवं तत्त्वज्ञानवपरस्या [illegible]

प्रवाहनिर्वाहकस्य कालस्यापरमाभवे विस्माह किमिति प्रविलानां धरापि गुरुपोन्तानां भूतहेदा

नां मज्जनगुरुत्वविर्भावतिरोभावक्रियया दण्डधरः कालः लवादिवनान्तगणनक्रमेण समस्तसमार

त्तिकारी संपातनिजचिद्रसतत्त्वैकतयानस्याप्यत्र भूतं ता किं करिष्यति न केनापि विकल्पेनावच्छे

त्तुं शक्नोतीति निर्मनस्कतामूलं स्वरूपं तानुपपत्तेः तमेव विपिनातिमस्तमेतीति श्रुतेः तदेव दर्शा

शक्नोत्प्रमाणमाह ध्यानान्निमित्तकः स्वमात्मानं निजस्वरूपं समयति दंडं करोति निर्विषयता अकस्थिति

वि॰प्र॰
टी॰
१०
107

र्थः आत्मनस्तु कामाय सर्वस्य सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः तस्यैव गर्भविशेषणमाह प्रियास्पदमि

ति निरतिशयत्वाद्देहादिधनपर्यन्तानां पदार्थानां प्रियत्वमात्मसुखापाश्रयं परप्रेमास्पदं पूर्णानन्द

नकालकृतदेहोस्मि

मयेस्मिन्नात्मनि सर्वस्यानन्दस्य विश्रान्तित्वाज्जलस्य जलधाविवेति भावः तदुक्तं तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्र नैव

मन्यार्थमात्मनीति ७ यस्त्वङ्कावासमस्त्वङ्कास्त्ववाक्याध्यारब्धतुरयः लीयन्ते यत्रैव याप्रलापतस्तं सि

वेत्तमः ॥ ८ ॥ इतिश्रीचित्प्रदीपव्याख्यायां सत्त्वकार्कं श्रवणादिलब्धपरोक्षितत्त्वपदार्थैक्यं नाम सप्तमः

प्रकाशः ॥ ८ ॥ ८

ॐ विस्फार्य विश्वतत्त्वात्मसमनोपि यो स्वध्यारोपैस्त्वदनंगं सयमसत्त्वदेहम् सांतर्विलाप्य विषकास्य प्रवाद
नोयत न्निर्विकल्पमजं स्वप्रणतोस्मि तत्त्वम् प्रथमे भवदावानलः कामाधानर्थसंचयान् दर्शयित्वा पितन्मम
लकामोपायं प्रवेक्षमात् सप्रशमनयाखिलदेहादेः प्रकाशं ऊरुतैंतरे यथा तथा मनः स्वयमेव विवेकांत
सवत्स्तनः॥ इत्थं शोधितं तत्त्वपदार्थैक्यनिश्चयनिष्पन्निदार्ढ्याय प्रतिबंधीभूतकामादिरूपवैरिप्रमापया मं
त्मपक्रमोपसंहारो प्रदर्शयात्मनो देहादिषु सादिति तद्व्यासंगनं लोचयति यावत्स्वकाश्यमभासि दुर्गमे भ मा॰
वगहने श्मशानवत्तं तं विनाकुशलतमेजयाशणीतः यत्रामी करणस्ट्गाः प्रियाप्रियात्मशाखार्भक
निवहैः कदर्थयंति । हे चित्तप्रजयाहे तत्स्वप्रकाशनादसततया पोपयोनिचक्रे प्रबुद्धि पद्मावानिजा
तत्वापेक्षनशनपा प्रजपातोर जायंताद्याविति सूत्रस्य तत्पकादजेवीति सूत्रेण नवैं प्रादेश इति सः
वेदवाक्यशिरोविवेचितविमलचिद्विग्रहः परमात्मा तं जीवभूतः ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सना
तन इति भगवदुक्तेः भवगहने जन्ममरणसुखदुःखादिसंकीर्णे संसारकानने शणीतः सर्वोत्कृष्टतान
कलामाहत्म्यविदितः तत्र नानाविधकर्मोपासनया तं तरात्केन विमार्गेण तत्र निर्गमावकाशो विधेतस्य
गाह दुर्गमत्व इति काम्यकर्मोपासनाभिर्लेचयित मयाकोप्रसततताभिर्मह व्यापारजालसंकीर्णशरीरमाणे

विघटी
१०८
108

मपिगमात्कलिलतामापाद्यंङ्कतिः नकर्मणानप्रजयापनेनेति तत्रविश्रामभूमिरपिकुत्रचिन्नास्तीमा
ह् श्मशानवदितिपितृमात्रादि मरणजन्यदुःखनिर्भिन्नहृदयजनबान्धत्यापितरोदनपरंपराव्याप्तित्वा
त्ववनवदकुशलतमेइनस्तनोमंगलप्रायेतयोक्तंसंसर्गः स्मरनल्पोह्निरागद्वेषादिसंकुलइतिकेनचा
मंगलहेतवइतितानाह यत्रेतिश्रमंताशिवतमप्राये संसारविपिनेकरणमृगाभ्रमंतचापल्यस्वभा
वस्मान्नानाभयाक्रांततान्तःस्थबाह्यांतरकरणरूपाहरिणाः प्रियाप्रियौ परस्तात्मनि मायारोपितभावा
भ्रान्तेप्वपरस्मात्स्वप्रतीमारागद्वेषावेवात्मस्वरूपंशाश्वादिविषयाणामेवार्भकाणांस्मस्वैः कदर्थयंति॥
दुःखनतिप्रयोजयंति इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थेरागद्वेषौव्यवस्थितावितिभगवदुक्तेः ततोमूलात्तानकर्त
नकल्पस्तान्मेकपष्टवोपपर्यंतंकुत्रचिन्नविश्रांतिर्जीवस्येतिभावः १ अपिचतत्रबहुविपदुःखबाहुल्यंत
द्गतवश्यंसतियेभ्योमहोत्कैकसाधनविधानमंतरेणननिर्मोक्तिः कदाचिदवेक्ष्यंतेकुतस्तेषांतर्हिसत्वभूमिंलभ
सेत्याह॥ यत्रामीबहुविधरोगाभीतिशोकजन्मादिप्रियविरहाद्युपप्लवाग्माः यावद्रोपविरतिजपविधायन
स्मात्रिगच्छेस्तवकुशलंकुतोस्तितावत २ यत्रश्मशानवदशिवतमेसंसारगहनेबहुविधारोगाज्वराद
यः भीतयः चोरराजादिभयानिशोकाइष्टानिष्टवियोगसंयोगा जमचिन्तदादाजन्मादयः षड्भाव

विकाराः प्रियस्य वा तस्य तेनाभिमतस्य पुत्रभार्यादेर्विरहः प्रियासमागमनमरणादिना वियोग एवादिरादि
यागमनादेरेते ये उपप्लवा उपद्रवास्त एवाग्निस्तेन दग्धमूलका रितात्रानाशं ख्यावंतो द्रुमाः स्युः तद्व
त्तेरागद्वेषमहारोगभोगाः सर्वे विभूतयः जंतोः कथं न बाधंते संसारारण्यचारिण इति नन्वत्र उपमर्दकं
किं वित्तापनमस्ति येन तन्निहतोऽस्वाधिगमो मम भवेदित्यत्राह विरतीति वर्वर्विपाशमज्जनना
नानर्थमूलभूतवैषवासनाभ्यः सात्मसख्यागीलत्तानेन विरतिरूपपरमपवजपः पूर्वोक्तोपद्रवभेदनद्व
मरहस्य मंत्रोऽस्माद्विपायहस्तराभ्यासेन कृतान तस्मात्संसारारण्याद्यावन्नो निर्गच्छेः भावानां तद्व्यावश
मायावम्यं यतं न निरोयाः वैधमलहृषितस्य तवतावत्कालपर्यंतं ज्ञाशालं वैराग्यावाप्यमहत्वं ज्ञातोऽस्ति तत्रि
रोदृकामस्वरस्त्वात्रमवेदित्यर्थः स्मृतिः नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तेनैनमाप्नुयादिति २ नन्वयावमर्यं
तमुपद्रवाणते संतिनावन्निजस्वरूपाव भवो मम कथं भवेदित्यतं तन्मसंकेतेषु बलतरास्तत्कर्तारः निजतत्व
त्त्वानेसंमोचयेरहं निजस्वातत्क्रनत्तेषां किं रूपं का क्रिया कानि तद्यपमापनानीति शंक्य प्रतितांस्तत्
रूपं च तत्क्रियां च तद्धोपायांश्च पंचभिः श्लोकैः करामलकवद्दर्शयिष्यन्नत्र प्रथमस्य सर्वं निरूप
यति श्रसर्गोदितरं सर्पिषाप्रदीप्तोऽग्निरोऽरपि गतार्थकाष्ठसमूहैः ध्यावसाम्यतिन विचारवा निष्ठूरैः॥
ति

विश
टी०
१९
109

कामाग्निश्चलवज्ज्वालेज्वलितावत् ४ कामः तृष्णनतृष्णायसीद्धिरण्यादिषु अयं मे भूयादिदं मे भूयादित्येवं
रूपो मनसो मङ्गलाभिलाषः सएवधर्मोधर्मस्यतिदाहकत्वादग्निः कामरूपेणकौन्तेयदुष्पूरेणानलेनचे
तिभगवद्वाक्यैः कथं मायाकंचनरूपायोषित्कफमांसरुधिरमलमूत्रपिंडा सर्वतोमेध्यादानां संगमेनाप्याः
सर्वतोभ्रंशमाप्नोति कश्मेकालाजगरमुखेनवलंठनत्वान्नश्वरस्वभावाः स्रक्चंदनादिपदार्थामेकियत्
कालंसुखयेयुः प्रशस्तपरानंदपदार्गलत्वान्नरकपरंपरापातन हेतवश्चैवं रूपैवसुविचारः सएवकामाः
ग्निर्निर्वाणपदवीविप्रवैर्यावत्त्वणाम्यतिशांतिंनायाति ननु किंयत्नेनोयमग्निः केनाहारेणायाहशीह
ङ्गिमापेन्निखिलब्रह्मांडदहनसमर्थोविघ्नेयस्यशांतावीदृशवारिप्रमाणंसापेक्षत्वमित्याशंक्याहस्रु
सर्गैतिसुदृशिमभिव्याप्ययाउदितोदयमात्मारतिः विषयस्पृहासैवसर्पिर्हृतपारातयाप्रदीप्तः प्रवृद्धेन
ज्वलितोहृड्डिमामस्यसर्पः स्मृतिः यत्पृथिव्यांव्रीहियवंहिरण्यंपशवःस्त्रियः नालमेकस्यतत्सर्वमितिके
नापिविचारंविनानायंविरमतीत्याह उष्ट्रइतिदुःखेनाप्यपिगंतुमशक्यानामर्थानांवित्तादिविषया
णामविकाङ्क्षानांछगैः राशिभिर्दुःखेनापिपरायितमशक्यः स्मृतिः नजातुकामानामुपभोगेनशा कामः
म्यति हविषाकृष्णवर्त्मेव भूयएवाभिवर्धते इति भागवते कामानलं मधुलवैः शमयन्दुरापैरिति ॥

ईदृशस्यास्य विषमानेकथं सखाशेमाह तावदिति कामाग्निसंतप्तस्य तव कुशलं निष्कामस्य खं कुतः
वस्तुविचारमंतरेण न स्मात्कारणाद्भवेदित्यर्थः प्रशांतस्य कुतः सुखमिति स्मृतेः २ नवकेनापि प्रकारे
ण कुत्र चिन्न प्रतिहतस्य न हि केनात्मनापरिणमति क्रोधात्मना तस्यापि स्वं वदर्शयति क्रोधाहि हृदयबिले
कृतापि वासो यस्तुं निश्शति तव वत्सलीषी निरुच्य वर्षयद्पति एताहृमासि नैनं नोदमास तव कुशलं कुतोस्ति
तावत् ष केन चित्पति हृत्ताभिलाषस्य मनसो ज्वलितहृतिः क्रोधः स एव तामसशरणविकारत्वाद् हिः य
स्मिन्काले उत्तिष्ठति हि तादृशितस्य तिरिक्ततया उज्जृंभति नवमपि पश्यति सति स कथमज्जृंभतीति तत्राह तवेति
प्रत्तान निज पर तत्त्ववापदूपगारुडमंत्रत्वात् तव वत्सलीबोधविमर्शमये न हृदये निरुध्यते सो विषकृत्का
रेण संहृत्सांधीकृते मर्यः तदुक्तं दर्पीकरोमि भुवनं नपिरीकरोमीति तव कस्त्रस्याप्रयोगयत्र सत्तान स्वन्
त्वेनहृंत्प्रकाशे तत्माह हृदयेति तदेव बिलं सर्पनिवासस्थानं रंध्रं तत्र निर्मितोपि कृतसवासोयेन सः किंत
त्करोति सयेन सर्वत्र निघनेत दाह वर्णमिति यत यस्मात्कारणात्स परान मात्मान्मात् पिशाचादीनपि निरर्थकं
दशति प्रत एव सर्वैः प्रहेय इत्यर्थः तदुक्तं केयं माता पिशाचीकश्च सजनकोभ्रातरः केचकीटावध्यो
यं बंधुवर्ग इति तनीदृशस्य कृत्स्नस्य हृतने किं चिन्मापनं किमस्ति येनैव प्रियतेस्तित चेज्जृंभणासि न तद्धये

विश दी॰ ११॰ प्रयासमापेता तस्य स्वयमेव हननादिनाशयेनाहन्तमेति विमर्शबलेन परापरायमहन्तं स एव ग्रहणमात्रे
ण क्रोधमर्दनपटुरसिः खड्गेन सर्वे निघमेतेड्हतं क्रोधं यावत्कालपर्यंतेन हन्माः न मारयसि तथापि यन्मया क्रोधस्मतयावि ५॰
विनाशाकरणे फलमाह नवेति तावत्काले क्रोधयतस्य हिताहितान संपानवैप्र याति कुशलं शांत मव ज्ञतः ना
110 स्यादित्यर्थः तथोक्तं क्रोधस्य यांति विफलस्य वशे पदे गोमेजंति स्फुरतपः सहस्रोत्तरं जंतीति ५ ननसर्वं वर्णितं
दुष्टहृदयसंतापनहेतुरयमस्याविपोऽड्ष्टः कृतः स क्रोधो मानी दानी वा गारेषु स्वजनकवर्गामयज्ञानातिरयम्
लमानावमानभाजि निमिमीते नेममपूर्वोक्तरूपादिनाख्यकं दर्शयन्तदात्मनाताते सतितद्धपोपायः सकर
तितमाह यार्थाख्येस्तवनभरेतजातवर्षाहतिः सहृदयमिह संलनातिलोभः संतोषाद्युपदलितेरिपुं न याव
कुर्यास्तत्तवकुशलं कुतोऽस्ति तावत् ६ फल्गुतरवेयसवोहं प्रयत्यात्मकतानतसार्थविमुखस्य तव या हतिः
संकल्पमयीं स्वनर्थैः परार्थस्वैः नानाडंबरडंः खोवलियोजितैरर्थाख्येरर्थनामभिर्भिन्नेजीतकरावितं भरे
तालं दुडिशदिमात्रस्वर्थं तनडुकं एतेपंचदशानर्थान्हर्थमूलामतान्दणाम् तस्मादनर्थं त्वर्थाख्येभ्यो
यो हरनसंज्ञेदिति ननकेननाप्रासासप्रार्थितालोकेनदाह सद्दृतिलोभः प्राप्तानामनर्थरूपाणामर्था
नामन्तव्नि: किमनर्थतमस्य यतो लोके वेदे च निंद्यस्तमाह हृदयमिति ऐहिकामुष्मिकलोकद्वयं संलनाति

पनस्तदायिभागिनोपंचयज्ञानामर्पणाभावाच्छिन्नत्ति तदुक्तं यशोयशस्विनां मुख्यं श्लाघ्याः येशगुणिनो
गुणाः लोभः स्वल्पोपि तान् हंति श्वित्रो रूपमिवेप्सितमिति अतोनानानरकान्यावल्लीनाति पाने लोभ
इति भावः स्मृतिः त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मन इति वासिष्ठे कामः क्रोधस्तथा लोभो देहे तिष्ठं-
ति तस्कराः ते मसंति जगत् ... त्वतस्मा जाग्रत जाग्रतेति वेदसउत्कृष्टशास्त्रोमारणं वा ब्रात हिंसा तत
पदस्मापनादानमात्रेणाभेदनेसंतिकान्तस्त्वावस्थाभवतीत्याशयेनाह संतोषेति प्राकृतनकर्मान
सारशमस्वविषयेषु निजतत्त्वावेशनिरुद्धतात्मन मोहहर्षामर्षरहितेनशमनतत्तातदेवाद्युपंतेनदलितं
वृणीकृतं यावत्कालेन ऊर्मीः तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह विप्रमिति स्वात्मानंद ... केतनपरं स
गी ८८ नैनतदलनेभ्रमवायशंकाकार्येतिभावः वैन्नऊर्मीनहिंऊचनानर्थहेंदमापद्येत इत्यभिप्रायं गर्भी
कृत्याह नवेति लोभाहतना हि विषयमग्नस्य मनसः कुशलं वा पल्पदोषरहितं सर्वं तावत्तज्ञातानस्मा
दिसर्थः तदुक्तं विनान्नं जैरचेतसां वतन्दणं कानामशांतेः कथेति ५ येन नरकप्रवेशद्वारमेतत्र
यं स्मारितं तत्सर्वथोपवितं साधनं दृशयन्तस्कार्यं सद्रूपं वर्णयति विमैवेदनमविदोहशेन्तवेषहंका
रोविविधभवाशिवादिवीजम् यावन्नोहरमसि विवेकजातवेधासेनैनंनवऊशलंऊतोसितावत ६

विभ
टी
१११

अविद्ययाहन्तत्वादिस्वतन्त्रस्वतन्त्रबोधैककल्पना कल्पितदेहादिविषयत्वाते चित्तेश्वरैकतत्त्वसंविष्णुक्तेः
वेदनत्वमोदिततत्त्वरतात्तानेयतत्सम्यहंकारः चिज्जडग्रन्थिः तथोक्तं चितेश्च्युतोन्मत्तवेतं हि डः एवायाह
मितिस्थितमिति ननु तदपि किं विद्वद्वेद्यत्वविन्नेराभासस्यापशंकयाह अविदितविदितरे जडे ननु जडं चेत्त्र
थं संस्पन्दतत्त्वहेतुतरमाह देहपात इति मायीयतामुक्तवचनयाहस्वरूपमाने अत्रायं प्रयोगः बलादिवघदेहगो
वरं तज्जडं चित्तत्स्वाकारानुपपत्तेः देहादेश्चितेः सादितादयस्कान्तलोहवत्संदमतं जडतत्स्वसमादोश
यत्तदर्शनादिति तदुक्तं आत्मचैतन्यमाश्रित देहेन्द्रियमनोधिय इति ननु सुसमे किं कुर्यात्तत्राह वि
विधेति विविधाहंप्रत्ययवासनारंजनेन नानाप्रकारैः भवाः स्वतनरपशूनां जन्मानि तेषु ये अशिवादयः
डः खदारिद्र्यरोगादयस्तेषां बीजं तत्कुक्षिपाखोडीनामिव निर्गमस्थानं चेदघसमीपस्थितं तहदोपा
यं नमजसेतत्हिकानडः खततयउपेक्षुविस्याह यावदिति एवं सकलडः खनिधानेडरहंकारे विवेके
नात्मानात्मपृथक्क्रियात्मनाविमर्शेन ज्ञाते प्रकटिते यद्वेद्यस्वतत्स्वकल्पतनतापद्यदेहादेरसंजले
स्वहदि शीर्णोन्मुपतान्मिथ्यात निस्तुखेना हमस्मयसंभवतेनहरासिरीकुर्यात् तावत्कालं कुशलं कु
तोस्ति एतेन नानायोनियन्त्रकदनं तत्र तयाक्षततस्य चित्ततिस्त्यनिर्मुक्तकैवल्यसुखेन स्यादि सर्गः ९ ननु

नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतिः सहस्रैर्वैर्घाभावेनोषिते चितेर्विषयास्सत्ताद्वितिभावं निश्चित्य तेन शा
क्यते तदाक्रान्तावेष्टनमिति चेन्नहि चितेस्तादात्म्यप्यासस्याद्युपायाभावात्कृष्णमहंकारोस्यति रतोसमीची
नं शूलं क्रमिति सत्यं किंतु सात्मतत्त्वास्फुरणपर्यन्तमचितमेव सर्वं तत्तस्तन्नानातानविषयस्य सर्वस्याविनाव
ध्यारोपितेन भवत्यभिज्ञातस्यापवादः सकलस्यसम्भिशेष्याह मोहाह्वयोऽसौ तव परविद्वेषि निहन्तवेद्यादिविकात
मसोऽस्य भासनेषत् यावद्भ्रम सितपरैक्य दृष्टिविज्ञानात्मसंततवज्ञशलज्ञतोस्तितावत् ७ परस्याशे
षो न्मुखा इवादनारोपितं ततत्वस्यस्फुरणतान्धागभीकताशेषविषमरीचेः चिद्रवेः चिन्मयसूर्यस्यापदभासनेनिज
तत्वात्मनास्फुरणाभावोपस्थेव तनवश्रसौमोहः सद्रूपावरणात्मकोवोपः तज्जं चितेस्त्वद्दर्शनेयन्नदा।
विधेयस्त्वथ तेवृषेविति ननु यथाराहुग्रस्तेन सूर्यस्याभानं तथा तमः संकोचेन नत्स्यापभानमित्याशंक्या
ह निहन्तेति प्रकाशविमर्शपरितं वेद्यादिविकभानाभानात्मकेहस्य दर्शनेदृष्टरूपं चयमेवन मोयस्मान
स्ययस्मात् परेनापरमस्ति किंचिदितिश्रुतेः सात्मवस्तुविसर्गस्याविविधकल्पनाह्नतत्वादहंकाराघनर्धलब्धा
वकाशतेनाघर्घते प्रयुनरक बष्णाम कवदसि इदानीं बाह्यान्तरनक्षूसपरविति भिन्नस्यापरस्य सत्तावेत
स्यानहिं तस्याप्रकाशमयत्वादखिलभावानामभानावाप्साजगदाध्यक्षमगन्द्वापघेतातोन नाद्विं निकिंचिन्मा

विश
टी०
११२
112

याकार्यतानाद्दश्यस्यविद्धोमायानिह्नानाहमस्मीत्यपलापदर्शनादितिविवेकेनप्रथितमोहोपमर्द
कवोपोदयेमतिपरप्रकाश्यविद्दस्तनः सतएवभास्मनात्रकाद्दिममस्तानर्थनिहृत्तिर्भवेत् नमपुनरावर्तत
इतिश्रुतेः तस्मादनाहृतस्य एवतत्तस्यनैजेनांशेनजीवस्याभानेकामादिसुखेषुवपरश्रुतघार्षवेदनादि
तिभावः तस्यभेदनोपश्रुतसाधनायह्रणेफलमाह यावदिति अनात्मतेनाहमात्मानंज्ञानामिकेवलम
ज्ञोहमस्मिमेवरूपंवानिजमात्मानंपिधायानात्मजडमयंदेहादिसंघातंमेयत्वेनज्ञानातियेनेतिवातंमोहंपरे
णाविमलतमसूर्णावस्तनासहृद्येकाह्वाविः नानाभेदमथनत्ततममहावाक्यजन्यतन्मयत्तानमेवशिष्टः ॥
स्वेद्भूलयायावत्संयंतेनवक्ष्यसिनखेडयसि तावत्संयंतेनवतत्वविमलस्वरूपशालमद्वयतत्त्वंदंज्ञातोसिनास्ती
त्यर्थः अतीशयाशोचतिमुह्यमानइतिश्रुतेः ७ ननुविविपविश्वविविरवनयाद्वैतात्मकेजीवेसर्वविभा
गः स्वहंश्चतोयत्नेकथमद्वयानंदस्याद्वैपनमित्याशंक्यतत्सर्वंमोहजंभ्रमनमेवातोयत्संसमूलंनष्टमवेत्तण्या
तत्त्वमसीतिमहावाक्यतात्पर्यार्थचैतन्यमात्रदर्शनस्यप्रकारंनिगमयति आत्मानंसकलगतेश्वपश्यस
र्वेचात्मस्येविगतकलंतपोश्वरंच तर्हित्वंसकलविकल्पगंचतस्यनाहरूपंभवसिनतेसचास्तिरूपः ८
आत्मानंविरतवेयाहृष्प्रत्ययोपाधिंकृतस्यचेतनस्यसकलेषुचवविपवराचरभूतग्रामेषुगानमंतर्यामित्वा

व्यामृद्वान्तेः प्रपश्यन् चिन्मूर्त्तिं साक्षात्कुरु आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति श्रुतेः किं भांडान्तर्गतमपि वस्तु
तद्गतं तथापि बंधोच्छेदं न भवेदाधाराधेयत्वेन द्वैतसंभवादित्याशंक्याद्वयात्मकत्वं स्फुटीकरोति सर्वमिति
शमेयं जातमात्मस्थं आत्मानि तरीयचैतन्ये बुद्बुदमिव जले स्थितं प्रपश्य यश्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यतेऽपि वा श्रूयते॰
श्रुतं बहिश्चान्तसर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेः इत्यशेषोपनाद्युपाधित्रयशून्येन [illegible] त्वं पदार्थं ल
क्ष्यचैतन्येन सह सर्वस्यैकरूपतां प्रदर्श्य तत्पदार्थलक्ष्यचैतन्येनापि दर्शयति तथेति ईश्वरं निरस्तद्वैतजाल
मायाशबलमतत् शब्दवाच्यं सर्वं तं ब्रह्म सकलगतं सर्वं चेष्वोस्थितं समचिन्मात्ररूपत्वादिति सूर्वो क्रमेण
प्रपश्य चैतन्यशमन तत्परमविमर्शेन साक्षात्कुरु स्मृतिः यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यती
तिनन्वनयोरुभयोरुपाधिद्वयनिरासे नैकत्वं किं प्रमाणं तदाह विगतेति परमार्थतो मायाविद्यारूपकल
नाद्वयं वेदपुर्यान्ताराधारो साध्याबंधच्छेद शून्यत्वं न हि वस्तुतो जीवेश्वरविभागस्तत्र किं तु विमुक्तजीवस्तादात्म्य
तदिति भावः निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेः तथा स्वात्मदर्शिने सति सर्वानर्थमूलं द्वैतात्मकं बंधः
स्वयमेव विध्वंसेदित्यत्र हेतुद्वयमाह नहीति तत्र स्वात्मत्वं पदार्थविरुद्धांशद्वयपरिहाराद्विशिष्टस्यानन्तरा
द्वयप्रकाशानंदस्वरूपः स्वस्वरूपं संसारिजनवदेकान्तं ध्यान शून्यत्वं न भवसि तन्मयमेवमर्थः श्रुतिः ॥

त्रिश
टी॰
११३
113

तत्तद्येयं तमेव तमेव तदिति न च निर्वृत्यानावसरे तस्यैवास्यापायलयत्वात्तिरोधो नास्ति वास्यानेन ग्राह्यया
द्वकस्मात्सद्भावेन चाह सकलेति सर्वेषु विकल्पेषु स्ववर्णदर्शनरसनादिविविधेषु मेषु गतेन तत्कालाभासाद्
तमपि स्मात्मतत्त्वैकात्म्यानुसंधानात्तत्क्षणेऽस्य वत्त्वपत्तसिद्धाग्रेव सर्वस्य चितिमित्रेतरानुसंधानसंभूतया सोपितत्वा
दित्यर्थः तदुक्तं यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाप्यते इति अनेन तत्पदार्थलक्ष्य चैतन्यस्य कोशस्य ग्रहः प्रमयविकल्पांशपरि
हारात्तत्पदार्थलक्ष्य चैतन्येन सहैकत्वे स्थितमिदानीं तत्पदार्थस्य सर्वत्रत्वाग्रहः प्रमयविकल्पांशपरिहारात्त्वंपदा
र्थचैतन्येन सहैक्यं सूचयति नेति सःशोधिततत्पदार्थचैतन्यः परमात्मा तच्छोधितत्वंपदार्थचैतन्यस्याह
रूपः साक्षात्कारस्तत्स्वतामापन्नो भवति उपाधिनाशाद्धि प्रतिबिंबवत्कल्पितस्य जीवेश्वरद्वैतस्यापि हान
तत्त्वविदात्मनि दीपेनमस इव प्रवेशात्त्रिविकल्पत्वे शिष्यत इति भावः ८ ननु जीवैक्येन समरसतया सर्वेशिष्यति
तर्हि तत्त्वसमभित्तावेकस्मिन्नप्रयासे लोकस्य किं न तद्दर्शनादेव ग्राह्यविषयारतिरूपं जायत इत्याशंक्य मोहा
च्छादनत्वादिति निकटस्यापि विस्मृतकंठगतचामीकरवदसंततद्वस्तु इत्याशयेन गंभीरमाह सर्वे योमिषति न तं दि
कोपि पश्यत्यकश्चिद्यं न हि सन्तु ते स सर्वं मन्ताग्वेस्मो जगाति येसवेति सर्वेषां मायाधः सकिल्पिपाथये त्वणीयः ९
यः सर्वस्याभास्यमकृनिसाक्षी संवेद्यहृदयस्यं वोमिषति मादितयापपश्यति सर्वे जडपदार्थाः सादिमार्थस्यामाचे

एणयस्कांतलोहवत्स्वेत नाऽस्वभवेतिस्वतः चेतन्याभावादितिभावः नान्योतोऽस्तिद्रष्टेतिश्रुतेः ननु सोपिक
स्वविदीदोनेत्याह नमितिसर्वानर्वंतिनेकोपिप्रमातानपश्येद्वाह्यविषयप्रवणत्वान्न साक्षादीदितिशंक्याया
दीक्षस्येदंतांप्रतीक्षणनपपत्तेः नहिद्रष्टेर्द्रष्टारंपश्येदितिश्रुतेः ननुचेदिंद्रियगोचरोनस्यात्तर्ह्यापितद्रष्टा
ष्टेनमनसोविषयीक्रियादित्याशंक्याह कस्विदिति पुरुषः यंमनोवागतीतं नहिमनतेवेधवासनावासितेनम
नसानविषयीक्रियते यन्मनसानविषयीकरोति यन्मनसानमनुतेइति नमंतेर्मंतारमनीष्याइतिश्रुतेः तर्हिना
स्तित्वंसन्येोनतत्राह सइतिस्वयंप्रकाशचेतन्यः सर्वस्याहिरण्यगर्भादिचतुर्विंशम् नजातस्वमंतास्वयंनिर्मनस्कः
सकलमनसांप्रमाप्रचितिशद्ध्याकरणद्वाराविषयेषुनियोक्ता नान्योतोऽस्तिमंतेतिश्रुतेः ततोनिजमात्मा
नंप्रतिकस्यविदप्यलापश्चेद्वियतनहिनास्तित्वं प्रसज्येत तथानलोकेसर्वानुभवप्राप्तितस्याह पदस्यावस्था
त्रयेखंडनाभावादितिभावः ननुततोपिनिश्चयात्मकताद्बुद्धिः परातयैवसमग्रत्वनइतिचेत्तत्राह वेत्तीतिनग
तिकार्यकारणात्मनि सर्वब्रह्मांडेरम्यः परसत्ताविमर्शविमलोजीवोयंपरसत्तासमावंनतेस्मात्मत्वेनमित
त्वानमन्यवाज्ञानविषयीकरोति जडविनयोरध्यासमंतरेणमिथः संगमयोगात श्रुतिः नहिवित्ताते
र्वित्तातारंविजानीयादितिनहिदिगादिविविधमिसयात्वसपरवस्तुनोग्रहणेदिगाद्यंतरालवर्तिनार्थवर्गे

विश
टी॰ न॰
१२४
116

एवं परात्मनैव घटाकाशवन्न तौ भिन्नौ तेन विरुद्धस्वभावयोर्मितामितयोरितरेतरभेदगतो व्याहतमनवस्थादिदोषप्र
सामान्ये श्रुतस्याविद्धि घयते चपमाणप्रयोजनैयोरभावादितिभावः श्रुतिः विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति स्म
तिः योबुद्धेः परतस्तु सइति ननु तस्यापि कश्चिन्नियन्ता वियतेस्याशंका मस्यैतिदोषपर्यंततये निवारयति
सइतिसादिचैवमन्त्रः परमात्मा सर्वमशेषप्रमाणप्रमेयवर्गं वेत्ति साक्षित्वेन सततया जानाति सकलस्याभिज्ञता
विषयोपस्य समेयतामापद्येत चैतन्यांतराभावान्न कश्चिदतो द्रष्टा चितिमयतात्सर्वज्ञ इति भावः स सर्वज्ञः
स सर्वविदिति नान्योतोस्ति विज्ञातेति श्रुतिद्वयतः किमेतावता निर्देशेन फलितं मे संभवेत्तमाह स्थिप्रति
ष्ठितश्रुतिश्रुतिस्तवनयातदेवाधिगतो संशयसत्वादिसाशंकानिहन्तयच्यासयाति साक्षोतियः न केनापि
परत्वादिविषयीकृतः एवं प्रमातासन्निहितांतरे नियंतृभावेन स्थितत्वात्तीयस्वभावः अतो न तदन्तमो शतीतिर्वि
पातमविताम्यात्माभिन्नता किं तत्स्वतत्वविस्मृतिमाचरति हन्तो सर्वदोषशून्ये सोहमस्मीति पश्यन्तमात्मवधार्ये
मितिभावः सर्वभूतांतरात्मेति श्रुतेः वेदेवम्भूतस्तर्हि कथा ह त्वात्मा प्रतीयते तत्राह किलेति संशयाभावेस
प्रत्यगभिन्नः परात्मापि धियाविवेकाद विल्लहश्येपरतयाकेवलपदे हठप्रमयपरयावुद्ध्यार्हत्वणीयः
निर्विशेषविमलतमविरमयतयानभवणीयः तदेव तवतरमफलविश्रांतिर्यथास्थितवस्तुसंविद्रूपये

नकाल्पितद्वैतवर्गस्य तद्भावितसंविदा बाधः स्यादिति भावः । ज्ञानेन तत्तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः इति स्मृ-
तेः । ननु तथापि तेन कथं तस्याज्ञानेन यत्तत्तदनुभवविषयासम्भवात्तत्राह शुद्धयेति । रजस्तमोरूपसंकोचनिवृत्त्या
सर्वतोमुख्या केवलसत्त्वावशिष्टया श्रुतिः । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति तदनादानात्मतीति गोचरो न संभवेदत
स्तामेवाद्वैतचेतनां ब्रह्मात्मतादात्म्येन स्यादिति भावः ॥ ९ ॥ ननु देहाद्यहंप्रत्ययोपाधेर्नेति नेतीति वाक्यविमर्शेन
विलयाद्यस्मिन्वस्तुनि जीवः पृथक्त्वमनुपलभते स परमात्मा कथं प्रत्यक्षाद्देहसंघातादात्मत्वेन विवेक्तुं शक्य इति
तामैतरेयारण्यकगतेः प्रज्ञानं ब्रह्मेति महावाक्ये प्रज्ञानशब्दस्यार्थाविष्करणेन दर्शयति द्वाभ्यां । येनेदं दृश्यमखिल-
मीक्षते हि रूपं येनेमां ध्वनिरवनाश्रुणोति कर्णः । गंधं जिघ्रति सकलं हि येन नासा येनास्वादयति रसं सदा रस-
ज्ञा ॥ १० ॥ प्रीतोऽस्मि तपिरपराविनोति येन चेतसं विमृशसि येन चार्थजालम् । येन ज्ञामति वपि निश्चिनोति सर्वं
प्रज्ञानं तमविषयं गिरां हि विद्धि ॥ ११ ॥ येन चिदानंदरसवपुषाहंकृतेनेदं समखिलं विषयांतर्गतचेतनाचेतनभावजा-
तं रूपं सत्तास्फुरतात्मना भासमानं ईक्षते तेन तेन रूपेण भिन्नं भिन्नं प्रपश्यति येनाहं दृष्टं दृष्टं भवतीति श्रुतेः ।
येन साक्षिचेतसैव ध्वनिरवनो विषादादिसमसरमिलितो रातानवदात सर्वितात्मना संदर्शितं तत्र कर्णः
शृणोति येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति श्रुतेः । येन नासिका सकलं गंधं समस्तपुष्पादिद्रव्यांतर्गतं ... आत्मना

ग्रंते ४

त्रिपु
टी॰
११५
115

परिणते जिघ्रति येन निर्यंतारं सम्पुटादिषड्रसं च मत्करोति जिह्वां येन नवकशीतोष्णौ निश्चिनोति जानाति तं च म
नः येनार्थजालं पदार्थसमूहं विमृशति संकल्पयति येनामतं मतं भवतीति श्रुतेः मतिरपि येन स्वप्रकाशचेतसे
न स्फुटाप्रदीप्तामतीसर्वे घटपटादिपदार्थज्ञातं निश्चयीकरोति प्रत्यभिजानातीत्यर्थः येनाज्ञातं ज्ञातं भवती
ति श्रुतेः नामरूपप्रपञ्चस्य यश्चिद्व्याप्यस्य भास्यात्मना विद्यमानानां नेत्राद्युपाधीनां भासकादर्शनया मभिधेयमाह
[illegible] प्रत्यानमितिश्रुतेः करणद्वारा दीपस्येव यस्य प्रकाशनिर्गमादचेतनं करणचक्रं निजविषया
न्प्रति प्रकाशकत्वं तस्य ब्रह्म [illegible] ज्ञानं ब्रह्म ते वर्णितस्वरूपं विद्धि नेतिरिवचसा श्रव्यमभिजानीहि न नन्तनानन्यपादि स्व नेतीति
रवेनैव पदिष्टं न तस्माज्ज्ञातत्वकिं निमित्तं तदेवाह यवाचामिति वाक्पाणिनरकमैत्रानेंद्रियाणाम् अपलक्षणं तेषां मार्गो
वचेन केनापि प्रमाणेन लक्षयितुं शक्यमशरीरत्वादित्यर्थः नचक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति श्रुतेः ९ ननु याव
न्कालं वेद्यज्ञानान्न भवति तावत्कृतज्ञात्मवेदनं तयोरन्योन्यप्रतियोगित्वेनैकत्र युगपत्सत्ताभावादिति चात्म
ज्ञानस्यासमर्थमस्त्वेवं चेत्सर्वगस्य नित्यत्वात् युक्तिमवगमयति दृश्यान्तं यदिदमेवैतस्मै विविधं दृश्यमिदमान
स्यादि विश्वं हेतुकध्यानमायेनेदं सिंचितिमंतरेणापश्यत्येव हि तं जगदाखिलं विलोकयेत् इत्यर्थः ९ हेमानमय
दिदं वेद्यमूर्तं नीलपीतादिपदार्थनिर्भरं विश्वं हृद्याविवर्तात्मकवासदृशाविविधं नानाकलनाकलि

तन्नामरूपक्रियाभिर्भ्रांतमवेक्ष्य स्वेक्षतपवनानीं नैः शेषप्यार्थसमर्पितया पश्यसि यः हृन्नानेव पश्यति श्रुत
तस्मभयं भवतीति श्रुतेः तस्मादशेषदुःखहेतोः रमयाह सर्वात्मा हर्तोचोदयति हीति श्रवपारणार्थं ::
श्रुस्मिन्नेवंभूते मायारचिते हस्तजाले सम्यक्प्रत्ययावलंबनं हरितशष्पच्छन्नलानपश्चिमभागकल्पितदारु
मयीकरिणीं भोगेच्छया वनगजवन्मा कृथाः नरकावलिमज्जनाय माविधेहि वेदमामात्मसुखाधिरा
मेवांछास्मादिति भावः श्रन्येनेतहि प्रमपत्या इमे सत्याश्रन्तत्वात्पिपासा इति श्रुतेः ननु विश्वं वैविध्यस्फु
व्यमस्तत्प्रतीतिरर्थक्रियाहस्तताऽर्मकथं न देतत्प्रेशेरयश्री स्नाशंका मरादिष्टपरतत्वनिष्ठादानानेतर
मेतत्वाघये समभिप्रायमारूत्रयति येनेति कुटस्थसादिवैतमेनरदं ब्रटादिदेहांत विविध वेयजातं स्व
र्येणैव भिघसि भिन्नतया पश्यसि येनेदं सर्वं विजानातीति श्रुतेः ॥ नहि जडनाश्रेशादिकरणवक्रस्वसा
तितत्व्यतिरेकेण रूपादिविषयाण्यभासा नेशक्तिर्महात कतयाम्भू तं ज्ञनादनप्याचेत्र समादौ चैरा
दिभिः पैह तन्मभूषणं देतां ना भावादिति भावः ननुः किमनश्रद्धतमितिपागादिरूतत्तमात्मानमंतरे
विषयेंद्रियाशयानां मध्ये पर्यंते वाश्रपश्यनेति नेतीतिवाक्यार्थानुसंधिजन्मविवेकेन स्मादात्रुत्तता
दृशाविवेकोपादानमिच्छेन तस्यानभवानुपपत्तेः आत्मज्ञानं तव सर्वेषामिंद्रियाणामगोचरम् सन्नाकेव

विष
टी०
११८
116

लमायातिमनः षष्ठेंद्रियत्वतयेति इत्थंनिगमवाक्यबोधितश्रवणादिज्ञोथाज्जन्यविमलात्मबोधा
नंतरंस्थात्मैकरूपतामापन्नेजगत्सूक्ष्मभानेनाज्ञलालवमात्रमिवदारव्यकर्मक्षयपर्यंतमास्थितस्यविवि
क्तपापारस्यभ्रांतिभातगंधर्वपुरसमस्वप्रकाशमानेतरंतत्ताध्याणादिभानाकारस्येवास्येत्यर्थः क्रियायांयदि
पश्चैवयुज्येततदाकर्तव्यइत्याभिप्रायंसूचयति इत्येतितेयथावर्णितसभावंसात्मतत्त्वंविराशयेपापिवि
रामेणमाज्ञातात्म्यसमग्राखिलमविहृदृश्यपर्यायोविपुटीसरूपेणस्वंभमानेजगदादिविस्तरवतंनभूतहेदंविलो
कयेथाः हेपद्मतरस्वरूपस्यस्वभावेनपश्य तदायथास्थितविश्वपदार्थसंविद्दर्शनेनस्वात्मार्थवन्मामरू
पयोमिथ्यात्वप्रत्ययभासनादावरणविक्षेपनिहतिरनायासेनसंभवेदितिभावः आत्मनिर्विकल्पेहहे
इदंसर्वंविस्तातंभवतीतिश्रुतेः ९ ननुशासनानुष्ठानफलात्मकेनवास्ताहमस्युत्तः स्वेनाक्रांततयाचुदेरा
त्मनेदर्शनसर्वात्मकूलमनुसंधानेकर्तुंनशक्तिंतेविरुद्धयमयोर्योगाभावादतोदेहिकदुःखशमनाय
प्रतीकारः कर्तुंशक्यइतिचेन्नतत्रविदुषामप्यवश्यभोग्यतयाकेनापिहेतुनाप्रहाणयत्नस्यैवफलत्वा।
दित्यभिप्रायंसविमर्शमाह यद्यात्वंकथमनयाप्रारब्धाभ्यासभानांकिंतेयत्नतउपयंतितानियद्वत् धर्माणि
तथापिहितयाहयथाकिमर्थंसंकल्पैः प्रविमत्यैकदर्पयस्वम ४ भावंपूर्वजन्मसंचितपुण्यपापकर्माणि

फलैां स्वत्वमपि गतानां सालितादीश्वरदत्तेन फलेन नियोजयं यत्न खेदः खेवा तदसपा विपर्ययमथ मे
त्तं कथं केन प्रकारेण भवितमर्हतीति शास्त्रतो लोकतो वा तत्प्रकारं दर्शयतात्मोन प्रतीकारो विते किंचि
तत्फलीवलो मत्वीजवत्तस्या साद्दर्शनादितरतत्तस्तत्रभोगानपश्यते प्रस्तुतार्थः तदुक्तं प्रवर्षपभाविभा
वान्तः प्रतीकारो न विद्यत इति सर्वानभवगतेनार्थांतरेण तमेवार्थं द्रढयति स्पृहेति स्वशुभानामा
पितापितृपबद्धतरामंगलानां वाञ्छात वकिंसा न्निमर्थः कथं तर्हि दुःखस्याशंकात : प्रासिद्धनेक
जन्मसंस्कारादि समभिप्रायं स्तवयति प्रयत्नत इति प्रयत्नं विनैव फलीवलवत्सर्वकालेषु वासनावीज
फलोदयात्मानि नानाविधामंगलानि यद्वत् येन प्रकारेणउपयंति प्रहृद्विवशात् भोग्यत्वं गच्छति
नहि तन्निवर्तनप्रतीकारो विधातकेन चिज्जीवेन शक्यः सम्यक्संकल्पस्य संकल्पस्य मलयादिभिरप्य
प्रतिहतत्वादिति भावः ननु तदवसानमपि मे कदा स्यादतः सदैव भोग्यानीत्याह शर्माणीति वज्रवि
षमत्वाति तथा प्रयत्नत एवोपयंति प्राक्तनसुकृतोदयपाकाद्भोगविषयमागच्छंतिसमानतला युद्ध
७० यस्माधर्मः अयमेलनस्समानप्रयोनिनान्नरोगदर्हस्सकर्मफलस्सहैव समंतरेण प्रहृति दृष्टांतोगतिहत
त्वादिति भावः क्वचिदपि लभते मानवधर्मवता भ्यामिति सारा मसिद्धेः किमेतेन फलितं तदाहहृयेतिपर

विश
टी.
११७

117

विमर्शैः पूर्णहृदयब्रह्मानन्दामयपरमार्थैः मनोरथैः किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय स्वात्मानं विफलं क-
दर्थयसि विमर्दयसि विसंपन्नं स्वयमेवज्ञकथं स्वार्थः महाकल्पान्तवर्णिनेदाहृदयमयतत्वेन विद्यमाने
ज्ञात्मनि निमितानां संकल्पानां मननं निदिध्यासनात्मना परिणतत्वात्साक्षात्कारमयं स्वाफल्यमस्य
चैतेषां फलममतया आलंबनत्वादिति भावः ५३ ननु तथापि सुखदुःखयोरधिगमे सति मदज्ञानी
भवेतोऽयं न वर्णोदयात्संकल्पाभावोऽनर्थसंपन्नः इत्याशंक्य तन्मूलच्छेदपटुतं शुभीकारं निरूपयति प्राक्
कर्मार्पितसुखदुःखलाभमजयं त्वेतेषामत्र भवितात्मनाऽस्य चेतः संपदं जगदाविलंबकालत्वं स्व-
स्वात्मैकं प्रशमणन्नयत्रकालवाया ५४ हे सचेतः तदेव शेषमनन्तं तव यदोच्यमानेऽस्मिन्नुपादेयव-
स्तुहृदयविवेके परिनितिष्ठसीति सशब्दतात्पर्यार्थः प्राक्पूर्वजन्मनः फलपाकदशायां विपाकस्था-
नितापमर्पयितनियतशुभपापरूपेण कर्मणार्पितयोः सुखदुःखयोर्लाभमजयं समविनमदज्ञा-
निविकारहृदयभावेनोपभुञ्जमानः सन् न द्वेष्ट्यकुशलं कुशले नानुषज्जत इति भगवदुक्तेः न त्वकिं-
करणीयेनेहदृष्टस्य भोक्तृविकारहृदयेनाविष्टेन तदाह संतोषितमस्म्यात्मानं दर्शितं प्रमादयशमादेन प-
रहृदयतन्त्राचेन क्रियाजन्मप्रमोदः तदेवाजरामरणधर्मकारिताद्भुतं तेनेन भवितेन प्रवृत्तिनात्मना

शुद्धसत्त्वावशिष्टयाबुद्ध्या नन्वपरतः स्थिते शत्रुमित्रादिजननिर्भरे जगति रागद्वेषव्यापृतिदर्शनात्स
दृज्ञानी कथं नोद्विग्नो भवेत् तथा सति ज्ञस्य संतोषासिद्धेर्दिनाशं क्वाह संपद्यमानि:शिखिजगदाद्यविलंहि रणगभी
दिवततिविषमूतज्जाते सूर्यास्तोदयकालिनिमेषादिवत्संसारं तत्प्रवाहरूपेणास्मत्सनातनवर्तितं दृष्टिगोचरीभू
तं मातृपित्रादिबंधुजनवर्गाभावं तत् सान्द्रं तत् विलोकयन् तदा जगदंतरे समयमेव रागद्वेषानुदये
ज्ञाने सति विकारोदयमेवादि वर्गाभावं तत् दृष्टिगोचरं तन्मातृपित्रादिबंधुजनव
र्गाभावं सान्द्रं विलोकयन् तदा जगदंतरे समयमेव रागद्वेषानुदये ज्ञाने सति विकारोदयं नाहरणाद्ये
दृढगमावादिति भावः तदुक्तं प्रथमतरं पश्येल्लंकालाहिनाज्जगदिति एतेन विशेषणद्वयेन
इयमारथ + व्यंजितं विषयवैतृष्ण्यशमात्म्यं साधनं तो मनसोऽनुनाहति हेतवं चरमाप्तिमाह स्वात्मेकामिति निखि
सच्चिदानन्दतत्व सि० लोपाधिशमेण विशिष्टस्य समगात्मनः स्वानंदस्वथानुभूतस्य परमात्मनश्चैकं समानाधिकरणेनैवेतत्स
प्रशमितानेन तादात्म्यं प्रशमेण प्रभ्यासेन संसेवय प्रनेन सर्वानर्थविरतिर्भवेदिमाहनेति याथात्म्यतत्त्व
निष्ठाभ्यासे सति जन्मादिदुःखप्रवाहनिर्वाहकस्य कालस्य बाधात् स्वतद्दुःखपरंपरा न भवेत् न हिस्वा
त्मनो दुःखं कश्चिदभिलषितुमर्हतीति महदहेतानं दात्मनापरप्रेमास्पदत्वादिति वेत्कथं कालः स्वात्मा

विभ
टी
११८

नेड्डुःखंदातमिच्छति सत्वेमयतयाडुःखोविषयत्वादयवायदा सर्वो कसाधनहयहफतराभ्यासतया
चिदेकरसमयस्यात्मनोरेकतायांनिष्ठतातवस्मान्नदाविद्‌कल्पनाकल्पितवपुः शाणाद्युमात्रनिर्यासन
क्रियामात्राधिकारी सकालःकातिष्ठतियोडुःखात्मनानोभ्रलीभूतंकलयतीतिभावः ॥ ननुदेहादेव
हृदयमयवैपुर्यान्निषाईसस्सात्मिकतानुसंधानसकृतौसत्वा करचरणादिव्यापारस्वावनेनदेहयात्रानि
र्वाहेनेननिष्पन्नस्वथासतितस्मादन्नमयकोशत्वादालस्यविसंस्मादिनातदनुसंधानमपिनसंभवेदेहंविना
वांतान्तरकरणानांमोक्षपर्यंतसाधनार्जनस्याशक्यत्वात्तथोक्तंभाष्येन [illegible] मंतरेणेंद्रियाणांव्याप
रइतितस्मादन्नादिलाभरूपेदेहव्यापनशमनायप्रयत्नोविधेयइतिसंसर्गंकिंतत्तदविहायतत्रसहष्टान्तंस
यमाह काचित्स्त्रीगतहृदयानरंयथाऽयंहरस्थंप्रतिविदधातिगेहकर्मम तद्वत्ताकृतिकलनाम् ।
कायंयोगिकर्तव्यंजरुमतिमीपरेपिता ॥ हरस्थंहरगतसंकेतालयसंतमन्यंनरंपरपुरुषंप्रति
गतेमेपुन्यमहत्वलब्धयेतन्मयतांप्राप्तेहृदयंमनोयस्यास्ताहृशीकाचित्स्त्रीतदुपादिक्षविनशीलस्य
पुरादिभयेननिजगृहादलब्धनिर्गमावसरापकानायिकागेहकर्मसंमार्जनलेपनादिगृहकार्यंयथा
विदधातिवास्तकरणैःकरोति नहितत्क्रिययापरपुरुषानुसंधानस्यस्यामनसोभ्रंशनंभवेन्मनसा

तत्सुखभोगेन वीर्यपातसंभवादिति भावः ॥ इत्थमिंद्रियैरगोचरं विरतरसवशेन स्वादितया बुद्ध्या बुद्धपल
ब्धेराह्लादितं कं दर्शयति तद्वदिति ॥ मतिवैराग्यादिसाधनकलापैरजस्रमसः कार्यरागद्वेषाभ्यां निर्याणम्
द्विमलसत्तावशिष्टां बुद्धिं ईश्वरे स्वादितवेन निजनियंतरि विदात्मनि समर्पयिता अनारोपवत्त्वतन्नविम
लबोधेनाखंडाकारं संपाद्य कर्तव्यं व्यापारं कुरु ॥ कियन्मात्रं तत्कर्तव्यं तत्राह स्रागिति साकूतकमेणं
कलनाभिः । सुखवासनाभिरणं संहृत्य कायं शरीरं तस्य योगि जीवनयात्रानिर्वाहमात्रार्थं चितं नत
नोपिकं येन वैक्लव्यमाप्नुयादिति भावः ॥ तदुक्तं शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ॥ ८५ ॥ न
नु मोहशांतये सदागमेषु बहवश्चपायावर्णितास्तदभिमतं वेदनमेव कथं न ज्ञापितमिव स्यान्न हत्थ
तेनाविकासांख्यादिसमयेषु परमार्थप्रकाशितिगुरूपविवेकख्यात्यादिभेददर्शनादिसाशंकायाः प
रिहाराय तान्नाह नैकर्मादिसाधनानन्तरमणं विवर्तस्यनिहेत्वावनर्हत्वे सन्निदर्शनमाह ॥ वंशोर्ध्वस्त
प्यातिन वेदनं विनान्मैश्वर्यविद्योनिलदमनादिभिः कथा धाम यात्म लेकिमन मनादिभिः फणीतत्वा
त्मैवाखिलमितिनिकदाचिद्भवति ॥ ८६ ॥ अयं देहादिहस्याहं प्रत्ययरूपो निगडादिवद्धारिश्यपारवश्य
यमयातनादिदुःखसहस्रनिर्माणहेतुर्बंधः ॥ अविधः निजविदेकरसमयात्मतत्त्वाज्ञानादितः ॥

विष
टी
११९
119

हि वेदंनविनामहावाक्यार्थश्रवणादिनिष्पन्नतिज्ञापिष्ठानविमलतन्नमात्ताकारव्यतिरेकेणाश्मेयनिलदम
नादिभिः पतंजलिमुनिप्रभृतिरूपेणितयाणनिरोधदहरोपासनादिसहस्रोपायैः नस्पृश्यतिनविसंसतिकिंत
हृष्टोभवतितेषामप्यविवेकानंतस्यसहचारिधर्मवादिसर्थः नात्मैदैवेत्युपसाकर्मणावेतिष्कृतेः उत्क्रम
र्धमर्थांतरन्यासेनदृढयति कषायाणामितिवन्नायोकणोश्रमेणभ्रान्तः सर्पः नमनादिभिः व्यावहारिकस
त्यसर्पापायोपायनमस्कारमंत्रौषधादिभिः स्वरूपदर्शनेनकिंयातिनगच्छतीत्यर्थः इहेतिनिपातस्तेनसर्प
निवर्तकप्रतीकारत्वेनकल्पितैरपिनर्मनादिभिर्मिथ्यासर्पोननिवर्ततेकिंवाच्यमकृत्रिमैर्निलदमनादिभिर
विद्याबंधइतिभावः ननुकिंतज्ज्ञानंयेनसर्वपैविरमेदितिमतांतरोदितंज्ञानंयमयन्नभिजातेषहेतिमाकांद
यतितदितियत ग्राविद्याबंधोवेदनविसंस्पपवन्तस्माद्धेतोः अविलंहित्वगर्भादिचतुर्विधभूतजाते
स्वात्मैवस्वप्रकाशचैतन्यतन्नमेवनहिमतांतरादिष्टमचेतनंपक्कत्वादि सत्तास्फुरणात्मकस्सर्वस्वप्रका
शमंतरेणभानाभावादित्यर्थः इतिएवंविधापरोक्षाकारापरोक्षवस्तुविषयाश्रुद्धसबहतिस्त्वकरोत्निय
दाभवेनदैवाविद्याकोबंधोविसंसतइतिभावः तदुक्तं ज्ञानेद्वैतेनिवर्ततइति ॥ ननुनानावादिभिर्निज निज
मतानुसारेणप्ररूपितोविद्याबंधोमन्त्रैर्विछेदकथमाशुयातस्वरूपतोऽद्वैतस्फुरणरोहणव्यतिरेका

दतत्तस्य सकार्यरूपं प्रकटयन्यथा सविभेत्तं सकरोभवेदिति दिद्यानतदर्शयति अरोप्यात्मनि वितथा
ना० त्मनो निसर्गं आर्यात्मनि विमलस्य चात्मनस्तम् चेतो व्याप्तिमभयात्मिकाविषयत्वे तन्ने योनिश्च मरणश्च
भागभेषु ८ हेतुतः वितथात्मनश्चायुता सत्वान्मिथ्याप्रत्ययमयस्य देहेंद्रियादेः निसर्गकृशस्थूलगौर
ह्रस्वत्वादिमूकांधबधिरत्वादिस्वभावं आत्मनि निर्विषयेनारोपितं चिद्घननिर्भ्रांत्या [illegible]
नयमस्य देहेंद्रियादेर्निसर्गंकृशस्थूलगौरह्रस्वत्वादिमूकांधबधिरत्वादिस्वभावं आत्मनि निर्विषयेनारो
पितं [illegible] सत्वमस्य यावरकव्यस्य यतानेनारोप्य खेनैलतामिनाख्यस्य एवमविरुद्ध आत्मन्य
नात्मा [illegible] इति भावे [illegible] मनात्माध्यासं व पश्चकौ [illegible] माध्यासं वपमाह अनात्मनीति जडत्वेन सुखत्वज
डत्वादिस्वभावे देहादौ आत्मनः शुद्धबोधानंदघनस्य निसर्गस्वाभाविकस्थिरत्वचेतनत्वादिस्वभावमारोप्य
स्यातैर्यौरस्वभाववमिवननि [illegible] तरेतस्यैव किंचिन्मलमात्रं वेधादिनाबहिर्निर्गतमित्याशंक्याह विम
लस्येति व्यपगताशेषमलमलमायामलस्य सूक्ष्ममात्रे गगने किंचिन्मलमात्रं न भाति किमु वाच्य
तस्मात् सहस्रशो णीयसि यज्ञानंत ब्रह्मांडधाराकाशानां गभीरं ततं तस्मात् तेन पार्थक्यं मायया पिंडा
त्मना भासितस्यास्य विषमस्तरितराभावादिति भावः सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरमिति श्रुतेः नन्वभवता द्विधा वं

योमम किं तेन स्यान्नचाह त्वमिति उभयात्मिकां देहाध्यासात्माध्यासरूपां ध्यासनिं व्यापारं
विपत्तेस्तत्त्विमयत्नतया करोषि किं तत्कृत्या कार्यं संभवति तदेवाह तदितितस्मात्कारणात् शुभाशु
भात्मिके शुभाशुभपापमये संसारे नरतिर्यगादिषु योनिषु जन्ममरणे घटीयंत्रवत्प्रवहन्धी योगमनंतकत्र
चिद्विश्रांतिं नैत्यर्थः ७ ननु कियत्काले समां बधीयात्कदाविजीर्णेन यास्वयमेव विमिये तं त्वस्यान्तदा चेत्.
कर्मादिसाधनैर्भिन्नाद्वि किं शमदमादिसाधनोपचितविवेकेनेति तत्राह विसृष्टस्वपरविभागादीर्घवं
धो विश्रांतिं क्वचन लभसे बोधनिष्ठाम् यावत्त्वं नूत्नसिंचितमात्मनि नित्यमन्तर्वर्तोऽनुगीतिगतयेविमर्शे हन्ता १८
विश्रांतिं प्रयत्नकृतपरगतप्रमादादि विशेषाख्यसत्वसुयद्दर्शनं तदितरं साधनं ग्राह्यमिति तत्राह बोधेति बोधस्य
प्रतीचः सच्चिदानंदात्मना यथाभिव्यक्तिस्तात्रस्य निष्ठाव्यभिचारविक्रामस्थितिर्यस्यां तां यत्नशीलानां मुमुक्षूणामधि
कारिणां मोहशेनबोधेनेह शीघ्रं विश्रांतिर्न तु तदनभिव्यक्तानां आत्मबोधपर्यंतमितरोपायमाह कारणं विन
श्यत्स्वभावं विषयाभिमतं स्वत्वेन नतनित्यसुखार्थं स्वात्मस्वरूपमयमेव विशेषत्वमतिभावः ज्ञानादेवतत्केव
ल्यमिति श्रुतेः ननु तेषामपि निजमते बोधस्तत्रः किंमस्य विशेषस्तत्रयं परिहारायशोच्यमानेन लक्ष्यतां
स्वादबोधपदं सर्वोपरि हर्ष विश्रामानपपत्तेरित्याशयेनाह विसृष्टेति यत्नात्तयास्फुरनवे पंचकोन स्यान्तरथा

विकल्पा मासपरि
ह्रारेणानिष्ठत्वनि
र्विषयपरनिवृत्तिं
नावन्नलभसे तन्न
यत्नयान प्राप्तयाः
ननयत्नतेषायाया
नाश्रयान्तिनेषाम
विसृष्टविलिप्सा
किंनतो २

सेक्षितः निजतत्वात्तानभासितदेहाद्यहंप्रत्ययप्रवाहजनः स्वपरविभागः स्वकीयत्वपरकीयत्वविधिपमज
नेमप्रवदीर्घबंधो ज्ञानरखड्गव्यतिरेकेण भेद्यं विविधजन्मसंचितनानावासनाबंधनं यच्चतां ननहाथमिमत
बोधेनोपलभ्यतत्त्वियत्नपरावासेः छुराहतिरितापमाकालांतरे विनाशसंभवान्न तद्वयबोधेनसान्मैवरा
धिगतेस्तदतिरिक्तवस्तंतरभावात् खंडनानुपपत्तेरितिविशेषः ननुकिंतावत्सहंशंसाधनेयद्विनासाधना
न्तरेसानमेस्मतीत्याह यावदितियदात्मातिरिक्तं तदनिसंक्रान्तकात्मात्मकदकवदात्मातनिरोनिःशेषवि
कारवाधावशिष्टत्वात्कोनकवदिमेवंद्रूपोविचारः विमर्शः साधितवहतिस्तयावितयादसत्यप्रत्ययमेव
रोभूताद्देहादेः सकाशादात्मनः सम्यग्स्यविज्ञातेर्हिनिस्साविताथहंप्रत्ययसंतानावितथस्यदेहादे
रात्मनः सकाशाद्धृतिकाशर्षयहंप्रत्ययसंतानवतः सुसिन्नजस्रुनेकार्थाहि थातवहनिवचनादेकत
एकांशएषद्रुःकरोषितावद्विशांतिंनलभसेस्मन्वयः ऊचस्मा विवेकव्यानत्राह श्रुतमिति निर्जातेरेपर्मांधारि
तोकिंतत्फलंमोहएवज्ञानतस्तज्ञारएणादित्याशयेनाह इगतीतिमोहकार्यप्रकृतविषमद्रः ख्यालयद्योनिग
मनायस्वपमेवानुपलब्धदोषण एतयांतर्थनामिनस्मात्कोमोमोह इतिभावः ९ ननुपूर्वस्त्रोकवर्णितंह
निद्वयंसमूलंयावन्नकं नतेकिंतावत्तयोः पृथग्भिन्नाधुनरपिमिलितंभवेदंनविद्यमानत्वादित्याशंक्या

नस्यमनसस्त्वच्छेदनोत्कटप्रगल्भप्रतीकारं वर्णयन्नात्मैकत्वलक्षणं स्मारयति तत्त्वमिति द्वयमेव
देहमुद्दिश्य तत्त्वहस्यास ज्ञातमहदर्थवाक्यस्य सूत्रकोमितं चरिष्ठरसिकस्त्वयासि चेतः सात्मैवाखिलमपि ते
विभातीति तेन ॥ हे चेतः सार्थचिंतननिपुणं ग्रन्थदंनीवानीचयोनिवृधनदोषावलिग्रंदं तत्त्वमसीति द्वयं सादि
चैतन्यात्मनि सम्यदेहवदेत देहादिरूपेणापिंडीभूतप्राकननवत्संकल्पाध्यासे देहादावात्माध्यासेवनन्य
हस्त्राविवत्सातिरिक्तं यत्परमात्मलक्षणं चैतन्यस्य विमर्शेन रसाद्वात्माकारत्वानेन व्यदस्तसर्वभ्रमं सर्पमिव रज्जुरा
नेन समूलमपास्य ज्ञातत्त्वाहमस्मीति दृष्टिर्जायते याकार्यकारणावहं तनोपायात तत्वाद सदितिसंज्ञः परतत्त्ववि
ज्ञः सन्निवेश्यः ज्ञातात्तदर्थं परविनन्तया कार्णिं तामहत्त्वसगाभिन्नमखंडं ब्रह्मार्थं प्रभिषेधं वानिर्द्धिं चनप
रिव्राजकानां मुमुक्षूणां महदानंदप्रदं परपनं वामख्याधिकारिणां जितात्मनां मननप्रवणेन निर्मलता
नाधिगमं ब्रसवासात्ममननस्थूलानां परिनिहितनिधिध्यासनहसानानानर्थवीजप्रहतिवधेनदर्शनार्थ
मत्यप्रसयान्महतीनिश्चलानिहलिरवं नाभावोवाकेषांविस्कषयौरेयाणां साक्षात्कारद्रूपं परप्रभुरु षार्थफ
लेवांयामनिगमनाकारकदं ब्रह्मख्यावाणीश्रुताध्यः प्रवृत्तिः श्रव्यातिर्यसात्त्वया सतो ब्रह्मणो निःश्वासानि
गतं तद्भावेदश्रुतिवाविग्रहः ततस्तद्द्वयं विहं तु मिथ्यात्व चेदिह्येन सेव याख्या यन्वातिशयतश्रुति भावः ॥

तिः यथाविरामस्सर्वपापंचयोत्थपरात्परं गुरुषं यातिविद्वानिति ॥ अयं महावाक्यार्थश्रवणादिजन्यतत्त्वज्ञेन
दृढाहम्भाविज्ञानेन समापन्ने सति स्वयमेवाहमस्य दर्शनहर्षणमयविविधकार्येण सह बीजाविद्यास्तीयत इति
कार्यलिंगकानुमानेन दर्शयति ॥ कः प्रतिविरतराग्यास्यहा ज्ञानप्रतापितस्तत्सात्मतत्त्वस्य तत्त्वमिदं देहादिष्वनि
त्यस्नेहक्रियानकूलसंपदीयः कः विपुरपितदितरपदीयः कः समन्तादात्मनो नकोपीतस्यः को मोहः
कः शोकएकत्वमनुपश्यत इतिश्रुतेः यस्य याथात्म्यातिस्तस्मिन्निर्मलतत्त्वेनैवसाक्षात्कृते सति न तत्राभासने।
किमुवाच्यं सर्वात्मके खंडप्रकाशात्मनि सात्माभिन्न तयाहमेवास्मीति हितगर्भा याश्चविद्याहन्तः प्रथाणां न हेयेस
तिवोरसेतिभावः तर्हि किमिदं प्रतीयते माया कथं तत्राख्याते वैचित्र्यभानरूपात्मापि यथाभूतत्वदृ
त्तानेन नप्रतीत्याशयं सूचयति ॥ सात्मेवेति अखिलं हिरण्यगर्भादि तत्वदिं पभूतजातं विमलाकाशवि
न्मयं ब्रह्मैव न तु माया सा प्राग्नितेन रशादयेसत्ताभावान्नदेवमानासतीत तत्स्विदात्मावशिष्टत्वान्नवनकदाचि
त्तनः प्रत्यतिर्मायायाय थावत्सत्सात्तान्कारावसरएवविनष्टत्वादितिभावः आत्मैव जगत्सर्वमात्मनो
न्यन्नविद्यते इदोपपत्तौ वेदादीनि सात्मानं सर्वमीत्तत इति पूर्वोक्तसाधनानुवदति तेनेति यथावस्त ततः+
तत्तत्तानायिनिर्दग्धभ्रान्तिहृदयेनेमलम ८॥ मोहतमोऽपितानात्मवर्गाहंप्रमयानहृदि मिमाय ॥
श्रुतेः

विश
दी
१२२

१२२ के॰

प्रभया भाति पुंसां तं विश्वविं स्तुमः ॥ इति श्रीचित्प्रदीपव्याख्यायां [illegible] मेली
कृततत्त्वे पदार्थचित्तविज्ञाने नामाष्टमः प्रकाशः ॥८॥ ॐ नमो नारायणाय ॥ स्वात्मावलापमनुभूयविवे प्रेमेश्वरार्पितन वकरणमहथीभिः ॥९॥
चनेन यः स्वात्मनाविलमयेन वलभ्यते ज्ञानेमस्थिरदृश्यमविकरसं नतोऽस्मि ॥ नवमविलहश्यसधीतत्त्वा
न्वेषणरूपिणा चिन्मयतत्त्वविवेन हश्यस्यापाकृतिमानसे ननत्वे पदार्थलक्षतत्त्वालम्भेन नमः मान्तर्द्विखत्वे
भवेद्दृश्ये यावहि मुंवत्वमपि कुचित्सु पुनेन तदा सर्वं वस्तिदिन विस्मवस्वरूपत्वेन पुनरपि रागद्वेषादिविषद्ध ५०
उतिहि शत्वथापि ननिषन्नानर्थानिहतिरेताविदद्भिर्गावरसाविविज्ञविशेषात्मकस्य विषयस्य नास्तिकेस्व
भावेरसाम्रतस्फरितवाक्कैतर्पणप्रकाशयततहि ज्ञत्वे नासमानानुपपत्तेर्भस्मन्तरेण वदमानानुपपत्ति
वत्तथा श्रुतिः वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रार्थ्यमानस्य चित्तस्य नानाजन्मसंचितत्वे
विद्यमोहबंधात्त्वाचिरस्य स्वरूपं तस्यादरोषं चिदेवविकारविलया नं तं रचितेरेवावधेयत्वात्मह दिस्मनरस्मि
हविव । स्वस्व प्रयत्न सकरं मां गेवाधप्रेवशाय विवेकतत्त्वे विहण्योति पतत्किं त्रिजगदिमज्ञनाश्वत [illegible] न्याः
केको हि स्वहृदशमे चके हि षः केभ्यो न किं भवति वकार्य भोगभोक्ता चेतो ध्वनि पततीति तकदा विचारः । हेवे
तः श्रयेविरु दत्त्व भवान्को विचारः श्रमश्रोरेहेहिया दिहश्यवर्गेभ्यः महत्त्वेनाथातिरेकविधानेसर्वात्मस्वयाम

नेहेत्तद्विवेकः कलानिरवधिश्चणपरिणामावमेरेतेव निपतंति फलदानोन्मुखविधातरनुग्रहेणसमाया
ति कोयं विचारस्तत्राह पत्तदिति यस्मात्तादृशमालाक्षमेयं त्रिजगत् भूर्भुवः स्वरिति त्रिभुवनेनाथसादिश
यं वेति किंस्वरूपं दृश्यमानं दृश्यं यत्तावन्नसत् वैविध्येन दृश्यमानत्वान्नासत् सदसतः परस्परविरोधित्वान्न मि
लितमतो निर्वाच्यं तस्याः जगत्त्रयान्तर्वर्तिनो जनाः ब्रह्मादिसुरनरतिर्यगादिस्थावरान्ताः विश्वतैजस
प्राज्ञतन्मात्राणां वा के किंस्वरूपः करचरणादिमानहं कः इमे स्वहृदयंगमा अनुगामिनो दाराणमा
दिसम्बन्धिनो मित्राणि वा के द्विषः प्रतिकूलप्रतीयाः के भोगं पश्यगमत्तवेदनादिविषयजाते किं भवति
श्रेष्ठं भोगाभोक्तारश्चाहं स्पर्शादिविषयचमत्कारकर्ता क इति भ्रममात्ररूपमासहश्य वक्रमपरानन्दाह
यचिन्तनव्यापनायस्वरूपान्वेषणमेवमुख्यविचारः श्रुतौ च मेरोपि नरजनस्य शुक्तिकामयनिश्च
त्रायत्रुपमार्गणं वदितार्थः वासिष्ठे राजन्स्तात्त्वविचारोयं कोहं स्यामिति रूपमहदिति १ किंचनिज
वृत्तिकल्पिताः सर्वेक्षुदृश्यवर्गाः परतत्त्वामर्षस्थानिर्माणमस्तुतविकारपरंपरां प्रयुञ्जन्ति किं तव
मोक्षं तदघापिन करोषीत्यभिप्रायेणाह जंतो वा विपदितु चिविजिनाल्लयैनेतन्मावेदणविमुखेन
हितिरोगेः न्रूद्रातनस्त्ररुवचसोकिमस्ति रूपं येमानावमति यं भवेन्नवांतः २ पंनेव्रहव दृश्यनाह

विष्ठ
टी
१२३
123

हृदेनूह आर्यः जन्मोत्थानननमरणप्रवाहसंवाहिता जीवसमूहा वियदिनिस्वयववविदाकाशे विचित्रा
मनेरेयपुरवच्छिन्नेन निर्मिता आरोपिताः इत्यर्थः तदुक्तं साभासबुद्धेः कर्तृत्वमविच्छिन्ने विकारिणि
साक्षिण्यारोप्यते भ्रान्त्या जीवत्वं तेन चाबुधैरिति नटनगमन्ते शैलचित्रारोपणं नवके रागाः इत्यत्राह
त्रिरंगैरिति कल्पितनानाविषयकलनारागैः कथमासामवदितचर्पार्श्वमिव मालासर्पवद्दृष्टिनाना
मनर्थहेतुराश्रयविचित्रहस्तीनामस्त्रवतेनगाहतमेवेति मनुष्यस्तु चिन्मयस्वभावत्वेनैव तत्त्वामलि
विमर्शजसस्वात्मकतानुभवादिस्तेन विपरीतबुद्धिहन्त्रिनातया यथास्वतोध्यस्त विकारस्यान्या
यो मालायां कस्यचिद्धि भ्रान्तदृष्टेर्मनोहरा विचित्राकारकल्पितसर्पतारोपेण मालास्वरूपावेदनाविस्मृ
तेतान्नस्मरणपर्यन्तस्थासमुद्देतितथा विविधविकल्पकलितरम्यारम्यभावकदम्बवियोगसंयोगजन्म
शोकानलदाहं तेतदनेनोत्थान्नवो चिते नानायोनिपरम्परासु नत्वविदनात्माहं प्रत्ययपर्यन्तं तदिद्धिशक्ति
रितिभावः वासिष्ठे उक्तं तानि मोहविभवेन भवन्ति यानि नेवापदानवजरामरणानि नतानीति मदुक्तं
चेत्संशायस्तर्हि विभवनानाप्रमाणैरेषां स्वरूपान्वेषणं तात्सारत्वमाकर्णयकथयेतिप्रश्नव्याजेन मिथ्या
त्मकत्वं दर्शयति स्वहीति एतेषां तेजस्तमावहिरुद्रस्वभावेषाः सदसतो विवेकेनेतरेतरा पासवशा

संगतिमागतानां पूर्वोक्तदेहाद्यभिमानिनामेतदुक्तं नानावस्त्रसंस्थावद्रूपेण यथार्थवस्तुस्थापकत्वनाकारे
किमस्ति निजविमर्शसत्ता तुच्छैव तर्हि मदन्तभवविषयसम्पाद्ययेन नैतत्कदाचिदेतत्प्रमाणयुक्तं
किंचित्प्रसक्तादिप्रमाणैः प्रमाया विषयाभावादिति भावः तदुक्तं एकएव वनजोऽस्ति शशीनामुद
यः कृत इति स्वयं श्रीत्यालब्धसत्तानामेषां पूर्वंसत्कृतानामपादितसत्तासारत्वविमर्शाभासनेनानर्थप्र
दानमेवार्थक्रियाकारित्वमित्याचक्षते इति मिथ्याभूतस्य यस्य स्वरूपे जीवत्वदेहादेर्यस्तु ज्ञाने प्रमा
नावमति युगेरम्भारम्भकल्पनोल्लासितविकासस्तंको वदथं नानायोनिचक्रकल्पनोपभोगायोपन्या
भ० पास्कंतवातः तद्भवेत् तर्हिचारानुसन्धानस्यापेक्षाक्रियया सत्तां लभेत् ततो मोक्षविरूपयपरत
त्वानुसन्धानपरस्यैतवजुतो न विश्रान्ति ऐन्द्रजालिकमायायाः सर्वत्रप्राकत्वादितिभावः प्रथमात्मा सर्वोऽत्र
भूरिति श्रुतेः २ तर्हिकदा मीमांसा विरपरिचयप्रपञ्चसमयसमयतो विमुच्य निर्वाणं लभामित आह हा
भ्या यदास्मिन्परशिवशक्तिपाते स्निग्धचेतोभ्यासरतिविमर्शदीपदीपः तेलानाप्रविशानतदानिजा
नन्दस्यंदिकोऽहं समदयनेप्रबोधयस्व मम् ३ परेणेमनिर्भरचेतसा रचितनिष्कामकर्मात्मकसपर्य
यामसदिनतत्त्वस्य परशिवस्य निःशेषप्रमारहर्षोत्कर्षपराह्लादमयस्य स्वात्मनोपासेतादेकध्याना

विव
टी
१२४

124

दिकारुकस्माद्वोपाशक्तिस्तस्याः पातः निजकिरणस्फारस्ततः विमर्शः कोहं किमिदमित्यात्मकोविचा
रप्रदीपः निर्विशेषसविशेषपदार्थयतो विमलाद्वयात्मतत्त्वप्रकाशकः प्रदीपः निविडमोहान्धकारनिम
ग्नानादृष्टतत्त्वस्य सत्त्ववर्हियस्मिंस्तदङ्कंपाविधानावसरे श्रुत्यास्मरतिस्तान्स्वबैनायाति नत्वतस्या
नुग्रहार्हः कोऽस्तत्तमाह श्रुतिस्मृतिपरस्त्वस्मत्कटेपिप्पगुरुप्रोक्तान्तरक्रियाप्रवर्तकेमनत्प्रसारी
रप्रवननुपारीताननेरे नत्वं स्वर्गापवर्गयोर्द्वारेमात्रष्यमिति किंकर्तव्यंततस्तत्राह तमितिविनष्ट
देयमस्तवनिमित्तापहारोनमूत्वेविमर्शदीपलानाहतंतरोपमर्देनेनादाय चित्कोहंविवेकरसाकार
संविदंतगर्तेहप्रविघासंपायविपर्ययहानादिपरिहारेणासंसेवयज्ञ च समस्तउपायस्मत्राह निजांतरस्य
मितिस्वमध्यास्थितेनहिबाह्यदीपवद्विदस्ततोमार्गणीयबाह्यार्थकस्यनापरागत्वाद्विस्ततम्मिप्रपंचः
ततोनिजांतरेमाहितत्यापकातंत मात्मतत्त्वमासाद्य विश्रान्तमसहस्यापायेनाहमस्मत्वमितिप
रात्मासकबत्वभावयाथात्म्यतत्त्वप्रवोपयश्रुतम्भावनासंस्कारनिर्हारद्वारानतदहमस्मीतिबोधेनास्या
पयस्तिनलाभेत्तानमपिदंडचक्रादिकमिंसंपन्नघटेस्वयमेवनिपतेन्निजमद्वयवस्तुविश्रांतावितर
कल्पानुपपत्तेरितिभावः नेवनस्यकतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चनेति स्मृतेः ततोज्ञानेस्वयंनप्रपञ्चलेकात

करेण भवति सकलेश्च १ तदेव चिदानन्द स्वात्मतत्त्वं वरणात्स्वरूपामलाविद्या विविधभावभेदरूपनिज
कार्यविक्षेपेण समहली येन स्वयमेव न हि तत्स्वरूपमेस्माकं तदेतान्तेन सापेक्ष्यमितिमायासहतेन्ते पृथय
ति सच्चिन्मुक्तरूप इति शवोधसारे नाहं तेन जगदिदं न नो विकारः नोर्वी नोदकमनलो न वायुरेवमेनो
भावेनोयतो इति नयथा निःशब्दविकारः ४ सच्चिन्मुक्तनेम इदं जगदादि प्रतिकलसमस्तानानंदैकरसा
त्मनि समस्तानसंस्ते तज्ज्ञेतिष्ठन्तेः सर्वे विनिविशन्ति स्वोत्तमहन्तेर्च निगदेशः नामरूपप्रपञ्चवस्तुनो
ऽविद्यासूपदेशानिषाद्यं प्रसन्नत्वादिना निर्देष्टुस्य वस्तुनो निर्देशं [illegible] मिथ्याव हेबोधसारे इति तत्त्वप
दार्थविवेकजनैकतानां स्वत्तमत्कारफले सर्वधर्मातीतवस्तुनि बुद्धि इति सति सर्वाभिन्नतया श्रूयते स
ति नाहं सर्वानेकजन्मार्जितविमलसकृतविपाकजन्यमहाविवेकामृतरसशुद्धिसात्म्यपरेशक्तारि
[illegible] यथार्थसंवित्तिः ननु नानानर्थमूलमोहाहंकृतिकल्पनाकल्पितविचित्रविग्रहवासनावासितमनः
नेदं जगत् स्वात्मतत्त्वाच्छादकाद्[illegible] हि विचित्रभेदैर्भासमाने विश्वरूपस्वभावे चराचरात्मकं तत्त्वेदं
नो विकारः तत्कृतसाविकराजसतामसाहंकारः नोर्वी गन्धतन्मात्रप्रधानाः पृथिवी न उदकं रसतन्
मात्रप्रधानं जलं न चानलः रूपतन्मात्रप्रधानं तेजः न वायुः स्पर्शतन्मात्रप्रधानः पवनः न खं शब्द

विभ
टी
१२५

125

तन्मात्रप्रधानमाकाशोनिःशेषविश्वाधिष्ठानस्वरूपयथार्थवस्तुनोवित्तानेसतितदत्तानाथस्तहृदयादिका
र्थकुलापस्मालोचनात्तेनोल्लासितसर्पाभासस्यैवविकारत्वालेनप्रबुद्धप्रमातारमात्वानेप्राक्तंप्रपमभे
वासनेनविलासनत्वान्नहिशुक्तिशकलेनविभातमसहृगंध्रंसविनासहस्त्वपिभितेपरमस्यानुपपत्तेर्विषमान
त्वादतोयोघटपटजालंस्वाभासार्थवस्तुसंकल्पकल्पितेकथमिनरकृतमनोरथसिंहवदपरंवापतत्त्वश्वितिभा
वः स्फुतिः प्रानेदंब्रह्मलोकाविदान्नुविभेतिकृतश्चनेति विरुद्धं तत्रभयाभानेस्फुरत्तरहृष्टान्तमाह
भावयिति सर्वप्रकाशाकोरस्तुर्यध्येयविषके ध्येयोदयमागतेसतिनिषाचतत्रोनहनभृतेपतैवारोवपा
दिविकारस्य स्वयथानभासतेरतिशेषः तथाके श्रेह्लाकारोपिधिंवरूनेमाहमेप्रतिवोधय अदितेपरमान
देनादेनतंनैवेजगदिति ष नत्नुनचेदात्मातिरिक्तं किंचिदस्तिनहिंजडस्याकारत्वाविश्वस्यकथंभासनेतत
स्वत्वादपिशून्यस्यैवघतस्यावयवत्वानुपपत्तेः किंचपुण्यपापाद्युत्क्रमपरिणामवत्वान्स्वर्गनरकादिविष
यत्वविरुद्धत्वानुभवः कथंतन्मनपवेवन्नुस्यतत्राह ननुकिंप्रमाणं साख्योपाभिमतेनचेदस्तिनिर्विकारत्वा
संगत्वादिधर्मवैरस्य तत्रतत्रागमागमाभ्यांख्यापकत्वस्यचस्याहृतिरापतेदेवंसतीश्वरीक्तचादस्याप्य
वकाशालाभेनफलदातृत्वाभावापत्तेधर्माधर्मयोः फलाभावस्ततःकार्याभ्यांस्वर्गनरकादेस्तत्रहिविषयस्यचा

भावैवैपरीत्येशमस्येयातांसदैवबन्धमुक्तावा किंनभवेद्भवबन्धमोक्षव्यवस्थानुपपन्नेतत्फलनियतव्यवस्था
भावादाद्यन्तदारिद्र्यनियमस्यसर्गप्रलयपरिपाटीचकथंप्रवर्तेत तस्मादात्मनोभिन्नंजगत्कार्यंतत्व
तत्कुलालवद्दत्वन्नहिके नापिसर्वमतीतिकरेवाकमुक्तस्मात्सर्वात्मनानाद्वंद्वनिजकल्पनाकल्पितंम
तमन्नमंतव्यमसत्तमपोत्सपेतांकल्पयतोवर्णः सर्पासः सत्सिंडमुक्तस्मकरोलेपीतिमाया वदिम
निश्चितात्मवादिनामायांकायथाप्युनरुक्तिवेनेतेशङ्कप्युक्तयाविवर्तवादेनसंमर्दयन्नध्यारोपापवा
दाभ्यामवशिष्टपरात्मनास्वत्रभिन्नस्वरूपंजगतोदर्शयंबन्धमोक्षवन्धव्यवस्थांवाधाबाधाभ्यांसंस्थाप
यति तद्भिन्नेनिखिलमसद्भितप्रपञ्चेमालादिः स्वस्वरमस्त्यकेचयद्दत् तल्लीनेतद्वियसमुदेतिवेनकिं
चित्तत्वशुभेनरिनयथाभवविहिकारः ५ तस्मात् चिदानन्दैकरसात्मनोनिजतत्वात् भिन्नेत्वसकृत
दविपरीतभावनावशात्तेनतदात्मपर्यन्तस्य चर्य्यभूतेसतितद्विधिनिखिलंशुभाशुभपापतदात्मवसर्गेनरकादि
योनिचक्रयात्रिद्यमानत्वंगतिनिर्भरंजगद्दृष्टुकिंस्वन प्रकाशात्मारसतत् चिद्गुवद्गासमानेभिदास
सवप्रपयतेनविचित्ररूपतांप्रपञ्चेस्वपरसमानाधिकरणतन्मात्रदर्शनेस्थितविविज्ञानर्थबीजवि
विधवासनासंस्कारेणभवति गोडपादीये ग्राद्वैतेचयम्नास्तिवर्तमानेपितत्तथा वितथैः सदृशाः

संततो वितथाऽस्खलद्वितात्रतिननु यदसमनकापं वै विज्ञेयमसत्यतामिवादनेथमेणदृष्टांतत्र
येणतदेवस्फुरयतिमालयामितिधमारोपितोहि: भिदांभयकस्माद्विसमनवशतीतिकारिणी
तनुफणादिविविधरूपतांखपुरंगंधर्वनगरमसदणापणादिप्रमेयरूपतांमत्तद्वंकेमृगतृष्णाजा।
लमसदपितरंगादिविविधाकारतांभ्रांतिकालेयद्वत्स्वप्नेतद्वदित्यर्थः एतेनसांख्यतार्किकवौ
द्धवाद्यभिमतेनिर्मोक्षप्रसंगदोषः श्रुतितात्पर्यप्रतिकूलसदसत्ख्यात्यवादोनिरस्तः यावत्पर्यंतंविव
र्तनाशेनोपरात्मतत्वमलभमानस्तावत्कालमशेषाधिष्ठानवस्तुपोहनेनकल्पितेषुनानायोनि
वकेषुपीड्यमानस्यविभ्रांतिभवंबकंचिरनाम्भवतोनिगमवाक्यतात्पर्यविरुद्धवादिनिवहस्यनिज कल्पित
भेदोविचित्ररूपकल्पनंयाकांकांनऽविषयंयोनिचक्रकदनावलिंदर्शयतिग्रहदृष्टेस्थाणावारो
पितचौरपवेतिभावः इत्यंनिगडवद्बंधपङ्कः एकरमाविषकंबंधंप्रदर्श्यपरतत्वाभिन्नजगद्धोयो प
पो ऽयंमोदहरूपंतत्पर्यपति तदितितत्राप्रमेयानंदसमद्देलीनेगुरुमुखनिर्गतमहावाक्यादिंडिमघ
निर्घोषणादसंभावनातत्स्पाङ्कतपरतत्वप्रमाभिन्नयानीरेनीरमिवसामरस्यमागतेसतितद्विषित
दनर्थकरमविद्यातद्भावितंवेषमारेकिंचनममदेतिविनभिन्नविविधात्मनानस्फुरतितेजसा।

तमोप्ययेसतितत्रोद्भूतभ्रमपरंपरायानिहतेः वेदान्तैरेवसर्वंस्फुरेत्तर्हिकिंतवभिन्नंशिष्येनयेन
तेविकारमाप्नुयाहितीभावान्नकिंचिदितिभावः यस्मात्त्वैवेदंसर्वंतत्त्वैकेनकंपश्येदितिश्रुतेः
वासिहेपिग्रात्मोदयेचिन्नगदात्मसयंसमस्तमस्वेस्थितस्यसहयानन्नसर्वंभूमिरितितन्नकथंमम
तन्नतीयतेतत्त्वसर्वात्मभवसिद्धंहृष्टांतमाह सौषुप्तइतितत्रविकारणविषोपाहितचैतन्यैषाप्तेभवा
प्नुभवद्विकारस्वप्नजागरसमदशान्दयतदंतर्गतवेषवेन्दसंभारोयथानसमदेतिकारणत्मनावशि
ष्यतेतथापिकार्थवैचित्र्येणविषयापवस्तुनएंनत्वात्मनोविमलत्वेनसर्वानोर्णस्यस्फूर्यवत्सर्वत्र
पतनान्नत्वतद्विन्नंतथनपततिस्वयमेवसंभवतीतितात्पर्यमश्रुतेः स्वचनयाविरुद्धयोरेकाभावा
द्भुमयपदत्नतपेनदात्म्यमिदंसर्वंमिमृ(तिश्रु)कंतात्पर्यमिद्धमितिभावः ५ अपिचसांख्यादिविरुद्धवा
दिभिरनालोचितश्रुतितात्पर्यैरात्मतुजनभ्रमजनकस्यस्वकपोलकल्पनाकल्पितशक्तिकूलसि
द्धंतस्यपरिहारायात्ततत्त्वश्चाजगतायाभावाभावाभ्यांविवर्त्तवादमेवहठीकृतंनिर्विकारचिन्मया
तिरिक्तंनकिंचिदितिबोधयति अंमात्माधरतिजगतामल्पहृष्टेः संडांशोः किरणगणेमरीचयस्मा
म् वेदान्तंविमलधियोजगद्भ्रमातेतापंनमहत्सलिलंयथोसरभूमेः ६ अल्पहृष्टेः यथार्थसंवरणे

विदा

विष
टी॰
१२०

१२७

दितानामेवगीर्ह्यं प्रत्यग्यादानादिग्राह्यवक्ष्येदसंकुचितत्तानस्वप्रमातुः भ्रांत्याविपरीततयाः कल्प
नाद्यात्माविमलत्नमस्मादिचैतन्यः जगत्त्वेनप्रविधाकल्पितनानारचनारूपेस्वरनरादिशरीरजना...र
तिनतत्ववस्तुतोविमलत्नमवानस्यनिराकांक्षत्वमितिभावः यद्वात्मसंविदाभासास्फुरितमंतःकरणेनिज
स्वरूपविमात्रपरिज्ञानाबहिर्गतंमत्तस्मसंकल्पोत्थापितंविविचरचनाकारंजगत्तसत्यप्रतीत्याप्रवर्त्ति
ततःकथंममसर्ववदप्रवृद्धमनोमात्ररचितेजगतिप्रवृद्धस्यसत्यत्वप्रतीतिस्तस्मान्मिन्नमात्रमेवसर्वंतस्य
त्वदप्रतिभानादितिभावः तथात्वेसर्वतोदृष्टांतमाहवंडांशोरितिमध्याह्नसमयेप्रचंडसूर्यस्यकिर
णास्मसृतः मरीचिनिरुदकस्थानेपत्तिपिपासाशांत्युर्थीदत्पहृष्टेः प्राणिनोभ्रांत्याबुद्धिवैकल्येनयथा
वैजलत्वेनपश्यतिनतत्ववस्तुतस्तयोर्विरुद्धस्वभावत्वेनैतत्वेतत्त्वयोगानुपपत्तेः यथार्थसंविदात्मयाहृदयेः वा
प्राङ्विमलविदात्मनितिजत्वतद्रात्मभावादनारोपितत्वमितिसदृष्टांतमाह वैरात्म्यमितिविमलविदात्म
भावभ्रमोनेविवेकबलादन्यथादृष्टिपर्यवमानेविमलधियः विपरीतभावनासंभावनारूपमलहृदयनिर्मुक्त
बुद्धेः पुरुषपौरेयस्यजगत्सुरनरतिर्यग्परपराहृत्तादिकीटपर्यंतेकिंचित्तदृश्यंविमलविदात्मभावंपश्यतिनत
तद्वतिरिक्तंकिंचिदान्तयोर्वेदादिवत्सद्वादेतिरिक्ताभावादितिभावः पुनस्तथात्वेदृष्टांतमाहतापबसि

ति

तितसैवसमाधानतान्मोहविमुक्तबुद्धेश्रमतिश्रमोज्झासितंमनोनत्साजलंयथाजलस्तरभेः स्पर्शमरीचिविशा
काशांतपरतिनतन्मयाभवतीत्यर्थः नारायणएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यमितिनेहनानास्तिकिंचनेविश्रुतेः
चिदेवसर्वंभूतानिचिदेवभुवनत्रयमितिवसिष्ठोक्तेः ७ ननुसर्वमात्मैवकिंपुनस्तर्हिजगदितिनिर्दे
शोविहितइत्याशंक्यावैकल्पिकोभेदपक्षएवतत्वविराध्यामसंवयदाचिन्नविमर्शाभावात्तुनीमू
तोयस्यमालासर्पकम्पवदादानेनेमांजन्ममरणादुःखदर्शनमापन्नमसीतिपश्यन्व्याजेनसूचयन्वैक
ल्पिकभेदभ्रमस्यवंध्यापुत्रस्येवविमर्शबलेनासंताभावदर्शनाज्जगतंचिदेकरसतामाचष्टेनित्ति नोभेदोभ
वतिचिदात्मनात्मनावास्तवंचेदभिमन्तव्यमेवचात्मासत्तितंयदिमनुष्येकथंसमस्तयः किंतर्हि स्फु
रतिचितियदास्तिसर्वंमम ८ भिपतइतिभेदःकनककटकयोरिवविज्ञेतयोरैकरस्यएणवच्छेदमथा
नानात्वस्यः किंचिन्निषुन्नतसंनिष्ठोनाथइत्याह चिदात्मनेतिचिदेकरसेनभवतिनिष्पन्नेनाईहति
वितेष्विदंनरसंपर्काभावात् कनककटकवद्भुतिचेतयोरविशेषात्तुत्यर्थः द्वितीयमपिदूषयति आत्म
नेतिस्वातंत्र्येणापिसिद्धुंनयोग्योभवति चिदंचितोस्तिजस्तमोवयोगाभावादन्यथाजडस्यापिचिता पा
तप्रसंगादित्यर्थः नात्मभावेननानेदंनस्वेनापिकथंचनेतिगौडपादीयेनन्भयपक्षतोभेदस्यसत्ताया

विश
टी॰
१२८

भेदस्यात्मा॰

128

प्रसिद्धो कथं प्रतीतिर्मेमेति पुनराशंकानन्तमायप्रश्नादित्रविमर्शेन तदेवपदद्वयं प्रथयन्तेश्वाभि
मपदे भेदाभावमाह मयमितिवापितकालत्रयावशिष्टं चेदभिमतं घेश्रगोक्षर्याः तर्हि सम सतात्म
कोभेदस्यात्मत्वं भिन्नत्वे सति तत्त्वगतशाश्वार्थये मात्मातिरिक्तस्तत्ताया निरूपणाभावत्वं कटकस्य कन
कभिन्नस्वरूपांतराणि रूपणवदितिभावः द्वितीयपदेपि तथात्वं दर्शयति सततः परमार्थवस्तुनः स सदिति
काशाद्भिन्नं रूपं कथं यदिमतं घेतर्हि सभेदः कथं सततः केन प्रकारेण सत्ताख्यापारमार्थमभवेत् परस्प
रप्रतियोगितात्मसत्तासत्तयोः शुक्तिरूप्यवद्भातो भेदो न केनापि प्रमेयः आत्मातिरिक्तस्य भेदस्य एव
पृथग्वस्तुत्वाभावत्वं भूषणमेव न तद्दूषणमिति भावः सा राज्ञसिद्धो सद्भेदेस्या दसत्वं सदसद्यदि
चि नरानास्तिभेदः कथं यदिति श्लोकविरोधाभावात् सभेदस्य पदद्वयतो नास्तित्वमनमतश्चेत्स्याद्या
त्वं वादी पृच्छति किमिति तर्हि पिंडाकारतया विषयतामिवापन्नमेतत् किं स्फुरतीत्यनात्मतेन भा
सतेतं प्रश्नतरं समाधत्ते यदितिकिंचिदस्ति तत्सर्वं चितिः स्फुरतिमद्रूपादिवद्भिन्नस्यानन्यस्याथ तन्
दिति यो रसतातपत्तावत्वेत्वविज्ञप्त्योर्यथोरभिन्नप्रतीतिभावः आत्मनो नत्वविद्यत इति श्रुतेः ७ नन्वविवि
क्तविषयं नि सर्गस्यनानाजन्मसहस्रपरिचयार्जितानुद्धिर्विविक्तं विनानास्मान्निर्विघते सविवे

चेत्यवर्गस्य

विभेद

र्यैर्नानावादिभिर्निजनिजमतानुसारेणानेकं भाषितः कीदृशश्चिद्वेद्यभेदको यदादानेन सर्वार्थ
मूलात्तानकतेन हेतुना सदेकनात्मबोधे मम स्फुरेत्तमाह चितचित्यात्मनि सकलेविचार्यतत्त्यात
ध्येत्तत्त्वं गणपियालिकल्पितं घन बोधात्मसंसतिहिमनेव वारितापायच्छिष्टं जगदवधारयेत्सदात्म ८
चित्स्वात्मनि चेतनाचेतनरूपमेकचिन्नत्वान्दस्तेयसह स्वरूपस्वकलपरापव्याकृताकाशपर्यंते प्रमाणद
च्चैतत्पंसरं वातध्यमसमं चेतिद्वयं विचार्य चिच्छेत्ययोर्मध्ये व्यवच्छेदा स्पर्शितं सम्यक्तं ज्ञात्वाद्वैपरी दिगादि
त्वमसज्जं चेति पर्यालोच्य तत्कृतो फलितमाह तदिति तस्मिन्नखण्डविवेकेश्रवणयासहितस्समर्पितया
धियासारथ्याहिणएवविमलेव ख्यातयोर्युत चिदाचित्संवाकल्पितं कार्यतादृष्टवत्कृतकमस्तितव
बोधानयथार्थस्वविताभेसतिस्वकीयरजेव स्वयमेवनश्यतियाप्याभावमायातीत्यर्थः नासतोविद्य
ते भावो नाभावो विद्यते सत इति भगवद्उक्तेः तत्र तत्र दृष्टांतमाह हिमतेति यथा वारिजले शिशिरदेशे
घनश्रवणन तापनसतैतु हिमेतापात प्रचण्डादित्यप्रकाशात्संसृत जलत्वमाप्नोतीति तथेत्यर्थः ननु
समासस्य विवेकोदितबोधेन विज्ञापिताचेत्यतत्वुद्धिरेवनत्तचेत्यवर्गस्तस्मिन्सति पुनरपि विकल्पितमे
ममवेदिमाधांकानतनभेदिनी युक्तिं गमयति यदितिशिष्टं विमलविवेकेन कृतकस्य बाधाद कृतस्येति

विष टी॰ १२९ त्यादि॰ 129

नयद्व्यशिष्टं तदानन्तदेकरसरूपं जगद्देषभूतं तद्घटपटादिभावजातं ग्रवधारयेः निश्चयीकुर्याः न यावि
पदृश्ण तत्त्ववोविकृतिं कुर्यादितिभावः कः शोकः को मोह एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेः ८ यतो वेमा
नीभूतानी [illegible] ज्ञानेषु मानसस्तन्मलाः सोऽमेमा सर्वाः प्रजा सदायतना सत्प्रतिष्ठा इत्यादिनिर्णयवा
क्येन जन्मादिकालत्रयेपि जगतः सदभिन्नत्वं सद्रूपं तन्मवगमय इति तत्त्वं तं वसतिसतीदमेति चास्ते वेदेवं
सदिदं सतन्नपथं वदेतं यस्मायत्तमवगतिं तन्न देवलोकोकिं हेम्नोंगदकटकादयो विभिन्नाः ९ इदं वा
च्यवाचकात्मकं विश्वं नीलपीतादिपदार्थजातं सर्जनावस्थे सतः विवर्तात्मसमलस्य परस्य [illegible] तिमय
परमार्थसद्रूपस्य ततः सूतं मृदो घटवत्तदेकरसतया विभ्रंतं किं पुनः पिंडाकारतया परिणतमिदं हश्ये
तोरदर्शिनाय वह्निरिवतामिवापन्नमिति चेन्न पुनः [illegible] एवंविधमभिप्रायेणाह सतीति तस्मिन्ने
[illegible] इति तयासैं पवदन वत्सपणीकृतमपि वसतिसन्नात्मरतयाकचरतिनिर्विकारवस्त
वः प्रतियोगिना विकारेण सह व्याघातादिदोषं हंदशकापसामस्यके वैपुर्यान्मायावसानसमये
तत्त्वाव [illegible] वर्णतसगीदिवद्व्यादर्शनान्नतु न परिणामवाद इति तदेव व्यक्तीकरोति पतेतिता।
स्मि [illegible] संपन्नमसमयतामिदं लभेत कनककुंडलयोरिव बलजगतोर्थांतिभ्रांतस्य कार्यकारण

त्वभेदस्यवस्तुतत्उभयवस्थानगतत्वेनभावानुपपत्तेः श्रुतिः ततस्तज्जातंसकलंविविधंयस्मिन्
लयंयातिश्चरचयंचेतिएवंश्रुतिस्थविवाकार्यपर्यालोचनेवैधंनिष्ठालभ्येतिसूचयाचित्तमभ्युपगमयतिचे
दिएवंकालत्रयेपिसदभिन्नंविश्वंचेत्तस्मात्तद्धिइदंयदेतावच्छेदशपाननुयाविदेकरसंसदेवलवण
रसम्भिवसैंधवघनतयाविस्फुर्जितंसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंब्रह्मेतिश्रुतेः किंचविश्वस्यो
र्वस्तुतोभेदस्यमनायामनास्तिकिंचिन्मत्प्रमाणेनचेन्ममब्रूहीयादृशपतिग्रमदितिपृत्तत्यस्याहादिगोचरंवि
श्वंसद्भिन्नंकथंकेनप्रमाणेनवदस्फटिकप्यघनंकिंचिन्तत्प्रमाणमितिभावः अथभेदाभाववादार्प्यच्छतीत
येलौकिकेकारणाभिन्नंकार्यंसत्त्वप्रमाणयति यस्मादितियत्तद्घटपटादिकार्यंयस्मान्मृत्तन्त्वादेःकारणा
त्संभवतिउन्मिषतितत्कार्यंतदेवकारणमेवेतिप्रसिद्धंलोकेनतत्कारणातिरिक्तंप्रकृतिवैलक्षण्यानुप
पत्तेरितिभावः तदुक्तंस्वतन्त्रलोहविस्फुलिंगाद्यैः स्वस्थिर्याचोदितानयाधपायः सोवन्नायघनास्तिभे
दः कथंचेनेति वैयर्थ्यमप्राप्तमेवभेदस्फुटत्वांतेनपरिहरतिकिमितिहेब्रह्मन्हिरण्यात्अंगदकादकाद्
तृणस्वनयादयः यः विभिन्नाः पृथक्लोकेततदशापन्नस्यापितस्यकथंविकार्यस्थितोमलंतदिश्रमेणापातस्यादर्शे
नानेत्यर्थः वासिद्धंसंस्थानरचनाविशाब्रह्मणःकनकादिवनानारूपाविमृफानांपृथेवाद्वितभावनमिति ४

विम
श्री
१३०

130

रसामान्यादेकरूपैव चितिरखण्डितकार्यान्वेषणं तु खण्डितकत्वेन भिन्नरूपत्वादनेकविधं कथं परस्परविरोधिनोरैक्यस्फुरणमित्याशंक्य तयोः स्तथा

न च पूर्वे पि बाह्यांतरभेदाभावे समानदृष्टान्तेनैव हृणोति विस्फारे स्फुरति विशेषभाजि विश्वमादर्श इव गि
रिनगरादि यद्वदन्तः विस्फारेकवति तद्वदन्तरे यथा वा दर्पणे चिति जगतो भिन्नस्थितिनाल्या ४० विशेषभाजि
विचित्रभेदसंस्थानरचनाजेषविश्वे हरनगरादिभेदभिन्नत्वेन भासमाने समग्रत्वेनाविशेषभाजि च समाल
ह तमाश्रिते विस्फारे पररसे विस्फारे पि अंतर्मध्ये स्फुरति जलेन रंगवदभिन्नतया स्फुरतीति न च तथापि
तत्कृतभेदलेशस्तावानस्तत्मात्मीमर्शकत्वं तत्तत्तज्जलेन रंगवन्न तथा विलाव दिति ना सत्त्व दृष्टांतदृष्टा
न्तेन दर्शयति यद्दर्शयति निर्मलदर्पणे यद्वदन्तः गिरिनगरादिप्रतिबिंबितेन वर्तमानं तद्धि भ्रममिव
तदेकत्वानेकत्वं किं चित्राकारेण तत्तदात्मना भासता नुपपत्तेः तथा भांतराले कोभेदलेशमपि विराक
रोति विस्फारमिति तस्य विविधप्रमातृप्रमेयवर्गात्मना विलसितस्य विश्वस्यांतर्मध्ये कवति करण
दिवृत्त तथा विलसति तथा विध तत्स्वरूपैकरूपमेव दृष्टांतमाह यथेति तद्वत्ते प्रतिबिम्बत्वेन दर्पणग
त गिरिनगरादेर्मध्ये आदर्शो दर्पणे निर्मलकवति नरतत्वं तरालिकोविशेषो वर्तते केन विवेकका स्तदं
त गिरिनगरादेर्येन स भेदस्मृतः सपत्न तस्यान्तर्बहिर्भेदोक्ति ... ति भावः तथापि दर्पणबिंबे
यद्वन्नगरग्रामादि चित्रमविभागि भाति विभागेनैव च परस्परं दर्पणादपि चेति किमिह यो न सदृष्टांतानि

णैर्येन फलितं तदेवाहृतं इति तस्मात्कारणात् त्रिजगतोस्थापि भिदाईषदेदोपि न स्यात् प्रका
शोस्तीति निजात्मना कथमप्रकाशोऽवकाशं लभेत इति योगिनां स्वात्ममात्रमेव सर्वमिति विवे
कः तथोक्तं नाप्रकाशः प्रकाशते इति ९ नन्वस्त्वेतयोरेकत्वबोधस्तथापि हितोहेशस्य विस्त
तिव्यतिरेकेन स्वात्मनिष्ठानसम्भवति पुनरपि हेतावलंबस्तत्तत्स्वरूपिकं पश्यादिशतां वाचां योध
यातामात्मस्वरूपामिति मार्गं यमाने चित्तेतानुपदिशति निर्वाणं सकलं सुपैति येन वेत्स्यंते योगं कर
णगणांतिर्यग्मुक्त्याः चेतेस्वात्मन्यतिसमुपैषि केवलं तं विश्वमात्मककलनास्वयंपतेते ॥ सक
लं कलयति सर्वविक्तिं नेति स्वात्मानं यासा कलामायां गोडपादीये मायैषानस्य देवस्य यथायं मो
हितः स्वयमिति मायाविद्ययोस्त्वविशेषः सैवाविद्याम्नेषार्थेति स्वात्मज्ञसिद्धेः तया सहवर्तते इति
सकलं स्वविद्यावरणसहितं चेत्संवितो वास्तवज्ञानपरायासंविदः स्वदेहेता देतविषयानुसन्धानेयेना
सामान्योपायेन निर्वाणादग्रेन्यनवक्रां तिसुपैतिविस्मृतिमाभ्यातीतस्थः नन्नसकथं भवेत्तदा
हतमिति योगं महावाक्यार्थं श्रवणमननादिजन्यविद्वैसेकतोपायं वा सांतरेन्द्रियकलापा
न्निय स्वस्वस्वविषयाध्यासेभ्यो पिष्ठानविमर्शेन परावर्त्य मुक्त्याः चिरतरविमर्शपरिस्वेयणावशीकृ

विभ
टी
१३१

131

र्यः इयं तदा प्रागेवात्मात्मावेशस्वानन्दानुभवः स्यादित्याह चेमरति परानन्दावस्के हृप्रणवं त्वाने शात्मानि
वीजाविधारवश्रोनेन सहस्रवयम् भिमाम्बवतिसत्तिकेनिरामयचिदानन्दे वलनीतिकेवलं हे तन्छून्यत्वलेतस्य
भावः केवलत्वे विश्वमनि केवलानन्दत्वे समनुपेक्षि समरसतेन यात्रा विकैवल्यपदमश्नुते इति श्रुतेः
इत्यमेकत्वे येहयोर्नाशो भवेद्देहात्माधीनत्वादित्याह चिदितितेचमनाशयाद्वैतैकत्वमापन्नस्य चिदात्मा
त्मककालनाशत्वे तद्देहामयीहि तवासत्वात्स्वयमनाशात्तेनपतेत् विस्तेव परतत्वैकत्वमापन्नस्य तदपा
यार्थमुपायेनान्वेषः फलमपि गमाल्लेयोतमोपायेवर्तिभावः तीर्थं तेवास्य कर्माणितस्मिन्नहेहेप
गावरइति श्रुतेः नवप्रमात्स्वमतेरण प्रमाणपदनिमित्तियाच ११ नन्वसमनुपेक्षि केवलत्वमितियदुक्तं त
दुर्भागपत्रहर्षस्य निष्किंचनत्वेनापियाधिनिवन्धनमितिचेत्किंचिद्विमेकावोधेन तदुपयोगसाधनानि वा
लेनहीदयं केवलत्वममो वितेन यावि धस्त विद्यमानातीदक्षो मेवश्रेयइत्याशंक्य प्रकाशानन्दसंपत्तेय
तः कोदिशोनिर्गमयवेशोमवेतां तदेव केवलानन्दत्वं चिदात्मकलनाशमनेन भवतीत्याह यज्ञानन्ते
गायत्राणयः स्फारं तिवर्यं तेयदत्रस्सेन त्रिविषवल्यः ब्रह्माण्डन्यन निकरायदर्शितोनर्दस्तकेकिमपिम
हो भवेदित्याम १२ किमपि वा मे नाविषयम सामान्यं महः दुर्भेघनिविडदेहेन प्रत्यपान्यकामभेदनपदु

नरतानेजसत्त्वभेदः विश्वेशलयबोधोदयकेवलत्वाधिगमात्स्वयमेवत्वविन्दते भवती श्रुतेः नत्वसो
मसूर्याग्निमध्यात्मकस्य प्रकाशतुल्यं तन्महत्पदं केनापि नावलोक्यताद्रष्टत्वादिस्वविषयत्वमाह त्रिधामेति त्रि
धाम्नां सोमादीनां धाम निर्गमप्रवेशस्थानं यन्महः एतेन योगस्य विषयस्तत्स्वरूपं विषयीकर्तुं शक्त
स्तदधीनशक्तित्वादित्यविषयत्वं सूचितं भगवतोक्तं यद्गत्वा न निवर्तन्ते ज्ञोविधिमामकमिति य
स्माच्चेयोमितिचाभिन्नप्रकाशः सोमार्कः समरसतेन धाम शान्तं स्वरूपं यस्य केनापि रूपेणानस्तत्वाभावा
दसामान्यतमुक्तं तत्रोक्तं सोमसूर्याग्निमूर्तयश्चेति यदाश्रया तानिकिपादियत्रिकं तदेव तत्स्वधाम
स्वरूपमाश्रयं वा यस्य यदाश्रितो न केनापि तत्वेन विमृष्टमिति सूचितं तत्रोक्तं श्रवणे विलक्षणो निर्भरित
मनेन मालिन्यपरिहारमिति यत्र ज्ञेयो ज्ञाग्रनादिद्रष्टा धामक्रीडास्थाने प्रमाणप्रमातृत्वं एतेन जग
दभिन्ननिमित्तोपादानत्वमुक्तमिति नीयं विश्वं तमिति श्रुतेः त्रिधामार्थं लक्षणः स्वयमेव विभज
तिय ज्ञातस्तस्मादि यस्यात्ममेयप्रकाशानन्दभावः विमर्शी विचक्षणो भेजे जगदेवाशयः यथापि पुरुषं तमा

विश
टी
१३२

132

स्वस्मे यवर्गात्मकपरमात्मत्मकत्वाः स्फुरंतिसहस्रशः कचंतिश्चनेनपरविदर्केत्वमत्कं श्चसैवपरमात्मत
निर्भरसोमात्मकत्वेतिनिरूपयति यस्यपरानंदवपुषश्चनुगतानंदपरसेनविश्ववल्गुः विविधप्रमात्मप्रमे
यावलिवीरुधः वर्धतेनवनवसंदर्भा(ना)मायांतिकोसयात्काः प्राणपाषषेषश्चानंदोनस्यादितिश्रुतेः न
सैवक्रियात्मनानेनपरवह्नित्वंदर्शयति ब्रह्मांडेतिपंचीकृतभूतपंचकपरिणतसमष्टिजीवशरी
रसमिद्धाश्रयः यदर्चिषः यस्यासामान्यतेजोगर्भदलंतेपदतेजोमयत्वेनशिष्यंतेतनद्धामविश्वे(ना)द्वैतभे
दसंस्याग्नात्मसमीतिपिंडार्थः तदुक्तं तैविंतिपश्यकायस्यांकालानलसमंतिप्रमितिपतेनतिलश्च
ड्रकुढ्मलहभावब्रह्मसंविद्विवर्तीभूतजगज्जन्मादयोमेतव्याइति॥ वेद्यनिर्भरकस्तत्वंचितिप्रत्य
द्वैतनाशतः चेत्याभिन्नकचत्कायंविदसंकिमरुः समुमइति॥ इतिश्रीचित्तप्रदीपहतौविदभिन्नवि
स्वदर्शनंनामनवमःप्रकाशः॥ ॥ शुभम॥

ॐ तत्त्वंपदार्थगमसारचितं विरुद्धभागं विहाय विमलैर्विमलोपलक्ष्या यन्नीतमेकरसतां हि चिदात्मना
न त्वं त्वमेनोहं जगति निर्विशेषं येन ततोऽस्मि दशमे श्लोके नित्यमूर्तन्यप्रोक्तवाक्यनिरूपणे: जीवात्मनोर्यथैकं
स्यात्तथा तत्त्वाभिमानसमम् ननु तत्त्वमसीति महावाक्यश्रवणादिजन्ययथार्थसंविदा ज्ञानपरिहार मूला॰
इति पूर्वं यदुक्तं तत्र वाक्ये पदद्वयस्य विरुद्धांशपरित्यागेन शोधनक्रमो विरुद्धद्विषयो वा मायाउपाधित्यागव्य विरुद्धद्विषयो॰
तिरेकेण विरुद्धाभावान्नापि द्वितीयस्तत्रोपाधीनां विमर्शाभावात् तथारोपज्ञानमन्तरेण विरुद्धापवादज्ञाना
उद्धारोह णाय॰ भावादित्याशंक्य सामान्येन जिज्ञासायां ... एवं शोधितवाक्यगतपदद्वयस्य विशेषेण विरुद्धांशसम
र्पणोपायेन अनुवादयन् तदपवादेन तृतीयपदतात्पर्यं दिदर्शयिषुस्तत्र प्रथमं विरुद्धपदद्वयनिरासाय विरु
द्धविषयस्य जीवेश्वरविभागस्य सहेतुकं ज्ञानमुपाधिकृतत्वमुपपादयति विशेषेण जगति परात्मनो रूपाधिज्ञा
नायेच दरवमहावाक्ययोर्यथा स्यात् वक्ष्यैवं निगमशिरोगिरा तनयोस्त्वं संकल्यात् गुणपरिहृत्य वारयग
स्तवम् १ जगतिह नवा सिनावासिनरूपदये जीवलोके परः निजाचिन्त्यशक्त्या चिन्त्यपरतत्त्वात्मकजग
तन्त्र गम्यस्तिभंगविधानात् सर्वोत्कृष्टः सच्चिदानन्दनिजस्वभावस्याविकारेण तत्तेनैव विधेमाभावेन त्रिवि
धपरिच्छेदवैधुर्यात् गुणावामकलकरणप्रकाशदात्वात्पालकोवाप्युद्दसन्नात्मिकमायायाहितचेतन्य
ईश्वरः आत्माविद्याकर्मणाप्युद्दसत्त्वाविद्योपाधिकोऽनेकत्वयोः तयोरुक्तं मायाविम्बावशीकृत्यत्तोऽस्यान्तर्वत्
जीवः

वि॰
टी॰
१३३

उपा॰ बिम्ब प्रतिबिंब

ईश्वरइति अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैविध्यादनेकधेतिद्वयमविद्वद्विषयोजनकजन्यत्वयोर्विशेषः भेदः उपा
धिस्वरूपः मायाविद्योपाधिद्वयकल्पितः ननु वस्तुनोर्द्वयोर्विवेकरसस्य सामानाधिकरण्यात् तथाश्रुतिः वि हेम्नइवकटक हृदयस॰
श्वं प्रतिबिम्बत्वं यथाशाखाकल्पितम् जीवत्वमीश्वरत्वं च न यथात्र शाखाकल्पितमिति ननु कथमेकोद्विधा
घट इति त्मा संभवेदुपाधिना न तद्वद्दृष्टान्तेन दर्शयति घटाकाशमहाकाशयोर्यथा भेदो घटोपाधिकृतः स्यात्तद्वच्चेदोपा
व्यापक॰ धौ विनष्टे गगनस्य विनाशोऽपि मे नास्तीति दृष्टान्तम् तथोक्तं वार्तिके घटाकाशमहाकाशेनडुपाधिकृतो यथा
133 तथोपाधिकृतो भेदो जीवात्मपरमात्मनोरिति चेदुक्तेऽर्थे संशयस्तर्हि तयोरैक्यं प्रमाणेनाभिधास्य इत्यतिजानी
वक्ष्यतीति॰ ते नवनीतं गव्यमिव परं तत्त्वं येन स निगमः ज्ञानकाण्डात्मको वेदस्तस्योपि शिरउपनिषत्तस्या गिरा परं तत्त्वं प्रका
शते तत्त्वमसीति महावाक्यवाणापानयोर्विरुद्धांशप्रहाणेन शोधितप्रत्यगात्मपरमात्मनोरैक्यं सामाना
धिकरण्यज्ञाने नैकात्म्यं वा कियया मानुभवगम्यं भवेत्तथापि वृहस्य तथोक्तं तत्त्वमस्यादिवाक्यैस्तु तयोरैक्यं प्र
दर्शितमिति चेन्न वत्स चकुवाणे वाञ्छा स्यात् तेषाममवित्तस्थितिमभिप्रायेणाह बाह्यगतान् ग्राम्यानितिरिक्तरू संकल्पानिति
रूपरसादिदेहपर्यन्तबाह्यविषयगतान् संकल्पान् गृहं ममेतिप्रत्ययात्मिकवृत्तीः परित्यज्य तत्त्वदर्शना
त्वद्रूपनैरिकामुष्मिकभोगकामनाभावेन त्यक्त्वा शुश्रूषणं सावधानो भवतीत्येवमुक्तं न च कुवाणयोः साफल्य
मितिभावः १ नन्वविद्याकलनाकलितेनोपाधिद्वयेन संवीतो विमलाद्वयतत्त्वस्य यद्दैध्यं संजातं दृशोविकल्पैर्वेद
स॰ तं॰

स्येवतत्कथंमविद्यास्पदेनोविषयशून्यत्वमुक्तंलक्षणः प्रत्यभिज्ञानायायाश्चोयेयेणानदृश्यते यत्तत्त्वंसकलजग
ज्ज्ञवादिबीजंयरोहत्यादिकसहितेसततत्पदार्थः देहाद्यैरूपरहितमूर्तिर्नियन्तृत्वंप्रात्यक्षादिकसहितेसैवेत्वमर्थः २
परोक्षत्वसर्वज्ञत्वसर्वकारणत्वसर्वकर्तृत्वसर्वपालकत्वसर्वनियन्तृत्वादिधर्मविशिष्टंयत्तत्त्वंचिदात्मवस्तुसततत्पदा
र्थः तत्पदस्यवाच्यार्थः ननुमायोपहितत्वात्परोक्षत्वंचेत्कथंतस्यपरिज्ञानंभवेत्कार्यलिंगकानुमानेनतत्वदेवस्य
दृश्यते सकलेतिसर्वजगतोयादिद्रूपांतस्यप्रमातृप्रमेयचक्रस्यभवादेर्जन्मस्थितिभंगानांबीजमभिन्ननि
मित्तोपादानकारणंअनेनतादृक्स्यानुमानेनकारणोपाधिविशिष्टंचिदात्मैवेशोगम्यतइतिभावः यतोवेमानि
भूतानिजायंतइत्यादिश्रुतेः सूत्रंच जन्माद्यस्ययतइति एवंत्वंपदार्थमप्याह प्रात्यहेति अपरोक्षत्वाल्पज्ञत्वा
ल्पकर्तृत्वादिधर्मविशिष्टंयत्तत्त्वंचिदात्मवस्तुसत्वमर्थः त्वंपदवाच्यार्थः ननुविद्यावृतत्वात्कथमुपलभ्यते सत्य
म् देहाद्यैरज्ञानतत्कार्यदेहेन्द्रियांतःकरणोरूपरहितमूर्तिरिप्रज्ञानेदचिद्रूपं तद्रूपं देहादिभिः परिच्छिन्नो
जीवस्तत्वंपदाभिधइति एतेनकार्योपाधिविशिष्टश्चिदात्माजीवोगम्यतइतिभावः स्मृतिः कार्योपाधिःस्मृतो
जीवःकारणोपाधिरीश्वरइति २ अविद्यान्तःकल्पितोपाधिद्वयविशिष्टस्याचित्तत्वस्यवाच्यार्थत्वेनिदर्शनमाह
नदेशनवसरदशादिशब्दवाच्यःप्रख्यातःसहतिजनेषुसर्वदैव एतदेशाकसमयादिशब्दवाच्यःप्रख्यातोय
मितिजनेषुसर्वदैव २ नदेशनकालनदवस्थादिशब्दैर्वक्तव्यः सइतिजनेषुलोकमध्येसर्वदैवकालत्रयेप्रख्या

वि० प्र०
टी०
२६४

134

नः प्रस्थितः तस्य कृत्यकरणाय प्रतिक्रान्तत्वमेवार्थः तदुक्तं तद्देशकालावस्था [illegible]
दौहृदः सइतिकथ्यते इति इदं द्वितीयमर्थं स्पष्टयति पततीति पतद्देशान्तरमेतेन तदवस्थादिशौहैर्वौच्छ्यः अयमि
तिप्रख्यातः पतस्तस्य कृत्यकरणान्नातिक्रान्तत्वमेवार्थः अनेन तत्त्वंपदयोर्वाच्यार्थेन सिद्धमितिभावः ३ ननु तत्त्वंप
दार्थयोरन्योन्यविरुद्धधर्मयोः पारोक्ष्यापरोक्ष्यधर्मस्फुटीकरणाय मेयमितिपदद्वयार्थे दृष्टान्तेन वर्णितयोरेक
त्मित्यैक्यं पर्यवसानमित्याशंक्य तत्तद्रूपस्य नान्यत्वेन यत्रचोदितस्य नास्मिन्नन्यमितानेस्वयंनियतेनादखण्डा
कारमेव बोधं लौकिकदृष्टान्तेन स्फुटीकरोति एष्टेस्मिन्नपहतिकस्मिन्समाजेस्थितावाहूतः भट्टकेस्तु तन्मः
रस्तक्रोखिलमप्रज्ञाय पुत्रमेकं वेत्येषप्रभुरितियं परब्रह्मयन् ४ केनचिदनाभिज्ञपुरुषेण राजस्वरूपवेदनाभि
कामिनानदभिज्ञपुरुषान्तरेणास्मिन्नृपमानेचमूसमाजेनन्तमहृशालंकारादिशोभितेमेनिकसमूहेनृपः राजा
कत्वनिष्टेसतितस्यातिशायपनिकटवर्तिनार्यथा [illegible] रूपाभिज्ञेनपुरुषेणाइभट्टकेमन्नमानेगशरीरचरमभा
गयः स्मृत् अनर्घाभरणादिदीप्तिभिर्निर्विशेषतेजसाच दीप्यमानः ननु बहवो हृस्यारोहालेभ्याकाहृत्रिलस्य
कैलबलैरित्याह स्ववेति नयबलेजकस्तत्रवामराहिभिः परितोव्याप्तः समन्ततोभिभट्टछविशेषणानायः स
राजसूनुः अनेनप्रकारेणकथितः लक्षणोपन्यासेनअज्ञानाप्रतिविम्बितः परान्तः शुरोस्थानादौजलक्रीडाया
सकमेगनासरस्तमध्यगतंप्रतिबिम्बचिक्रररवयमवलक्ष्यमाणोगगनगं स्वविकृतंलोचनेचयपश्यन् विलोकय

न् स एषः पुरुषः सोऽयं राजेति अनेन प्रकारेणाखिलं तत्कालीनं नगरादिकमेतत्कालीनं त्वाकारं परित्याय
केयूरालंकारराजादिकं चापहाय एकमुभयावस्थानुगतं वस्तु तत्स्वरूपं पुंस्त्वं पुरुषपिण्डमात्रं वेत्ति प्रत्यभिज्ञा
नीते अत्र राजत्वप्रत्ययं दितस्यापि छत्रादिलक्षणस्यैतत्समस्तं यथावर्तकमात्रार्थं तल्लक्षणविशिष्टत्वं असिद्धं सोऽयं स
र्वोऽपि पुरुष इतिवत् ४ ननु निगमवाक्यगतपदद्वयस्य विरुद्धांशपरिहारात् तृतीयपदत्वान्यैर्लौकिके विषये किं जहद्
लक्षणया किं वाजहल्लक्षणया नाद्यः गंगायां घोष इतिवाक्यवत् स्वार्थभ्रंशात् मेयवस्तुनो निजेन रूपेण गां प
नेनोपपद्येतीयः नत्राविशेषणोपावतीति वाक्यवद्विरुद्धवाच्यार्थस्य ग्रहणे कर्तुमशक्यत्वात् पदद्वयस्य मेलना
नुपपत्तावद्वयं चेत्तत्र स्वैदृष्यायोगात् किंकाद्यभिमतजीवेश्वरस्य एवमवादायत्तेश्चैतन्यान्तरपतनात्संशयो वैयाप
त्ते: तत्त्वमस्यप्रमारोपितस्याः पदद्वयस्य भागलक्षणया परवाद्विधानात्स्य शिष्टे सकलवादिमर्दकमाचार्येष्ठितानारे
इतत्वेऽवोक्तदृष्टान्तमनुयायदर्शयति सोऽयं राडिति वचनेन यथा निजातीतवैशिष्ट्यं त्यक्त्वा पदद्वयलक्षयेन म्
पुंमात्रे निगमवचस्यापरात्मप्रत्यक्तेसदमलचिन्मात्रैकतत्त्वम् ५ एवोक्तदृष्टान्तेन पदद्वयस्य विभक्तिसाम्य
नाकोक्षायपरत्वाद्योजनेन समस्यन्ते सोऽयं राडिति वाक्ये यथा येन प्रकारेण निजातीतः स्वान्तर्गतपदद्वयमस्य स्थितं वा
च्यार्थं न वर्तमानवैशिष्ट्यमैश्वर्यादिना स्वार्थमजकं विहाय मेतत्स्वपरत्वाय भागलक्षणेन सामानाधिकरण्यार्थ
समन्वयेन निरस्ताशेषोपाधितुभत्वात्तवत्तमर्यादाप्रत्याकृष्यज्ञेयचामरायुपलक्षितं पुंमात्रं सर्वतो व्याहृतपुरुषव्यक्ति

चि॰ प्र॰
टी॰
१३५
135

मात्रं लक्षयेत् लक्ष्यलक्षणाख्यमेवपदेन बोधयेत् तथाहि निगमवचः तत्त्वमसीति महावाक्यं तन्निर्ज्ञातः स्थितेन पराक्प्र
त्यक्चैतन्यैपदवाच्य सर्वज्ञकिंचिज्ज्ञत्वादिविरुद्धधर्मविशिष्टेश्वरजीवस्वरूपपदार्थद्वये अयस्त्वायश्च भेदान्वययोग्यसमा
नविभक्तिकपदद्वयमानगतचिन्मात्रांशग्राहकत्वेनापाकृत्य प्रत्यक्षत्वरूपे भगवन् कालत्रयसंबाधाभावेनाबाध्य
स्वरूपे सत् अमलाख्यशोनजीवेश्वरविभागमलाचित् प्रकाशशक्तिः स्वरूपेकोशोपाधिनिर्मुक्तमखंडज्ञानेदेवनाति
श्रीणीयके सामरस्यान्निर्विशेषणं तत्स्वरूपेयस्यानारोपितं तत्त्वमस्यतत् सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः यद्वा तस्य भा
वस्तत्त्वं लक्षयेत् भागलक्षणया बोधयेत् ५ ननु द्रष्टव्यं निरेदेव महावाक्यं प्रत्ययेन तत्कालानिकमिति चेत् कथं ना
नावादिनिजनिजमतानुकूलबोधेभ्यस्तत्त्वतो कोबोधोयस्वाप्यविचित्रमोहजनको जीवेश्वरविभागो निजेनतत्त्वेप्र
ख्यातस्य स्वयमेवोपशास्यति तदनेन तरंगशरीरोपरोपाकेदाचिन्नदनुसंधिपरमपिप्रवृद्धं स्वात्मसिंहस्येव तस्य विकार
वलितौ रुग्णयादिति तनुपदिश्यति यथाम्बुनाशिविधिमिदं जगत् हि कल्पवीचीनोनिकरस्वार्णवे गभीरे भाती त्थं ब
द्रविधरूपयाबहिरिस्तद्धि विद्यपणिश्वमाययेति विदि ६ इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयं त्रिविधं सजातीयविजातीय
स्वगतभेदस्फुरितं प्रमात्रादित्रिपुटीगर्भितं भूतभाविभवत्कार्यं च जगत् यथा यथा वा सुधाकाशयथैते भूतभौति
कजाले विकल्पमोराख्योतस्यमनसो विविधकल्पनं यच्छ्रुतिमूर्धन्यवाक्यनिर्णीतजीवेश्वरवाच्यार्थविलक्षणात्
य्यक्तलक्ष्यार्थभूतसत्यज्ञानानंतात्मनि परतत्त्वे ऽनंतगर्भितेशोरसोरव्यसामरस्येन वर्तते स देवसोमस्यद्गदमपश्यासी

रितिश्रुतेः यस्यांतः स्थानि भूतानीति स्मृतेश्च ननु कथमिदं प्रतिनियतदेशाकारैर्विततत्वमातीत्याशंक्या
ह गभीर इति क्रोडीकृतदेशकालादिभिरप्रमेयेस्मगीत्याग नु न्यक्कृतस्य तन्मयत्वसम्भवात्कटकादेर्हिरण्यव
त् तथोक्तं रिक्तापूर्णवृष्टिमानेन चिन्मात्रमूर्तय इति नहि तस्यान्तर्वर्तिना जगता सह स्वगतभेदो वर्तते कथमौपनि
ला॰ षदं भेदोपमर्दकमिदं वाक्यमिति निर्दिष्टे न च तस्य जले रसवन्निमग्नेन गलितमशावयता किं न कर्दयेना
यान्येषामित्याशंक्य सैन्धवघनवन्मायया श्यानीकृतस्य जगदाकारभेदस्य महावाक्योपदिष्टचिदात्मनि विवेक
रसतयान्तर्वर्तमानत्वे लौकिकं दृष्टान्तमाह वीचीनामिति गम्भीरेतलस्पर्शशून्ये समुद्रे विविधकणायाकारभेदाभि
मानोन्तर्यामी नानिकरोद्धेदमिदं यथा समुद्रस्यान्तर्गतवीचिभिः सह न स्वगतभेदस्तासां जलातिरिक्तत्वेन
ग्रभावान्तथा न चिदात्मनोन्तर्गतजगता सह भेद इति भावः वासिष्ठे यः कणो या च कणिका या वीची यस्तरंगकः
यः फेनो या च लहरी यच्च यावारि वारिणीति किं च यदुक्तं चिदात्मन्यन्तर्लीनत्वेन जगदुपपतिरिति तदसन्नस्यान
न्येन बहिरवभासनादिति चेन्नाह भातीति बहिः जगदाभासावस्थायामभिन्नसंस्थं घटपटादिनीलपीतादिविविध
भावरूपतया भाति तदात्मनानात्वरिणामनैव इत्यर्थः वासिष्ठे यो देहो या च कलना यद्दृश्यं यत्तयाश्रयो ये हाया
रचनायोगेस्तत्तथात्मब्रह्मणीति ननु द्वैताभावात्संकोचशून्यस्यात्मनो विकोचात्मकवैचित्र्यदाने को हेतुरि
माह माययेति स्वात्मनो भास्यया स्वात्मनि कल्पितया चेदमस्मितारूपवियुक्तिशून्यप्रकाशया तदुक्तं सर्वेऽगहि

वि प्र
टी
१३८

136

मायया जन्यमुत्पन्नेन ननु तत्तदिति नन्वेतदात्मनैवैकत्वमेव तस्य कथमनेकत्वमित्याशंक्याह बह्विति बहुभिः स्व
तन्त्र सकलमोक्षभिर्विधानानाप्रकारो नृपो यस्या स्वशक्त्या वियया परस्परशक्तिर्विविधैर्बहुरूपत इति प्रकृतेः नहि तस्य माय
यावैचित्र्येऽपि सतो भेदः तस्य तनिरेकात्मत्वं विसन्ततस्तम्भतमाह दर्पण इति यथा मकुरो विम्बैर्नीलपीतादिपदार्थो
कौरेवं देहेभाति नदि तेन तदात्मनैव तन्निजस्वच्छतायाः किंचित्यनेनन नूत्नत्रिकर्षाभावेन्यस्यापि प्रतिविम्बदेशे
नानेषामपि तेनो भेदाभावेन ग्रस्यामावादतः सर्वस्य मायीयस्य चिन्तनमेवाखण्डितमवशिष्यत इति भावः वामेश
सर्वासामनुभूतीनामादर्शो योऽकृत्रिमः ग्रनन्यमलले खानोनामिन्नममहं महेश्वरेति इति यथेनेन प्रकारेण मा
याकल्पितजीवेशविभागशून्यं चिन्तनं विद्धिजानीहि इदृशमेववेदने भ्रस्वबोधप इति विद्धि क्रियया सूचितं ९
ननु मायया संवीतं चिन्मात्रं विश्वात्मचेतदिमकार्नो विमलत्वमस्मात्तदापि गतोऽप्य प्रकाशकत्वमाह यस्येहोदकपतने
स्थिता समर्था मायोर्वीप्रजनयितुं भवाङ्कुरविग्रहान् ग्रसोऽङ्कुमनिकरानचेतनानात्मनीमांसो भवशमनाय माश्रितः
स्म १ मायागुणत्रयसाम्यावस्थाप्रकृतिः सैव पृथ्वी विविधग्राहान् परस्परविलक्षणाकारान् ग्रस्लोऽङ्कुरमनिकरा
न् चन्द्रदेशलोकत्नदेहतर्बद्धिजीवनिकायरूपस्मसमूहान् प्रजनयितुं बाहुल्येनोत्पादयितुं समर्था प्रशक्ता भवेत्
ननु भवेदिति वर्तमानक्रियया निजदशायामस्यात्मत्वज्ञानाशक्ति तेन चिन्तमिदानीं समर्था भवेत्तु तदित्याशंक्य
तदेव दर्शयति यस्येति चिन्मात्रतत्त्वस्य ईशाविकारविग्रहमात्रितटाष्टिरेवोदकं जलं तस्य पतनेनोत्थिताचे

ततीभूतामतीः सेयं तत्तद्वस्तुस्ताप्रज्ञा येयेति श्रुतेः ननु तस्याज्ञानेन कथमन्यसापेक्षत्वमत आह अचेतनेति
पाषाणवत्तस्य अत एव विद्वद्दृष्टिमन्तरेणास्तस्या न स्वपरविभागकल्पनायां निर्माणशक्तिरस्ति चितो नियन्तृत्वे
चिदधीनतायां चरस्य प्रयोजिकावेदितिभावः अत एवास्या विमर्शयेद्दृश्यस्य मायीयपरशावल्लेनावशिष्टं परतत्त्वं विमृ
श्यमित्याह नदीति श्रवेदर्शितत्तत्त्वं परवाच्यार्थविलयावशिष्टं विमलतत्त्वं भवशमनाय मायीयगुणत्रयकार्य
प्रवाहस्पर्शाविरतये मीमांस्यम् अत्र नन्वत्र कालकार्यलिङ्गकानुमानेन विचारणीयं तथा सूत्रे अथातो ब्रह्मजिज्ञासा
मेति स्वाराज्यसिद्धौ ब्रह्मणेऽस्य तस्मात्तद्गुरुवचनैः साधु मीमांसनीयमिति ननु तस्य सद्रूपमशरीरत्वादव्य
क्तेर्विमर्शोपयुक्तं कथं भवेदित्याशङ्क्य तटस्थलक्षणद्वारानुभवगतस्वरूपलक्षणेनेत्याह सदिति मिथ्याप्र
त्ययात्मकसर्ववाच्यावशिष्टं सत् सर्वप्रकाशाकरशक्तिः चित् तद्युगमेवात्मस्वरूपं यस्य तत् सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेति विजानीयादिति श्रुतेः इत्थं सच्चिन्मात्रतानस्य तेजस्तमोवन्मायया सह संयोगाभावादविद्यादशायाकलि
तसंयोगांशस्य विद्यात्मनाप्रसक्तानांतदेकताधिगतौ निरोधो मायायाः परिहारादितिभावः श्रुतिः पादोऽस्य विश्वा
भूतानीति स्मृतिः विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति ॥ ननु जीवेश्वरयोरधिष्ठानचिद्रूपत्वे माय
यारोपितत्वादेकत्वे विधेयं वाच्यार्थत्यागतः इतिपदं सदासर्वानर्थावसानदर्शिनमेदविधुरं परतत्त्वदर्शनं तदसे मितियद्वृन्दं
गतं तयोर्घटकुलालवज्जन्यजनकत्वाद्यस्वामिवत्क्रियाकारितत्फलदातृत्वाद्गोपालवत्पाल्यपालकत्वाद्वा

वि प्र॰
टी॰
१३०

137

नानात्मसम्बन्धाभावे कथमेकस्यैव समाशंक्याह मायाविकीर्षुं सदेकत्वमनीतिसिद्धये जीवेशविभागे मायाकार्य
मेनविद्धणोति यो मायाप्रतिफलितो जगति सृष्ट्वा नानाविग्रहकरणात्मकानि चेतः चिच्छक्त्यानंदन्
करोति संप्रवेशनं देवं भजन गतो विशेषद्वयम् ८ हे चेतः नानाएकैकनो विभिन्नरूपाविग्रहा देवगंधर्वकिन्नर
यक्षराक्षसमनुष्यगोहस्तिनरसिंहकपिमृगपक्षेभ्यककाकक्रुकुटनगनागकीटसृप्रसृप्तादिशरीराणि करणा
निचनतनदेनवंनीनि बाह्यांतरेंद्रियाणि नानावात्मके सदृश्येषां तथाविधानि जगति मनेकार्यतानन्दस्वरूपा
वेचिद्योन्मुखानिव्रस्योऽहंरानिसृष्ट्वायः निर्विशेषमनन्तः तदनुप्रविशन्नाद्रभीभूतानां तेषां सर्गेतराण्यष
सादाकाशवत्कालवजेमूर्तिरान्तरस्य निर्याणसणमनंतनकर्तृविग्रहषवज्रहसमन्यत्रानेनतरेचिष्ठका
ग्यत्वेन त्वमूर्त्यासंप्रवेशमेनतनिवासं करोति उपाधिदर्शनात्तु एवमस्येदृशप्रवृत्तस्य स्वानिरिक्तवस्तुताभा
वाच्चवेशानुपपत्तेरिति भावः तत्सृष्ट्वा तदनुप्राविशदिति श्रुतेः तत्वस्थूलमनणुवह्रस्वमदीर्घमिति तनस्य
कार्यकरणांच विषयनइति निर्गुणं निष्क्रियं शांतमित्यादिश्रुतिशोतेरशेषणमेवपुर्याकथं तस्य सर्गकर्तृत्वमनु
प्रपादितेनदेनह्वलास्वमनपरमनेनतरमवाप्ये एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति ना
न्यद्विजानाति स भूमा श्रेणामिदं श्रीमद इत्यादिश्रुतिमरस्तेस्तत्रादिनरवस्तुनोभावसमर्थनात्प्रवेशाकेदुक्त
रूपेदिन्यथा सकलश्रुतीनां व्याघातस्यापितु लालवद्रवद्धेदात्मकत्वादनित्यत्वप्रसंग इत्याशंकानाम

कोऽन्यथा यदि स्यादेवं दर्शयति मायेति विमलसत्त्वात्मिकायां प्रकृतौ प्रतिफलितः जले सूर्यवत् प्रतिबिम्बितः यः
परात्मा तेनैव सर्वं सृजति मितिभावः अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध इति श्रुतेः स
वि॰ दसद्विमर्शो वियुक्तजीवे ब्रह्मण्येव मोहावरणात्मिकमायाश्रितावच्छेदयव जीवेशविभागे चिन्मात्रत्वादनुस्यूतस्य विम
लत्वावच्छेदकानि विशेषणशून्यत्वमलतत्त्वस्यारोपापकरणाय यथार्थसेविविः सेभवतीतिभावः नेदेवमायाश्चा
न रहितेन परप्रकाशानेदं भेजे जीवि वितोपाधिनिर्गतविमलचिन्मयवपुषा शुद्धाणकीदृशेन सिस्याह जगत इति
गुणे समस्तावतान्मायो यहितेनैवेन न्यस्य सर्गे सृष्ट्याभानस्यैवेषामाद्रिविपुटीप्रपंचस्याविशेषरूपं चिदद्वयास्वेदनादमि
न्नस्वभावे वासिष्ठे बिल्वस्य बिल्वमज्जस्य यथा भेदो न किंचन तथेदं ब्रह्मजगतोर्नेमनागपि भिन्नतेति यद्वा
विशेषरूपेण जडात्मकमायातत्कार्यविकारस्यानिर्यंत्र नेनोतगंतमपि निर्विकारतया विविक्तस्वरूपेण लोनर्गत वि॰
जलजदलवत् भाष्यकृदुक्तिः अविद्यकं शरीरादिदृश्यं बुद्बुदवत्क्षरम् एतद्विलक्षणो विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मल
मिति ८ ननु चित्प्रकाशमयत्वाराकारानियंत्रितं निर्मलतत्त्वं मायाख्यानिकराज्जीवेशात्मना संपन्नं चेदीदृशीकृ
स्याकारतां कुतस्तत्राह मायायाः परपदस्य कृत्र्योदिता यानियंतामहदहमादयो परोताः नैर्गुण्ये जगदुद
पादियत्त्वेशान्मायेशानमलवेदनं स्तु पास्त्व ९ मायायाः गुणत्रयसाम्यावस्थायाश्चेतनत्वशून्यायाः प्रकृ
तेः सकाशात् ज्ञानशक्तिप्रधानो गिरिमा विकारो महत्तत्त्वं मोहप्रधानो विकारोऽहंकारतत्त्वं तावादी येषां ते परोताः

चि. प्र.
टी.
१३८

139

मिश्रो विलक्षणाद्रूपात्तत्त्वसमष्टयः निर्गताः कार्यात्मनाभिनिष्क्रान्ताः ननु जडरूपाया मायायास्तेषामाविर्भावः कथं तत्राह
प्रेरेति मायोत्कृष्टस्य परस्य प्रकाशानेदमहमिन्नाहशाचैतन्यरूपाप्रचोदितायाः प्रतिबिम्बेन प्रेरोभितायाः न
तिः पंचीकरणविभागेन परस्परमिलितानां महदादीनां कार्यसृष्टिमाह नैरिति महदादिभिर्जगत् ब्रह्माण्डाकारे
णापरिणतेम समष्टिव्यष्टिरूपं ब्रह्माण्डशरीरेउदयादिजनितं कीदृशैस्तैरित्याह व्यस्तैरिति परस्परविभिन्नसत्तया
कार्योत्पादनासमर्थैः कुतस्तर्हि तेषां तत्सामर्थ्यं तत्राह यदिति यस्य परतत्त्वस्य जीवात्मना प्रवेशादनुगमनात्
तदाचेतनीभूतानां तेषां कार्यजनने सामर्थ्यमिति भावः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति श्रुतेः महदहमादयो
दमस्सृजन्यदनुग्रहतः इति वदत्स्मृतेः वार्तिके मायायामस्य चैतन्यप्रतिबिम्बानुषंगतः महत्कालश्च मोमः सु
न्महत्वचाहंकृतिः तामसात्सुरहंकारात्खानिलाग्न्यम्बुभूमयः शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधोप्यनुक्रमात् इं
द्रियाणां च विषया भूतानामपि ते गुणाः देवाः सदाशिव ब्रह्मा रुद्रो विष्णुस्तत्पुरः सात्त्विकात्सुरहंकारादेतः क
रणार्थीन्द्रियम् मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषयाश्चमी चंद्रः प्रजापती
रुद्रः क्षेत्रज्ञ इति देवताः श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियं विदुः दिग्वायुः सूर्यं वरुणो नासत्यो देवताः स्मृताः
राजसात्सुरहंकारात्कर्मेन्द्रियसमीरणाः कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थकाः वचनादानगमनवि
सर्गानंदसंज्ञकाः विषया देवतास्तेषां वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः प्राणोपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः भूते

स्रपंचभिः स्वार्थैस्त्वनर्दशभिरिंद्रियैः चतुर्विंशतितत्त्वानि सांख्यशास्त्रविदो विदुरिति तेप्रत्यगभिन्नतयाभि
शयितस्वभावे मयि शंखस्यारोपितेन त्वमानिथ्येन मायानियंतारे नहिनडमयविकारस्तमाहात्म्यवयानियंतृत्वा
दित्यभिप्रायेणाह अमलवेदनं मायामलशून्यत्वान्ने अमनोभावस्याविवेकमंतरेण सत्यत्वमनुभवितमशक्य
त्वाञ्जदिशान्तोदाहृष्टेन मत्कृतके नयिथा मामिव्यनेकस्यचिन्मत्कृदकयोर्मिथ्या विरोधादेतैर्नियंतृत्वाचन्मात्रविकारो
न्मरवनतयानस्वरूपहानिरितिभावः गुहाशायं निष्कलमद्वितीयमितिश्रुतेः हित्रसमभावनामथस्पर्दीकृत्यउ
पास्वसोहमितिभावनयाश्रयस्व १८ ननु मत्वगात्मनाः संयतस्य परप्रकाशानंदपदस्यैव नाशिकसामग्रीस
मंबंधेन विनाशप्रसक्तिः स्यात्तत्राह संगोस्मितिस्मितोडपेटेतिमदृष्टांतमाह देहाद्योपाधिषु शरदुमस्य पर्णाग्रं भेसो
न्मरवनिगतेषु वेष्टितायाः यन्मतैर्भवतिनहानिरस्त्रुगमैवेन्द्रोस्तमकलगतेस्पृयास्वदेवम् १० शरहृहास्थित
दलवत् प्रभुंमस्थयतनस्यमन्मस्तवनितरोगतेषुशरीरेंद्रियांतकरणोपाधिषु आयुप्रलवकोलाग्रलस्याम्नुहरणभे
त्तरमित्युक्तेः वेष्टितायाजीवात्मनाप्रथितायाअपियन्मतैः मायाक्रीडनशीलस्यचमुषोहानिस्तद्गतकालकृतवि
कारषट्कंनभवतिसैदेकरूपाहेप्रतीतेर्दर्शनाद्भटगतविकारस्येवाकाशायिगमेप्रमाणदृष्टेः आकाशवत्सर्व
गतश्चनित्यइतिश्रुतेः ननु तत्रगमनप्रेरणादिव्याप्तिमत्त्वेतनाथीनैवनाचेतनदेहाद्यधीनानतत्त्वक्रियया कथं
नतस्यविकृतिरित्याशंक्याह नात्रतिकदाचिदेहादिमेलग्रस्वरूपस्यारोपतडः स्वरोगादिविकृतिस्तदवस्थांतर्गतस्यचि

वि॰प्र॰
टी॰
१३९

न्मात्रस्यैव चेतनस्य स्वयंप्रकाशितस्य सत्त्वाद्विरोधे तेनस्मात्मज्ञानेन गोमनेन तस्य न विकृतिरित्यत्र दृष्टांतमाह अम्बुगस्येति यथा
जले प्रतिबिम्बतया गतस्य रवेरोष्ठे समस्तत्वमे जलगतावर्तादिभिर्वैचित्र्यकृतमादिभावमादधतोपि न विकृतिस्तदुपाधि
नाशे सति बिम्बेन सहैकात्म्यदर्शनादेवं चिदात्मन इति भावः गच्छति गच्छति जल इव हिमकरो बिम्बो स्थिते स्थितिं याति
तेविमलप्रकाशानंदवपुषं उपासकस्यामितदेहाद्यहंप्रत्ययदर्शिन नैदेकोनौ स्वरूपविशेषोऽस्त्यर्थः अत्र तस्य प्रत्यभिज्ञा
136
नेनचाह सकलेति साक्षितया सर्वप्रमातृदेहेंद्रियादिवर्गाननुस्यूते समस्तलोकायाधिष्ठातीतेवा आकाशवत्सर्वगत
श्चनित्य इति श्रुतेः अत्र तस्य प्रत्यभिज्ञानेनतारिष्टं समस्तरूपः तयावेतत्यदारत्वातैव वनं तयनस्यनदामर्शोवि से०
मृत्वेभवसीतिभावः १० ननु तत्त्वविकारस्तान्येभ्यन्तभौतिकवर्गान्तेर्जीवात्मनाप्रविष्टस्यचिदात्मनस्तदुर्गोत्मनाक
इनरश्मेरस्यव्यारखंडनेयादिसप्रवनलक्ष्मनहानिरक्रतप्रसंग इति न्यायात्कृशतहीनतमकवायुग्धनीचधर्मा
सक्तिनिर्विकारत्वनिराकरणादिधर्मव्याहतिप्रेत्यांकेकोनिरस्य त्वेयात्मनासम्भूतस्यापिनिर्विकारत्वे सदृष्टांतमाह
मेलितविपारः
आरत्नेसुरनरतिर्यगादिकानांवर्णानां नटइवमायया कृतियः येनैतेजगतिनियंत्रिनानियतानंसर्वाकृतिममलेस्तु
पास्महेवम् ११ यः मायामर्गीनरीनर्तकः सुरनरतिर्यगादीनां नवरूपाणामहशारूपनमादत्ते तन्मयतयैव दृष्टोति
ननुमोजिष्टं जितयटवत्तत्तदाकारत्वे पुनस्तक्रमशाक्रस्य तस्यकथंनाकारैर्वपरीत्यं किंचानेकतादानेप्रमाणाभा
वएकस्यात्मा समीचीनं एवोक्तनिर्विकारत्वमित्युभयात्मिकाशंकामेकेनेवदृष्टांतेनापनुदति वर्णानामिति

...नेत्तानेयमाणाभावप्रकाशतो मणौ वीतं स्वीकृतं निर्विकारत्वमित्युभयात्मिकाशंकामेकेनैव
दृष्टांतेनाभनक्ति वर्णानामिति यथा नानाविधानां शुक्ललोहितकृष्णादिरूपाणां नामाकृतिः शुक्लकृष्णादिरूपवे
स्फाटिकमणिरसंकोचेन नादेवं वर्णानां नानाजातीनां न तद्दृष्टिपादेयमेवार्थः नहि तदादानेन निजरूपताहानिः
तेषां स्थानयनेयथास्थितरूपदर्शनादेवं चिदात्मनोपीति भावः तथोक्तं नानाविधवर्णानां रूपं धत्ते यथामणिः
स्फटिकः स्वरनरपशुपादपरूपतेन तद्वदीशोपीति नह्यं त्यक्तुं तैर्वेदरूपमस्य सविकारसाकारवैचित्र्यात् नानाविधवि
कारनिराकारधर्मस्य न हानिरल्पाकयातत्त्वं भवतीत्याह मायेयमिति सायन वर्तिन्या विचित्रक्रियाविधाननिपु
णया किं न तत्कर्तुं शक्यसा भवेदचिंत्यशक्तेरीश्वरस्य मूलशक्तिनादिति भावः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत
इति ननु तस्यासंगत्वे कथं विधिरित्यत आह येनेति नियन्तारमित्थमेवानेन प्रकारेण वर्तितव्यमिति परमेश्वरशास
नरूपया शक्त्या जगति विविधभावाधारत्वं स्वांशेन तत्पत्नेंद्रसूर्यचंद्राग्न्यादयो येन सर्वे जीवास्तद्रूपेण नियंत्रिताः निजनि
जाधिकारे निबद्धाः नहि स्वतो निर्याणशक्तिर्येषां प्रतिभवति तेषां नियंतृत्वं शासनमंतरेण नियमानां कार्याणि स्युरि
ति भावः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति श्रुतेः नं देवं दीपवत्प्र
काशांतरनिरपेक्षं स्वप्रकाशं चैतन्यं स्वसंनिकर्षान्मायान्तकार्यं जडवर्गप्रकाशकत्वेऽस्य स्वरूपतार्पणेन यामन
स्व स्थं जितासौ तः प्रदिन रागद्वेषादिदोषदृष्टं दानां निरूहते शिवाद्यैर्विशेषणमाह सर्वतिस्वं वरावरात्मविश्वमा

वि·प्र·
टी·
५५·

140

कृतिःस्वरूपंयस्यतेननिजचिदात्मनिगर्भीभूतंसर्वंतान्द्विवेकनिष्ठानोरागद्वेषविषयोनकश्चिदितिभावः ज्ञात्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवे
दंसर्वमितिश्रुतेः किंतुनेवंभेदजनेनमायीयमेवतत्वेप्राप्येकिमनुष्ठेयंतत्रविशेषणांतरमाह अमलमितिवस्तुतोयुक्ति
मत्तातिरिक्तमायाकल्पितविश्वकालुष्यासंस्पृष्टमशरीरत्वेनासंगत्वान्निर्मलमित्यर्थः अस्नाविरंशुद्धमपापविद्धमितिश्रु
तेः ततोजिज्ञासोश्चित्तस्थैर्यसंपत्त्यायशर्णानंदवपुषामाययाविकृतयाजगदाकारमूर्तेर्निजात्मत्वेनोपासनान्निर्गुण
निर्विषयस्वरूपावाप्तिरितिभावः मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितइतिभगवदुक्तेः ॥ इदंयद्देशतोज्ञातेप्राणिते
येनचिद्यथा यत्राद्यौनीरवत्यैतितमीशंमायिनंस्तुमः ननुतत्वंपदवाच्यार्थेनवर्णितयोरीश्वरजीवयोर्विभागदर्श
नेनैवमायाकल्पितत्वमेकस्मिन्वस्तुनिकल्पितयोरंतर्गतत्विदेशाद्दानविरुद्धांशनिरासाभ्यांशोधितयोरेकत्वमुपप
न्नमित्यनुक्रमणिकयापूर्वश्लोकेप्रदर्शितंतत्क्रतावशिष्टंतत्वंकिंसविशेषमुतनिर्विशेषमितिसंशयनिरासायभग
वद्व्यासवर्णितंतत्वंस्मृतीमुपनिबध्नाति व्यासेदंतदतितनयोस्मरांतमात्मानंत्वर्थोयायादिविविदुरंतिशासनायतत् य
त्रान्यद्भवतियदीदंसगुणानिर्गुणान्यासंयुक्तयातदहमवधारयाम्युचेतः १२ हेचेतः एतत्पदगतनपादत्रयनिर्णीयमानलक्ष
णामहदंतमहद्रत्नमग्रेनेतिनित्यनव्याप्यनाभ्यामुपलक्षितंविशेषवियुक्तपरचिन्मात्रतत्वेग्रासुकालविलम्बत्या
गेनत्रुवधारयनत्वमसीतिवर्णस्यैववर्णसमाम्नायेप्रसिद्धत्वादोंकारएवेदंसर्वमित्यादिश्रुतिषुचसर्वात्मकत्वा
वधारणात्तस्यैवाक्षरशब्दवाच्यत्वमित्याशंक्याह व्याप्येतिपः परप्रकाशानंदमयपरमात्मनाक्षरांतेयत्पदव्याकृ
महावाक्यानवर्णितैकार्थ्यस्यपदद्वयस्यघटनविरोधिमुख्यार्थबाधेननिश्चयीकरणमनुभवयेत्यर्थः
नन्वाकिमन्दरप्रोक्तेनवर्णेप्राप्तउतपरमात्मेति +

नाकाशपर्यंतमिदं दृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणपंचकेन विषयत्वमापन्नं प्रकृतिशून्यमकाशमायोल्लासितनतत्त्वं पदार्थात्मकभेद
वभाति विश्वं व्याप्याविलयात्सुतेनेवांतर्बहिः एवं चिदाकाशात्मनोभावग्राहकस्यात्मनो निर्विकारसच्चिदानंदमयत्वान्न स्पृशति घटांतर्ब
हिर्गताकाशवत्तच्च भवति आधारमात्रं हेमखंडवद्बोध्यमिति श्रुतेः तस्मात्तत्त्वं पदार्थलक्ष्यमपरशब्दवाच्यं निर्गुणमेव तत्त्वं त
दितरस्याव्याकृताकाशपर्यंतं व्यापकत्वेन सेतुमर्हतीति घटवत्सर्वस्य विषयधर्मतया संस्थानादेः कारणत्वं तदमिति श्रुति
स्तु निरवच्छिन्नपरतत्त्वप्रतिपत्तिसाधनत्वेन तत्स्वरूपं ज्ञेयातस्याप्यव्याकृताकाशगर्भे गतत्वेनाव्याकृताकाशपर्यंते
धारणाभावादिति भावः श्रुतिः कस्मिन्नु भगवः खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा
अभिवदंति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं चैतत्तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति एतस्मिन्नु ख
ल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति सूत्रं च अक्षरमम्बरांतधृतेरिति स्मृतिश्च अक्षरं ब्रह्म परममिति ननु सांख्यमते
नित्यत्वव्यापित्वे प्रधानेपि विद्येते नाम्नां कथं ब्रह्मप्रतिपत्तिरेवेत्यत आह सूर्याद्या इति यत् यस्य प्रशावाक्यनिर्णीतपर
तत्त्वस्य शासनात्सर्गादिक्रियात्मिकनियत्याविचरंतीति निर्विलम्बमटंति न क्वचिद्विश्राम्यंति इत्यर्थः शासनेन चेत
नधर्मत्वाच्छास्त्रेवत्स्यचेतनस्य प्रधानस्याविलं प्रतिहेतुत्वे सत्यपि घटादिकारणानां मृदादीनामिव घटादिकं प्रतिशा
सनादर्शनादेतोप्यक्षरशब्देन निर्विशेषं ब्रह्म ज्ञातव्यमिति भावः एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासनेन सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तोभ
वत इति श्रुतेः सा च प्रशासनादिति सूत्राच्च इत्थं चित्त्वेनतरस्याम्बरांतव्यापित्वेव्याहृत्यमाह यदिति यस्माश्चिन्मयत्व

चि॰ प्र॰
टी॰
१५१

स्वतः प्रज्ञात् यथा नादिर्योऽसौ नर्व्याप्तिन भवति चिदाभावेन नित्त्वन भावे चिदाद्यो नतान् नहि चितः प्रकाशान्निवेके
णज्ञ उपरार्थं हृदं प्रतिभातं राकाते क्रचचिदालोकमतेऽनमोऽभिभूतं दृश्यमस्तरायमिवेतिभावः नत्वायनरत्वं गार्थेह
हेतवः यञ्जत्रोतव्रमतं मेत्र प्रविज्ञातं विज्ञाचिन्नितिश्रुतेः अयवान्यदितरयस्मान्नास्ति किंभेदरखवंतनर्योपि हितीया
भावान्न किंचिदित्यर्थः चेतन्यानंतराप्युपगमेन वस्यादिदोषाणां परस्पराणतज्ञगत्ज्ञान्मादिभंगः प्रसङ्गेतानोपिचिर
हृयनत्वमतराशाहृवाच्यमितिभावः नान्यदतोऽस्ति मेनरनान्यदतोऽस्ति हृष्टृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्विति श्रुतेः अन्यभाव
व्याप्तेर्नारितिप्तस्यास्य ननु यदि प्रकृतिरचिदात्मकं तस्मशक्यान्तथापि शारीरग्रान्तानेन वाच्यस्याचिपनदर्शना।
किंत्वमप्रतिपन्नोन्यशेवपाह यदीति यस्य परप्रकाशानेदमयस्य वस्तुनो गुणान्यागुणाचयसामाप्य वस्यानूपायाः
प्रकृतेरीवणाचिन्मात्रदृष्टिर्यदा तदा तस्या गुणाभेदात्कार्यभूतंगुणत्रयात्मकं शरीरं नदंतर्हितानि विश्वायामशाभे
रखुपन्माकथमव्याकृतनाकाशायारादरशखेन निर्देश्ये नरिक्तचचिदिदमीहितनोऽस्त्रामभियेयंतत्त्रिभयमीणाद
शंताभावान्नेनूतं श्रैषव नतंपदार्थं लक्ष्यं जीवन्मुक्तलभ्येन शरीरग्राम्यात्रिविधावच्छेदवशर्वतिनान्
चेतन्ये वेदरप्रमाणजनितप्रत्यग्न्मावगमे शरीराभिमाननिवृत्तौ मिथ्याज्ञाननिमित्तनद्भाव्यदुःखभयादि
विकारजातस्य जीवन्मुक्तिदशायामभिभवाद्धि त्वेन लतारस्य प्रत्यगणपकवत्सपार्थिविरमेमिनाकाश
स्य महाकाशवदितिभावः सपनरस्माद्जीवत्वनान्यानान्यरं ग्रविशयेद्गुरुषमीदनन इतिश्रुतेः ईदृतिक

[illegible]

मेयपदेऽप्यास्मइति ॥ २२ ॥ ननु चिदाकाशवद्व्याप्यव्यापकत्वेन दासस्वामिवत्कार्यकारणत्वेन वा तत्त्वमसिवन्मात्र
माहितेनवाजगदीश्वरयोरन्यत्वमभिन्नत्वमिति चेत्तद्वदेवेदं हठयायनिग्रमेगात्र गतोमायायोगमाभावेन कदाचिन्मा
स्यादिमुक्तिः किं तत्त्वमस्यादिमुख्यवाक्यामर्शनमुमुक्षूणामित्याशंक्याने तेषां तत्त्वेनैव जीवेश्वरैकत्वमनेकेथ
निवृत्याकालत्रयेऽपि जलतरंगवज्जगदभिन्नानि भिन्नोपादानलक्षणस्य महेश्वरस्य विवरणात्स्वशिष्यमतान्रञ्जये
श्र्यं तत्त्वसामानाभेदेनलक्ष्यमित्याह ॥ यस्मादुद्भवन्ति यस्मान्तर्लीयन्ते विश्वे यदुद्भवन्ति यथायं गतुमारीन् येत्र
दंगलति दिमं यथा सन्त्रिविद्धितत्तद्युगलस्य मतेरंवम् ॥ २३ ॥ इदं विश्वं यदादि चित्रविकारात्मा तत्यस्माज्जग
दभिन्नं निर्मितोपादानं परतत्त्वात्मज्ञानस्फुरत्वेनैकतमायाउद्भवति कनककटकवत्तत्त्वनिरिक्तात्मकतेन या
प्रत्युपतितत्रितत्त्वस्य प्रकाशमात्रत्वान्नपृथग्व्यक्तमनानुपपन्नेः तस्मादिदं तत्त्वेतत्तुभवैकात्म्यं समवदनुम
वनिष्ठानामितिभावः सत्यमेवमकलेज्ञानमितिश्रुतेः किं तयोर्भेदाभावदृष्टान्तेन दायद्यथेति मृत्तिका
या घटशरावादिविकारज्ञानेमृत्तिलत्तयाविर्भवति चेन्नद्वितीयो घटः सन्निहितम् मृन्मयघटकपालाघाकारत्वेक
स्यतत्त्वमृद्भिन्नो घटस्तथा चिदभिन्नं विश्वं समास्फुरत्तादर्शनादितिभावः यस्माद्द्वितीयं सदुच्यते सदुपभन्नतम
घोलीयते तत्त्वन स्मातत्त्वमात्रेणान्यदस्माभिन्नं घटादिकोऽदेवनादिविकारइति तथा घानत्तस्यालयत्वेन्द्रस्या
कारतयाथविनानस्याघ्रघटचदात्मा यावेपत्तनादिनाशेकामृन्मूलयति यदितिविचर्द्यातरं तत्त्वविश्वविवि

वि॰ भै॰
टी॰
१५२

तस्य

त्रविशेषात्मकलोकवर्गोपरलिप्तिलामन्त्रैवशात्मिवात्मनिविमर्तिनान्यमापेक्षनं स्वातिरिक्तकार्याभावादिति
भावः सर्वमेवं यतिष्टितमिति श्रुतेः तस्य तथात्वे पिदृष्टान्तमाह यथेति यतो भूमेः द्रुमादीन् पर्वतमस्याः
न् तस्मादन्यस्य कस्मिंत्रेवपरेति तथा प्रकाशोपि विश्वमित्यर्थः यथा हरिद्रा मोषधयः संभवंति तथास्त
संभवंतीदं विश्वमिति श्रुतेः अस्य मतस्य दृष्टान्तरेण तदेकतमाह यथेति निखिलायासाधिष्टानवस्तुनि इंदमाया
स्याद्रित यथा हिपुरुषांते विविधभावस्यान्ते नियतिपर्यवसाने सति गलति जले सैंधव वचन वन्मायाक्रान्त द्रष्टाका
रवतिरोभावोपलक्षितं मत्तितैकरसत यापि तिष्ठतीत्यर्थः मयि सर्वं लयं यातीति श्रुतेः अस्य तथात्वं संभवेति दृष्टा
न्तमाह हिममिति यथा प्रकाशविनरणालं संघनीभूतं तादृशं तत्खंडं कालनीरेत तज्जले गलति तदात्मना संभवती
त्यर्थः ननु मिथ्याभूतविधानस्य वस्तुत्वाद्यथा वाधाविभूतमवाप्ति तत्परपुंगलत्वे तत्परत्वाद्धि जीवेश्वाय
दृष्टयोर्याथिनि रम्यावशिष्टमहारोपितिज्ञानोदि स्वात्मभावेन साक्षात् कुर्वित्यर्थः तदा सर्वानर्थहेतोर्भेद
कस्य ज्ञानस्य निर्मूलत्वं भवेदिति भावः ज्ञानादेवं सर्वपाशापहानिरिति श्रुतेः १३ नन्वीदृशेन महावाक्या
र्थविचारणेन फलितं किं तदेवाह भासयेत्यादि वितनोति भासकः प्रभासकश्चिदानन्दविवर्तनाद्विभात्मसर्वम्
उक्तेनैव प्रकारेण शास्त्रयामभवत्र भैरवीसेव्यामलमपहाय एकांगुरूहस्य १४ भासकः दीपवत्प्रकाशात्मनिरपेक्षः
स्वप्रकाशमस्य भासमानाभासेभ्यः स्वाभिन्नशक्तिभासितेभ्यो विविधाकारघटादिमायाकाशपर्यन्तभावत्रा

नेभ्यः चिद्रसाभिर्विशेषविमर्शेच्छास्वभावे स्वात्मस्फुरत्तामयप्रकाशं वितरति तदभिन्नतया ददाति य
द्भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः तत्र निदर्शनमाह रविरिति यथा सूर्यः घटपटादिभावेभ्यो निजकिरणैः प्रका
शं ददाति न ददाति भासेनेत्यर्थः ततः किमित्याह तदिति तस्मात्कारणात् हि यथा रसायः सर्वं प्रमातृ
प्रमेयरूपं दृश्यमानं भानमयं प्रकाशात्मरूपमेव अप्रकाशमानाभावापत्तेः तदुक्तं प्रकाशाभिन्नमेवेत
द्विश्वं सर्वं स्वभासतः इति किं मम प्रयोजनमेतद्वेत्त्येनेति किमाह उक्तं इति तव नानायमयानन्तादिविष
मकर्दनविरमायाः स्वविमलतत्त्वस्फुरत्परिणामसंयानविवेकवृद्ध्या अस्यादेतत्तानेयान्तकामस्यादि
गममेदं नवाक्यनान्तर्यसंदर्भप्राप्तितपरगुरुपार्थवेदने सर्वं भान्मेवेति निहिततमोपदेशसंशयः उक्तं को
टिको विकल्पस्तव यदि भवेत् तस्य निरसाय हगन्तरमाह नामितितदिमलत्वात्तानकल्पतरुरसा
कारमयाविरंसितकालुष्यमयहातयमननादिरित्येन निराकृतपूर्णोदयात् सर्वं ब्रह्मेति विरहया
नेदानन्दरसमहिमाइदं विशेष्याखिलमेवानुभवयेत्यर्थः ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण
तिश्रुतेः पूर्णात्पूर्णमुदच्यति पूर्णात्पूर्णं निचाक्षिवे भवति पूर्णात्पूर्णं निपूर्णमेवावशिष्यत इति १४ ननु
भानेषु सर्वमिति चेत् मयि किं तन्मोयेन तादृशामिदं न भाति ततो निजवाक्यचातुर्येण करामलकवत्सिन
स्वनस्वभेदनेतस्त्वां पुनः नेवाच्याभित्याह व्याख्याति स्वमनशनप्रचारकं यानेदानेगलभवितोवमूल

सि प्र.
टी
१४३
143

इतिभ्रम उक्ताख्यायिकाबलेन वाक्यजेन संधामाविरेन रुचिरमाविभास्व ॥ ७॥ वाक्यजेनमुमुक्षुजनहितोपदेशाति
भिन्नार्थनानाश्रुतिसत्वर्शितयरगुरुषार्थज्ञापकवाक्यादेरसम्भाविततनानानर्कविधानप्रगल्भतत्त्वेपदवा।
क्यार्थभेदमर्दनविवेकजन्येनावगतिबलेनयाथात्म्यज्ञानवीर्येण मूलहृद्ग्रंथिसमस्तानर्थहेतूनां मूलकारण
मज्ञानतृणं हिंस्याः स्यन्नगावविभेद्य ननु केनदोषेण सानिर्भेद्यातेप्रश्नयति अत्थेति शारीरमानसाद्दुःखप
रम्परागोयः प्रवाहः परिचर्याप्रयुक्तेनस्वकर्ममुक्तमेहरचयेतैः अतोवश्यं निर्भेत्तुमर्हतीतिभावः ननु
सामर्थ्यमीदृशमस्याकृतनस्तत्राह स्वेति यथार्थसंवित्मयस्यात्मनोनिरतिशयानंदस्यार्गलमावरण
भवितोनिष्यत्रोनस्यात्किंनानार्थजालकर्तशक्यामस्वयमन्यप्रयत्नेनादितिभावः अत्राहुः स्वयमपिवि
दितिवेदितमोहतोतिज्ञश्रीरानयत्नेकर्तार्पितम् किमपिदुर्लभमस्यनविद्यते यदिविमृश्यमतिर्भवतिस्व
यमिति ननु किंनयत्रैकवाधितमेसामान्यंमानाहृदानेनदाह स्वमिति धामसामान्ये निर्विषयपरानंदस्व
यंचिद्रूपस्थानमाविश्यास्वात्मनयालभस्व नत्वनस्यान्निषेधेसूचयति अविरतरुचिमिति अनात्मादि
नचस्वप्रकाशसाक्षी चेन्नाकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेः नहितमसस्तत्स्यानेशांकेकृतनस्तदावरणात्तोमिथ्या
विषयादितिभावः वासिष्ठे दीपहस्तोयदास्थेतितमोऽनुपरिहत्य्या नदागल्लतितन्सर्वंनमसलापेह्नुतेय
शेति ॥ ७॥ ननुचेत्सरागावरविमर्शाद्दीदृशानिसर्गतंवमस्यैनननारीकस्यांदशायांकस्मात्त्वन्यफलेनभवेदि

११

स्वपसेहारोसाद्गुयमेवदर्शयति संतप्तेचिरमरणाद्भवाप्यनापेसंज्ञानागमफलतुमेष्वप्रेयेथाः सेवीयाम्
नरमनदुचः फलानिमुच्येथाजनिमृतिभीतिरोगराजस्यः ११ भवःजननमरणादिपामत्राद्युद्दिङःखमेकीर्णाः ष्या८
सेमनायवजीवपाश्यानामलेच्छेमार्गस्फासिंस्तापत्र्यादिदैवादिनापत्रयेनत्रचिरमनादिकालादारभ्यसरणेत्र
विद्यावशाद्दुःस्वनस्तान्मनजुनयागमनेनतस्मात्संतप्तेसंसुप्तानीयवपुःज्ञानाकेनापिभारयोरयेनोपलम्यगुणा
तिश्वारव्याचान्वयेणापारमार्थिकेनतेकेठगतचामीकरवदुपदर्शयतिप्रकरेवमफलःजननमरणराहित्यनिर्मो
न्नातिःश्रेयसफलनसीभूतोलौकिकमहाद्भुमलेभ्रयेथाः नापत्रयनिर्वापणोपलक्षितजीवन्मुक्तिदशामभिव्यक्त
येभजेथाः समिन्यायाः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठंतद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेदितिश्रुतेः नदासयमेवाज्ञानविरा
मोभवेदितिदर्शयति सेवीयेति अमृतरसान्येवब्रह्मानंदरसस्यंदीनितदुक्तासिमहावाक्यफलानिग्रथवानस्य
गुरोः श्रुतियुक्तिमिलितोपदेशफलानिसम्यक् अंतर्बहिरमृतरसनिर्भरत्वाद्दृष्टार्थत्वादिदिव्यफलवन्यीत्वा
जनिजन्ममृतिर्मरणोभीतिःदेहाभिनिवेशजन्यविपत्त्यादिभयंचैतेभ्यएवरोगराजेभ्यःमुच्येथाः मुक्तिंलभेथाः
श्रुतिः यथासोम्यपुरुषंगांधारेभ्योभिनद्धाक्षमानीयतंततोतिजनेविसृजेत्सयथातत्रप्राङ्वोदङ्वाधराङ्वाप्रध्मा
यीताभिनद्धाक्षआनीतोभिनद्धाक्षोविसृष्टस्तस्ययथाभिहनंप्रमुच्यप्रब्रूयादेतांदिशंगांधारानेतांदिशंव्रजेति
सग्रामाद्ग्रामंपृच्छन्पंडितोमेधावीगांधारानेवोपसंपद्येतैवमेवाहाचार्यवान्पुरुषोवेदेति इदमेवमहावाक्यवि

वि.प्र.
टी.
१५४

154

वारतात्पर्यार्थाहमभिलषितपरपीयूषमहत्फलेनिर्गमितेवक्त्रश्रोतॄणांजरामरणादिहितंयत्तद्भवेदितिभावः ॥ ॥
जीवात्मनोहस्याथंशाप्तहस्तात्तेहायशालिनाम् यादात्म्यातुरतीदंतंचिदाह्लादमयंस्तमः ॥ ॥ इतिश्रीचिद्विप
टीपवृत्तौमहावाक्यविचारेणजीवब्रह्मैक्ताप्रसम्पादनेदशमःप्रकाशः ॥ ॥ ॐ
ॐसंयोगस्यदैशिकस्तवात्परमार्थवाणीमाकर्ण्यतोसचितिबोधउदेतितेन एकोसमाप्यकिल्येनभवेतिमर्त्यो
जीवाश्रिवाःकिमपितत्त्वहस्तानतेषाम् ॥ एकादशोमहावाक्यलक्ष्यार्थाविष्टचेतसाम् भक्तानांजीवतांयर्मोक्ष
लिखितंतदामये ॥ इत्थंसाधनचतुष्टयसंयुक्तस्यमुमुक्षोरधिकारिणोविमलमनसोदैशिकेन्द्रमुखकमलनिर्गतम
हावाक्यस्यविवेचनतत्त्वजीवेशभेदपरिहारात्मसरहस्यामृतपानेनसंचितानामिवासनामलनिर्णिक्तभावमाप
न्नस्यप्राक्तनचरमसंस्कारवशादेहेन्द्रियादिसम्पर्कदशायामेवतरीयशिवतत्त्वमयत्वेललनातोदितदशाविभुस्त्र
प्रथमेनयाप्तस्यैयापरहशाविषयवर्गप्रतिनिर्याणमृपयतेतोमरश्रोतोदर्शयति यस्मान्निस्सरतिविचित्रवि
श्वहेदेवार्थैःश्रीकरनिकरायथाह्चेतः यस्मिंस्तदिशतिपुनस्तेनयथाब्धौसन्ध्याचेनवतनई दृष्टामवेहकु १
हेस्वचेतः सद्गुरुवाक्यार्थनिश्चयपर्वकविमर्शस्थैर्यालसनाक्षोभनचित्त विचित्रमाणमेकैकमित्रनानाविषयरू
पाणांविश्वानांमूर्तामूर्तम्भूतभौतिकसर्गाणांहेदंयस्मात् सम्यक्सलानंदरूपातनवात् निस्सरति इत्यादिवनिर्या
ति वासिष्ठे यस्मात्सर्वपदाकारपदार्थशतपंक्तयःइति नन्वेतेषामनेकानांनिर्गमाद्दिक्तानांनरमातंस्यादित्या

शोकोमर्दयांतस्याद्भुतत्वेदृष्टांतमाह वार्योघेति यथामत्तप्रलयाब्धिकरनिकराः क्षणात्तरंगादियुक्त्यायांति
गच्छंति किमेतेषांनिर्याणं समुद्राद्बहिर्निस्सरणं तदा सरिष्कतामसगामिष्यत्येतोयस्मायत्रिर्यानियतत्वेनरयोगाभा
वात्मत्तदेवनिर्याणमेषामिथ्यात्वंननुयाधिवशात्तेनतूयांनरायत्रिरूपायितादोशेयथाप्यत्तमयवादितिभावः वा
सिष्ठे तरंगकणाकल्लोलवीचयोवार्यघेरिवेति ननुतथापितेनोनिर्गतान्यत्र तत्रापिलीयेरन्नित्यतिरिक्त
विषयाभावान्नेत्याह यस्मिन्निति सर्वविवर्ताधिष्ठानपरचिदात्मकव्रह्मैववस्तुनितदवलोकनकेकट
कवदेशाकल्पंजगन्तुंदेविशातिनियत्तवसानावसरेतत्मयतोभजंतीत्यर्थः वासिष्ठे महाकल्पांतसम्प
त्तौयत्नत्सर्वंविशिष्यतइति तत्रत्यंदृष्टांतमाह पुनरिति यथातेजलकणानिकराः सजातीयात्तज्जलान्निर्ग
त्यापिविशंतितदात्मनासम्भवंतितथाजगदपीत्यर्थः ततःमहावाक्यगतपदद्वयमुख्यार्थसंयोगायमेयुक्त
जीवेशाख्यासत्यभागलक्षणयाविलयावशिष्टविमलचिन्मात्राधिष्ठानपरवस्तुनेविज्ञानानंततदेकस्मिन्ने
वसन्मात्रेसर्वोपाधिविमुक्तपरमतत्त्वावस्तुनिईदृशीहक् मामरामित्रकणात्तरंगादिज्ञानवत्सन्मात्रावृत्य
विशुद्धविज्ञानेनवभवेत्सम्यग्यत आत्मनिखल्वेदृष्टेदृष्टेसर्वंविज्ञातंभवतीतिश्रुतेः १ ननुकिंकेवलसन्मात्र
दृष्ट्यान्यत्रापितदुपपत्तिस्तत्रापिवैचित्र्यप्रमाणाभावान्नविश्रांतिरित्याशंक्याचिन्मात्रबोधयोजनयापत्तदृष्टि
चिद्वासान्तुदयतिकामक्रोधलोभमलेनेन्दुमुषितजनातमस्तामिस्रा नहिदृष्टाविविधविशिष्टदृश्यरात्रिःसंती

चि॰ प्र॰
टी॰
१४५
145

णामवलिक्रदोषपेचकाते २ यदिहसामान्यसत्ताविज्ञानानुभवावसरे विज्ञासात् नानाजन्मविषयप्रचयनिवि
ष्टित मायाधांतप्रतियोगीचिन्मात्रस्वरूपः उदयति स्वात्माद्वैतज्ञानेनविश्रान्त्मनिप्रकटतामायाति तर्हितास्मिन्नेव
कालेहाक शीघ्रंविविधेननानाप्रकारावयवेनविशिष्टेविभिन्नंयद्रूपंदेहादिरूपंपर्यंतेजडद्वगीभावंनैवयथा
र्थवत्तप्रत्ययगोचरकारिणीरात्रिः सैवाणाप्रशांतताहंतायामसप्रकाशप्रत्ययासंपद्यतेनसाचनीभूतप्रकाशमा
त्राशिष्यतेनतदाकारकल्पनासंभवाविप्रमातृताभावादित्यर्थः देहादिष्वहंममाभिमानहीनस्यप्रमातृतानुपप
त्तेःप्रमाणप्रवृत्तिनपपद्यतेइतिभाष्यं ननुरात्र्यासहतस्यतत्कल्पनाकेत्यत्रविशेषणत्रयमाह मुषितेति कल्पना
कल्पितरमारम्यविषयदर्शनेनात्मानुसंधानातिवलीकृतानजनायस्यांसाजननमरणधर्मवशात्रोपलक्षणाहेः
ननुमुसंतत्र्योरात्रिस्तस्यानीयाम्लस्त्रकेतानाह कामेतिमुहुर्मुहुरर्थनादिविषयस्पृहातद्लाभेनज्वलितान्तःक
रणवृत्तिःक्रोधःलब्धेष्वलेवुड्डिरतोहितंलोभः तपवस्तैस्तेनुः सर्वासामान्यप्रमोषकर्त्रीणांवृत्तीनामिद्राः मुख्या
स्तैः सर्वेनानाकृतयोवृत्तयएतानेवद्वौ नेगामिन्यः सहस्रधाप्रायःस्त्यानतदहंप्रत्ययेनजीवमितस्तानेलेच
नीतिभावः वासिष्ठे कामःक्रोधस्तथालोभोरहेतिष्ठंतितस्कराः तेमुष्णंतिजगत्सर्वंनसाज्ञाप्रतताप्रतेति
किमस्मात्रूपंयत्रामीमेवंनर्थाविलसंतितत्रविशेषणांतरमाह नमइतितमोमलाज्ञानमेवतमोपकारः प्रा
मुर्येणविद्यतेयस्यांसातनस्तत्रकिंनसंभवतीतिभावः ननुयादृशीरात्रिर्दिनमपिकेषांचिद्भवेदित्याशंक्या

ह्र दोषेति सर्वानुभवसिद्धस्यात्मावरकाद्यहंकारादयस्तथैवैचकाग्रात्मप्रकाशसत्ताश्रुता नात्मालयत्वाद्धल्
कायस्थोक्ता वार्त्तिके कारकव्यवहारोहि शुद्धं वस्तुनवीक्ष्यते शुद्धे वस्तुनि सिद्धेच कारकव्याप्तिस्तथा काकोलूक
निशेवायं संसारोज्ञात्मवादिनोः या निशा सर्वभूतानामित्यत्रोचवन्स्यंहारीरिति १ इत्येवं चिदर्कोदयप्रतिबंधकत्वे
रशेषानर्थमूलाज्ञानरहस्यस्तद्रूपोचितनस्तजाड्यशास्तदृष्टेनैव विनाशस्तच यत्पूर्ववर्णितं तस्यमला भोमवैदिनायिय
त्रे कामेभ्योविरतिजलैर्विवेकदीपैः सन्तं गोहरसचयैः समादिगंधैः रुद्रतीर्थैः शमसमताप्रबोधपुष्पैश्चिद्रावेश
यजनतोद्धयंभवेननु २ रुद्रतीर्थैर्नित्यसन्निहितात्मदेवतान्सर्वपापार्णवतारणहेतोर्निखिलतीर्थान्नमस्यदय
गंगायां कामेभ्योऽहिकामुष्मिकस्रक्चंदनादिभोगेभ्योनिःशेषमूलं हंदग्रासोन्मूखवसुस्रुवक्षांतर्थोवनहृष्ठा
विरतयस्तवाशयमलक्षालनविर्माणात्समस्ताज्जलानितैः अनात्मवस्तुनात्मावेडः रवाघनर्थसमस्तायभोगाय स्ना^
तेतेभ्योदेहादिभ्यश्चिदानंदरूपतयात्मनः पृथक्कृतौ मार्गाणि विवेकपवपरमार्थवस्तुनो दर्शनहेतुत्वाद्दीपैस्तैः स
तामात्मानात्मविवेचनशीलानां पुरुषधैर्यैराचार्याणां संगः तात्विकवस्तुबोधलाभहेतोः समागमएवहरसो ग्रस्तान्
दचमत्कारदायित्वात्स्रक्चंदनादिस्तेषां चयैराशिभिः अप्रपरसयाणांबद्धवचनैर्नैरंतर्यविधानार्थमत्रेय
यथार्थं तत्रमालस्यमनसोनागतविकारस्तयापरमात्मप्रायसदृनैस्तमासैवादिरमानिर्वृत्यमार्गाणांतप्रव्रगंधाश्चंदना दि^
दिरूपाणितैः अनात्मवर्गविषयाहंप्रत्ययोपरमः शमः आत्मनः सर्वत्रसत्ता सामान्यप्रत्ययतासमता निरवा

स्वयमनन्यज्ञाने प्रबोधसौरेव प्रसादानुभावो चित्तपवित्रकृत्सोमैः निर्विशेषचिदर्कं प्रयत्नसाक्षिकनानन्दप्रसरपरामर्शेन
विष्टं ततः किमनयाहन्तत इति विदन्तुयपरामर्शनेन रेतत्तूयं दृष्टं श्लोकयति नैते इत्यपराविनयमिष्ठ्वान्तूयं च भवेत्
सम्यग्येन ज्ञानेन तनदज्ञानेनैषां नाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमिति स्मृतेः ननु भयावाक्यास्या
तिरिक्तेन रामभावाज्ञाना दानक्रियाइयस्यविषयासमाकारत्वानुपपत्तेः कृतकृत्यत्वं मे भविष्यतीति भावः २ ननु लोके स
र्वेन्द्रिये सति निजनिजव्यापारे प्रवर्तने सर्वो यं जनो नानन्तः सर्वात्मना कश्चित्संभवति नियोर्थमाणं व्यतिरेकदृशो
नान्यथा ममापि तद्दृश्यस्य प्रकाशात्वेन ननु तदेकस्थेन यथा सतिक्षणे चिन्नाहैत्यानुनेर्येन मासि लोकवत्त्रिमञ्जेय
मोहवशाहंकारेण कि भिन्नाशीकालत्रयेसर्वस्यनदाभिन्नूयनाज्ञेदज्ञानकर्तृमोहभेदकेन यथार्थवस्तु
ज्ञानेन सप्रवत्तेभवसीन्याशयं विहृणोति नानावेदननिर्विध्यकारशान्तो स्वज्योतिः प्रसृत जगन्मरीचिमाले
विज्ञानौ प्रतिफलितप्रबोधस्तृप्त्यादर्शकाष्टनरूपयः पतनिहितनत् ४ नानावेदनं नीलपीतादिविविधविषय
ज्ञानमेव मायाकार्यत्वात्त्रिविधभ्यकारोचनधंतेन स्पृशन्तो निरभावोपत्त वासिष्ठे नहस्यप्रमत्तिनोद्भूतापरमात्म
निकेवल इति किंपुनस्तर्हि नेत्रेदमित्यत्राह स्वज्योतिरिति प्रकाशान्तरनिरपेक्षप्रकाशप्रसृतानां प्रकरविनानो
जगतां वेद्यवेदकवर्गाणामेव मरीचीनां जालेयस्मात् तथाविधे वासिष्ठे यस्माद्विप्रकाटयोदेवाः सूर्यादिवमरीचय
इति विज्ञानौ सर्वप्रकाशाकरपरप्रकाशमयरश्मिसूर्यमण्डलेन वमहाव्योमगगनत्वेपदार्थविशिष्टोपाधिवि

वेकजनैककल्पानन्तर्भूत्रिरश्मो प्रतिफलितेन समरसतया प्रतिबिम्बितेन सततं निवृतं चिन्मात्रावशिष्टाद्भवतः हृदयः
येषामपि सूर्यप्रकाशवत्सतां तोयकारनिर्भृत्रि हेतवो रवेरंशुकाराणां प्रकाशः काश्मनयत्नेति जगद्वितायवद्भृशो
निर्यान्तीत्यर्थः तदुक्तं त्रैलोक्येशः शमसद्व्रजगन्नारणायस्थिरः स्यामिति ४ ननु तथापि केवलचिन्मात्रतया त्वमेव न
मुमुक्षोर्विश्रान्तिः काबुभस्तोपि वस्तुतारिप्रकाशालोकनेनेत्याशंक्याह नैव परविश्रान्तिहेतोः कोशमलसून्यत्रस्य
नेदस्यान्यत्तारि नैवान्नस्य वा विश्रान्त्या विमायेत्याह चेतो नन्दत्यपि किमपि स्फारेण न तस्फुटो पेदं गलितमलं प्रलीनम्बृत्ता
यत्रेदं गलति विभेदभावजातं येभ्यो सैंधवधनवज्जलेषु यात्ये ५ हे चेतः इदं प्रमातादिप्रमाणविषयजातं स्फुटं दवदति
त्वे विभेदभावजाते परस्परविभिन्नाकारघटपटादिपदार्थवृन्दं यत्र समाधौ योगिनामेव समरसतावशिष्टानंदं समु
द्गलति जलेतरंगादिवदैकरूप्यतया संभवति नहि तत्र चमत्कारं विना यानन्नार्यं च किं विहृतं तेन यो लयमा
प्नुवन् जले प्रतिफलितसूर्यादिवद्ध्रियमाणत्वादि निरूचयति ५ इति विजातीयाद्भेदशून्यमवशिष्टानंदैक
रसं सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः ननु ज्ञानाकारितानां स्य समरसता कथं प्रतीयते तत्र निदर्शनमाह सैंधवेति
सैंधवाकारलवणपिंडं यथा जले गलति नानारूपाकारत्वाल्लावण्यमेवेति तत्समरसतोपलभ्यमानत्वात्स्वभावानुप
पत्तेः तथापि किमसत्तयाह अंतरिति ततः सकलहृत्पद्मात्मकहृदि विमलचिदद्वैतैकबोधलाभानंतरं किमपि तत्
मनोवागगोचरं परप्रकाशानंदवस्तुतां हशुभो यदि निर्भरेणापि स्फुरेत् जलान्तर्गतलवणास्वादवद्विशिष्टानंदवस्तुत

वि॰ प्र॰
टी॰
१५०
147

मुद्रितेनैवघानभावेनविलसेन अस्मविदुस्यैव भवतीतिश्रुतेः ननु एषां चैतद्वैधं किं न स्फुरतीति तत्राहज्ञानेनेति तत्समस्यादि
वाक्यविचारश्रवणेनयाथात्म्यज्ञानेन इद्दृक्प्रकाशिते ततः किमतआह गलितेति प्रक्षीणमायाकृतजीवेशभेदकालुष्ये
तथापितत्त्वज्ञमविद्याशिष्यतेनेत्याह प्रलीनेति प्रनष्टाविद्यान्निर्भयस्तन्त्रयाविधेनायिस्फुरेदित्यन्वयः यथा वैषस्यम्
न्यतया सर्वं व्यापितैवरविर्जलपवप्रतिफलितैर्वमलत्वान्नतमालिन्यभाक्स्थलेनतथायमितिभावः तदुक्तं शिवश
क्तियानविमलेधीनविभातिभानुरूपश्रुति १ ननु यथासमस्तांतरेवर्तमानानो मकराणां जलपानेन सम्भवति न
यापरानंदेतरे मग्नस्यापि मम सोऽभ्रस्वस्ववस्तुतमभावेनभवेदित्याशंकामकरवन्नभिन्नंनत्रवं किं न यथार्थव
स्तु संविदानंदैकतत्त्वबोधेनेति मलहरणमाह शुद्धो बोधो विविधकल्पमलैर्विहीनेनिःसंगेगलदितजगावरंगमा
ले नादान्तं प्रतिलभमेयदामनसंक्षेवतः कास्य न समाधिनिमग्नगाढवंति १ हेमनः सम्यचित्तबोधलभ्यानन्दैकश्च
मेन शुद्धो बोधो करणावर्गाप्रमेयमहस्वसमस्तदे कुत्रचिन्मलमपिस्यादितिचेत्तत्राह विविधेति विविधाकृतिमा
याकृतिनविषयाच्छादितस्वरूपस्याविच्छेदरूपकालुष्यैर्विहीने सर्वतोविमुक्ते निःसंगेमत्तो अधिकल्पेतिकलङ्क
रहितमायानकार्यस्यान्यत्वाभावात् देहादिखिलसंगातिदं शरीरेंद्रियाभावादितिभावः कथं नदित्यत्राह निःसंग
इति समस्तमलाकवलेन समस्तं यथा विधुरे आसंगोऽराग इति श्रुतेः कथं तेन सह तेजश्रियः मिरवहिर्जातीयाया
मायायाश्चाश्लेषसत्त्वाद्वित्वेन राभावान्मैवनालिकविरतीतिचेत्तत्राह मानानानन्यौवलिप्ततानायवस्तुतत्त्वानामि

तेन भ्रांत्याकल्पिता विवेकि वस्तु विचारतो ऽयं तद्वदेव तथावकाशता नालकाशनीलतावत्तत्र भ्रमेण संद्र
तवमविद्यायास्तत्प्रतिफलितचैतन्यस्य तत्साक्षिचैतन्यस्य यथा तिमिराहतनेत्रे तत्तनयनयोः द्विरेव तत्सर्वग
तस्य सूर्यस्येतरेषां स्फुटं भासमानत्वादिति भावः ॥ चैतन्यं तदाश्रितं तत्त्वमकर्मिति तत्रेः ननु मायया
मतत्तस्य मिश्रत्वे दृश्येन ज्ञानात्मना विष्टेन सहस्य तत्तेन तद्वद्वद्भ्रांतिभूतत्वादित्याशंक्य तद्धियीवर तमस्य वा
स्तवे सत्त्वयाम रहस्योऽभ्रांतिरिति मिथ्येत्याविशेषणमाह ॥ लुठितेन तदाभिन्नतया मदीयनेतागतामिव तरंगाणां
जालेकदेवं यत्र ताहस्योऽशमोघोयत्तानिर्गुण्या तदर्शयांतारात्म्येन देकमयत्वं प्रतिलभते प्रयत्नमेन तदाभि
न्नेसत्तदयोरेतामिन्नामिव सम्यग्भूत्वा विमलबोधेन तत्प्रतिमानीति तत्स्वरूपत्वात्मानमेव लक्ष्यम् इत्यर्थः ॥
ननु तत्कथं ज्ञायते तत्राह ॥ वत इति तदा कार्य्य न परोपकारनिमित्तीभूताः परात्मतेर स्वनिर्भर महान्
योऽभवतो वा मार्गवाह्ये वे तितिर्यांती त्यर्थः ॥ यामामेतरयोरेतद स्थितो निमज्जेयुरिति भावः ॥ तदर्थं चैलोक्याः
श्रमात्स्वजगद्धारणाय स्थिरः स्यामिति ॥ १ ॥ ननु तथाविधमेकत्वं किं सदेहस्योत निर्देहस्य वैकारिक संप
कोनूनत्वात्वं द्वितीयशरीरमंतरेणात्मा भावात्तदरूढबाभिन्याशंक्याभिन्नेव देहे तदुपाधिनसाधनपरिचया
तेऽयावमात्रस्य तत्प्राक्तन कर्मशेषाद्भियानेनापि कार्यसम्भारेण करोतीति तत्र मुख्यं वासना बीजनि र्ह्रा
दित्यत्र श्लोकत्रयेण प्रमाणमयं दर्शयति ॥ लोके शोधियदनिलाग्निवारिभूमिः स्वधाभिः स्वतति सम विश्व

वि॰ प्र॰ टी॰ १८८

यात्मा यदृश्यं भवति तन्न तस्य सर्गे कलनमानः सा स्मृतिमता नैव कारणम् ॥ १ ॥ स्रष्टाभिः संकल्पमात्रेणैव जनिता
भिः व्योमवाय्वग्नितेजोजलभूमिभिः लोकेशाः चतुर्दशभुवनाधिपो भगवान्स्रष्टा समस्तं विश्वं च तन्यात्पद्मसंसाराडीनाङ्कृ
कोऽस्य स्मृतिसमयाल्पबालकभावेन जनितं न हि तत्र पश्चैतेन तेन दृष्टमनामा संस्कारे शोकाभावादित्याशयेना
ह यदिति यथा स्वेद्राकारं विमलदर्शनस्य जीवन्मुक्तस्य प्रज्ञाणोऽस्तु संस्कारवासनाभावात्सर्गे कलनमानः सन्नपि
न नाभिमानेन भवति देववशात्प्रतिभावपि कार्यं सम्भावेशा स्वेदपरिदर्शनात् तत्र विकारो युज्यते न विमलसत्त्वप्र
कृतित्वादिति भावः सर्वं हरिहरादयस्तु विद्यासिद्धाः किं तत्त्यापि किं मे स्यात्तत्राह सेति अप्रपरमार्थावित्तत्त्व
विषयावस्था वा यावद्यथार्थं श्रवणादिजन्या स्वेद्राकारा स्फूर्तिः स्मृतिः यथार्थभूतवस्तुयोगेन विलसति कदाचिदाभ
वेत्तत्राह सदिति मनाग्विवेकिवद्वैदहयायासेन गणितजीवन्मुक्तस्य भोगलक्षणा यत्र क्षणादवशिष्टसंस्कारव
स्तुनासहजलेऽनलवदेकमेवात्मागतस्यैव तदा प्रारब्धसंस्कारशेषामियात केवलं समन्यायकृतिर्वि
कृतिरैक्ये न तो धिष्ठानतत्त्वानुसंधानेन भाविदेहारम्भकमलिनाभिमानस्य भर्जितबीजवत्संभक्तिवैपुर्यात्स्म
तो यथा पूर्वैः न हि देहे यत्र यथा प्रानानुभूतं विकारजातं पुनः शोभयितुं भावो येन स्वात्मवित्स्मृति विचिता तो नाम
रूपाभ्यां सन्यत यावतीनमिदं विकासरायैर्नानाजन्मसु कृतफलैर्न स्मृत्योतयोर्धर्मसमर्थयन्ति ध्यानमप्र
येन स्मृत्यवसमयादनादवशिष्टं समष्टिदाने देशेषु वानुभवविलासमनुभाव्यामिति विवेकः सर्वभूतानां भूता

२६

न्मासु ऊर्ध्वलयेनलिप्यतइति स्मृतेः ७ एकमूर्त्यादितीयमाह श्रीविष्णुः यस्य मनुजामरावतारैर्लोकोस्तीनव
तिरेकेरितोद्वियम्ः यद्दृष्टं भवति नतस्यगुप्तिमानः सोतेपिस्फुरतिविदेकतोगतस्य ८ यस्यभिर्मत्स्यकूर्मवरा
हनरसिंहमूर्तिभिः मनुजैः भार्गवदाशरथिबालेयबुद्धकल्किमूर्तिभिः अमरैर्धामनारदमूर्तिभिश्चावतारैः
जगद्धितायरक्षायत्नमाययावतरणेनैतज्जीवन्मुक्तनकर्माधीनत्वेनत्यर्थः श्रीविष्णुः विलसत्सकलसविन
यव्यापकोभगवान्वासुदेवः त्रीँल्लोकान् भूर्भुवःस्व इतित्रिभुवनान्यवतिचरान्तोमकममलेयपद्मेव्यापारहति
भगवतोक्तं परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे इति ननुतस्या
पिजीववदज्ञानीचगर्भादानेन स्वात्मतो विस्मृतिर्भवेत्कथंजीवन्मोक्षनसाधकेविकारराहित्यमित्याशंक्यानन्द
भावेरैननाशयति सेरतित्रस्रश्रुतयाशिभिर्जीवन्मुक्तैरीडितंतत्तत्परमात्मविज्ञानाद्देवास्मिवेदितमंछि
पसंभूतस्त्रजनसंसारार्णवनिस्तारशक्तंवंदित्सदसमेवश्रवणानीभूतंचरणकमलेयस्यसः यदिशरीरग्रहण
त्रिजनत्युतिस्तस्यभावेन्तदाकथंविमलबोधवत्तासर्वज्ञानामाराधपादोस्मेवेदितिभावः तत्रलक्षण
माह यदीति तस्याच्युतत्वस्ययद्दृष्टंययायपरमासामान्यमज्ञाकारसंविदामानः अहंजगद्दहकर्तृत्वाभिमा
नोनभवतितिजात्मनोविमलचिदत्नुमन्यानात्मवंशतिमायाहावृष्टितोरागद्वेषाभावादेवमनानुपयत्नः नमे
कर्माणिलिंपंतिनमेकर्मफलेस्पृहेतिनिजोक्तेः किमहमपिनत्वदृशंभवेयमित्याशंक्यतध्यानावाप्तेभविष्याम

वि॰भ॰
टी॰
१४५

149

यतिमितिमनासामान्यबोधरूपमखिलव्यापिस्फुरति देहादिविषयाहंप्रत्ययकर्तनात्मकचैतन्यमावेशयन्नाह चि
दिति चिदेकरसभावंगतस्य नीरे नीरवदात्मस्थतदात्मकस्य देहतो यस्तन्मध्ये विकारं दृश्याद्विकारस्यात्मदेहकाय
नरीकाश्चिदात्मानेस्तनएवविकारयित्वेविकीर्णंतन्मयातस्वविद्यमानानन्तेनाभविनंवप्रमाणाभावादतो सर्व
विकाराक्षतिस्तदेकवाच्छिदात्मनेभानमुखितेंविमन्नाचिदंहृयबोधभाज्ञामनुभवायत्नेरिति भावः यस्मस्य
सर्वमात्मैवतत्केन कं पश्येदिति श्रुतेः ८ अथवनीयं प्रमाणमाह अस्मांडे सकलजनैर्निर्विकीर्णमंत्रयोरुटस्त
णमिवयदयनीदमेते यदृष्ट्वा नहि रूपेण नमात्रेयन्मानेपि स्फुरति सर्वैकतां गतस्य ५ योनेनशक्तिः स्वः
भक्तानां विषमसंसाररोगमहर्तां भगवान् शिवः सकलजनैः समस्तावनुर्विषयभूतज्ञानेनं तन्मध्ये विकारान् विमुञ्च
नयाभरितामिदं दृश्यमानं ब्रह्माण्डं हिरण्यगर्भशरीरमेते प्रलयकाले स्तृणमिवयदयति संहरणशक्त्या भस्मीकरि
ष्यतितमनवरतचिन्मात्रविमर्शापरतयागलितकारणतयाहंप्रत्ययेयदृष्टौयेननिरव यचिन्मयास्य
यबोधेनहृतिनेत्रोद्भवं तिनानाविधजीवहिंसादोषेनास्पृश्येननिरहंकारस्थमेतान्नगृहीष्यति हत्वापिस
इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यत इति स्मृतेः सोऽवेषस्यावियुक्तरूपमखिलव्यापिस्फुरति सर्वस्यामिथ्यात्मप्रत्ययत्वालोच
नाद्विलसति कदाभैवन्नातनवाह मुखेवेति पदानन्दार्णवेन समरसतां गतस्यात्मनस्य नदजीवस्थितिवनदशा
मापन्नस्य न वमनुष्यादेहिरण्यगर्भपर्यन्तान्नानादाः शीकराइव भासंनेनतानविकारान्वयामिसेघोसांतभृत

१०

मारितिभावः अस्मानेदस्मान्यानिभूतानि मायामुपजीवंतीतिस्फुरते ः १ ननुब्रह्मविष्णोर्विशुद्धविज्ञानमये
कारणशरीरे सर्वकर्मजन्यफलाभावात्रिदोषमस्मदादेस्तु जीवत्वोपाधिमत्वात्स्थूलक्रियाजन्यशरीरे कथं वे
त्सुखदुःखादिलक्षणात्ताद्रूशानन्मयीभावात्स्विदस्वर्गभेदेस्तिनाशेवदाह धीः शास्त्रेस्वरगुरुसेवयाविमृष्टामा
वानोनवकलनाबलेनशांताः मायाः सेवयन्नमधुरईश्योस्तदोषाः चिन्तेनोविपदविपश्चितः स इतिः का १
ग्रन्थंविहितस्ययानेदस्मनिमग्नताद्वीचनोहादशामायानस्मनवकृतस्तदाहधीरेति शास्त्रेषु परहितशास
नयामितात्मानेदस्मयपरमार्थनत्वोपदर्शीवेदांतः अचिन्त्यानेनशङ्कामर्थनर्यामितात्मकलशुभाशुभ
कर्मसाक्षित्वेन तत्तत्फलदानाईश्वरः अतिशुद्धविज्ञानपरमार्थवस्तुनः सच्चिद्व्यापरेषणागुरुस्तेषांसे
वयासमर्पितदेहादिभावमस्यावतिवसप्याधीः यथार्थवस्तुदर्शनोचितानुद्धिः विमृष्टैवेरागाद्यादेसाधन
पूर्विकाशोधितासंचितादिविषयवासनामलानियत्नेत्यर्थः अन्यदप्याह भावानामितिसत्केदनादि
शत्रुमित्रादिद्वैतानोकलनाः मिथ्याप्रत्ययमोहस्तेनोद्विष्टभावनाः बलेनविमलवाक्यार्थश्रवणादिप्रचय
रूपितस्मात्तत्कृतिबोधवीर्येण शंतानाग्रपदस्थपरप्रतेताः स्तुः अस्तदोषामायाविद्यावरणवर्जिताः स्वेन
विमलनरश्चिदानंदात्मकयरात्मतैवैकात्तन्मयीभावासाताः माडर्भूताः यामधुरईय्यः तितानिर्विषय
रानेदसमस्मरस्ताडययानाः नदाविपदविपश्चितः आपन्नस्मन्नवाहयरमस्पराः चिन्तेनाप्रागर्जितकर्मसंस्का

चि.प्र. टी. १५० १५०

प्रतिलब्धा

रूशेषान्तरवद्: स्वभोगायतनशरीरेव शंपयति इमिष्ठे तो विविक्तमध्यदृष्टिं चिदात्मवस्तुनस्तवकाद्वानि: श
मदमादिसाधनाभ्यामुदार्थ्योवन्मानान्माथामहद्योगानकदाचित्रिजनत्वात्म्यावेभेदेरितिभाव: वसिष्ठे क
ल्याननाय वोवांतयांतैवेकतमर्लवा: नपेतद्भूतद्यप्रादिन्यानाशिनिमेनमः सतिरिति १० ननुभेदकलनस्तु
न्यतमेवजीवन्मुक्तिरस्यायदि स्यात्तदाको विशेषस्तेनसहस्यादवजानेः पर्यायस्नादिनाविकाराभावनाटनः
साप्रयत्नातिरेकेणलभ्या किंशमादिसाधनायामेनेत्याशंक्यमानबोधाश्रयेनेन भेदवृत्तिशून्यानन्तुनिविशा
विद्योशनमः कार्यंजाड्याहननेनेत्यामिप्रेत्य पूर्वोक्तमनुवदति उक्तस्थेनवमतिमंडलेनयावनर्यार्कोदेति
ननुखादित्रग्रहः क्रूडं जनेशमदमनादिस्फुटमैत्रेः शुद्धेशुक्लनुकरणादेवादिथ्यास्मिन् ११ नवमतिमंडलेवि
मलमलमयप्रज्ञाविषयेविश्वसाहितयाशरणोविनाडादियादयय वित्तयावशिष्टावानयेः चिदानंदविग्रहः
मयवसर्वव्यापकत्वनिर्विकारत्वादिधर्मविवहेनार्कः स्वात्मनयामर्वार्थाः मयेः यावन्न उक्तस्थेन उदयेनउ
र्योत ततः किमतआह स्फुरतीति ननुखादेशशरीरेंद्रियांतःकरणेषुउग्रहः मूलाविद्यानिमित्ताश्रयोहंम
न्यथाविशाचनावन्यर्थेनेकुत्रगच्छति कुत्रचिन्नैवस्थितिस्वरंतरेणाननस्तुर्यार्कोदयनिष्याद्यानस्याः हये
नस्याप्यपायइतिभावः कथंतर्हितन्नाशायतनस्योदयइत्याशंक्याह शमेति परस्परविलक्षणधर्मभ्य
स्तरलेंद्रियेभ्योंतर्मुखतयामनसो व्यावर्तनेनशमः येयंप्रतिबंधस्वकोदनादिविषयेभ्यस्तस्यनावधारणेन

करणानामुपरमः दमः श्रादिना साक्षात्कारसाधनं वैतैरेव मुख्यं मैत्रेयादवस्थाविशुद्धचरं तस्याधिगमके मंत्रणा
जैरस्मिन् तु भवाविदां सर्वात्मना तु भवविदां सर्वात्मनानुभवेन यार्कं उद्धृते चरमबुद्धिः ज्ञो प्रकटिते शरीरे
दियालः करणत्रयाणां याति विशुद्धेषु निरस्तसमलनयातिष्टेषु नस्याणामि शरीरारम्भकयाह तिनि
एतिमंत्रे कर्तृत्वाभिमानस्यापायात्किमवाच्यमविद्या मलानुवनयुद्धिरिति च कारेणानुवितं तद्वके मे
कल्पेषु सांख्यायिलकरणसामान्यायाणो विरोणाइति ईदृशमेव भेदादि तं जीवन्मुक्तिदशानस्यावस्थामोजन्य
जास्यत्वमिति भावः वासिष्ठे बुद्धिरेवं विचार्येदं यथावस्त्ववलोकनात् मन्ना सामान्यबोधोयस्तैकेवल्य
मिदं विद्धि रिति ॥ ननु नित्योदितस्य तस्य किं नाविर्भावो यत्पर्यंतमभवन्नत्राह नयार्कं चित्तममसायुत्रेषु
द्वाहिमलत्वादितरस्यावतानि विधि यो यत्र हृष्याणि चिन्नाखवहन्नयो सः ते से षैकिमुपनतात्मनः स्वं तेषु ॥२२॥
हैमनः तमममाम्लत्वात्तानद्युपराह्नुदेमेन तन्यार्कं स्यर्णतेदम्यः रुद्राविद्धनेजसमायान्त्रयेणावशीकृत्यात्त्रि
पुत्रेभजात्तत्वमस्युमत्र्युपनगरीगुहाम्मः तेजो बोधमाहात्म्यं प्रतीतेः तन्नदवस्याफलभोक्तृत्वमापितस्य
र्थः वार्तिके बाह्यैः प्रसेनाविभुर्विष्णोरान्तः प्रहस्तेनेजसः यत्नप्रज्ञस्त्वया प्राज्ञ एकचतुर्थयास्तताः इति च
येषेहृयानर्थदशाव्रयांतरविद्यमतानाद्यानांवेव प्रपत्राणारितोयमात्मा सम्भारिकर्त्रमपाकृतमेनतेज
स्त्रमोवाहिविकयोगात्मानात्मनोऽरैतेरेनताविवेकेनतत्स्वतोनित्यविमलानंदात्मत्वेनत्वामतोपि सत्त्वस्था

वि भ·
टी·
१५८
15

दर्शनानांचागोचरेत्वविषयैः स्वस्य स्पर्शाभावात्तस्मात्तमेव निजस्वरूपलक्ष्ययेन्नासां निर्दिश्यागोचरायमानिष्कम्पयेनान्यभेवत्तव
पुनरावृत्तिः कस्याश्चिदिति भावः कदा नर्हि तेभ्यो निर्मुक्ति स्यादित्याशयमाह नदीति युक्तिविशुद्धप्रकाशनात्मिया प्रत्य
यत्रयमध्ये त्वानेचनानि कार्यलिङ्गकानुमानेन फल्गुतरनिजकारणदर्शकानि नन्कार्यजातमलादिविषयाभिमानानि
वमतिनरसाजन्मजन्मरंशंथिविविक्तसात्मकारवुद्धिबलेन विदिनानानर्थमूलत्वविमर्शपस्यास्मकृतत्वात्सं चूर्णयत्व
याप्तुनरेतेषामात्मानं गोपयितुं शक्तिर्नेतिष्टेत्वारत्नस्य दृष्टगाकर्षणेन भर्जितबीजवत्कार्योत्पादनवाशक्तिमान
लक्षणश्चावशिष्टात्तदावयितरीयचित्त्वार्थस्यातिन्मसखलितसाक्षात्कारः संभवति शरीरोपरोधेनागतस्यापि
तद्भोगस्य फलाभावात्तत्तद्परतिरितिभावः यमेवैषवृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति श्रुतेः न
नुबोधेन तद्वलाभे सत्यज्ञाननाशः स्वयं भवेत्तत्र युक्त्वयनाशस्त्याशंक्यनिर्दिशन्तलालचकस्यमिवत्तमाशमयि
लक्षणेवत्ता खेतिहेमनः तमपि वस्तुमात्रं विचार्यवदेति संबोधन तात्पर्यं खवृत्तयोनेचेन्द्रियायैनः करणा
नयः स्वैस्वैर्नैनिजनिजरूपादिविषयेषु न नाञ्जाग्रतिस्वात्मार्थवन्ताकालिकरसात्मकसमभावनयागमनाकि
म् खलेभ्यः चिरामयस्य परबोधलब्धचित्तसाक्षात्कारान्यतेषुः तेनार्थः नत्रकोटेतत्समाह प्रतिप्रोषतः प्रक
र्षेणसाक्षात्कारोदयेद्धर्वन्तो विमलचिदाकाशतत्त्वनर्यानकस्य गुणाभिः चिन्मरीचिभिः स्वचिन्ताः सांनिध्येन पर
वत्संरक्ताः यथाचिरंजलेस्थितस्यापि सरक्तपद्मस्यरागो नारित्वंतापयते न यथाशरीरे चिन्मयतन्मसाक्षात्कारस्य

रसानुभावेऽनुवर्तीनां वासनांतरसङ्गिनां किं तद्विघ्नं येन न च्यवनेन तेनोभवेन्न दान्मवान्सर्वस्य न किंचिदित्येनदेवपुर
न्ययशामनमिति भावः तदुक्तं गुप्याचैपिममाहितादृति १२ ननु देहादिचलवटपर्यंतेऽनुस्याकारं पदार्थदृंदं न दाकि
माकारं सकलनेपत्तानमवेदन्नाह तदीयमानवपुषीह शं त्रिलोके नासीन्नास्ति न भविता च विनम्यामृ अथ्यासा
द्वत्तमिव वेद्यता परस्मात्मात्मनि विरमेत्तितोविनाकिम १२ तदेयस्य चिन्मयाकाशानंदकूटस्य वपुषो यथावस्थ
वलोकनान्नेन विष्णारिविराडादिविवर्तचक्रोपरमाःसमोमम रमेनलाभ समाप्ति तवत्वपुः यदंतरयवर्तमेतद्धरीरे
निजरूपं वा त्रिलोके कालत्रयविषयभूतेजगत्त्रये ईदृशं निर्विवर्तनारे तन्मदृशो नासीत् नास्ति न भविता चिर
परिचितनिर्मलतममयात्मबोधेन मोक्षमपदवहारांतरदृश्यादि विप्रुडी विलयाख्यषष्ठी भूमिका मायिगतस्यन्नो
वस्मुक्तस्य काराणाशरीरेऽवद्रजस्तमसोरभावेनावशिष्टविमलसत्त्वमययाऽद्धरीरमनसी कालत्रयातीते लौकि
कदृष्यर्थः तत्रेदृनमाह चिदात्मेति चिदतिरिक्तेन रस्याभाववोधाश्चिदाकारमेव वासिष्ठे चिन्मात्रएव चिन्मा
त्रैचिन्मात्रेणैव चीयत इति ननु मुक्तशरीरं चिन्मयमेव चेत्तर्हि विभिन्नमिव किं भातीत्याह अथ्यासादित्यरस्य
प्रांतचिन्मयतनस्य चिरतरमिथ्याप्रत्ययदृष्टावहेप्रत्ययमानाद्वैयनामिवगतमायन्नेन तवस्वतनान्यथावेत्नस्य हूपं
वमेवावरत्वं स्थेनतनोऽथ्यासाभ्यये चिन्मयमेवेतिभावः प्रतीतमिन्नायां ग्रात्मानमनपवायंज्ञेयोऽद्भुर्यान्तरथक्रियति
ज्ञेयं नततरोऽन्तर्ग्यान्तरसेनाहं पश्यतोवेतेति तदेकदृष्टौ तेन विज्ञाति सात्विकिमिश्रमविरमे यथार्थसंविद्धर्पाकारश्ची

वि॰ प्र॰ टी॰ १५२

152

तिनाशे सति मालायां स्रैव सत्सत्यत्वेनोद्भासितं भयवेपनाद्यर्थक्रियाकारी सर्पः तां विना मालायां नेरणा किमपि
विवर्तस्याधिष्ठानमभिन्नमेव प्रमाणाभावात् किं चित्रं थैरं सर्वं भ्रान्तिनाशे चिन्मयमेवेति भावः सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह ना
नास्ति किंचनेति श्रुतेः २३ इत्थं चिदेकरसवस्तुनि लयमभ्यागतेन मनसा प्रलीनत्सजीवतत्त्वकस्य शरीरे चिन्मयं युक्ति
नोदर्शितमितरानीमिन्द्रियाणामपि तथात्वं दर्शयति निर्गतेन्द्रियकरिणो विविक्तिनाग्रे श्रोत्रेत्यादि सत्सरसीरुहं विशे
षुः नहृष्टो नियतनियो यदि इत्यभावस्तद्भावं सत्समामियादयोगयथाग्रे २४ इन्द्रियकारिणः श्रोत्रनेत्रादयः पञ्चाशकाक्ति
यानर्थहृदे मनस्तद्वाकमथनशीलत्वान्मातङ्गाः विविक्तिनाग्रेः मिथ्यात्मत्यात्मकमायाभावेन नानाविषयाधिष्ठा
नमनन्तस्य स्यगतनिवेषनशाखारिविविक्तज्ञानत्रयपत्वानलास्त्रिगेन्य द्रहन्तः स्वामहत्तविचारोपलब्धानिर्या
न्त इहं लेभवरमनुष्यशरीरालयजीवावस्थायां तदर्थी सत्समरासिकार्यकारणात्मकविश्वादिपादषट्कपरामर्श
विलापनावशिष्टशिवाद्वयसमुद्रैचेन यदा संविशेयुः एवं तत्र भ्रान्तस्थूभा स्थूभवामनाचक्रं विस्मार्य तदेकरसतो
लभेरन् केषां नते भ्यो न कोऽप्युपकारस्तदा संभवेदित्याह नदितिहेई इत्यमेघादिविलाने दात्मभावत्नाय यथावदभ्य
त्वापुरुषवीराणां कीर्तनीयसत्तत्त्वमस्यामवस्थायां येषां भावः स्थावरजङ्गमपदार्थः नहृष्टो नेषां तथा विधेन्द्रियाणां
हृष्टो निर्विषत्वज्ञानविषये नियतानि विषयनामायानि समभावः तद्भावं सर्वशिवमयं यत इत्यागमनो त्यायरवि
स्थिवाद्वयसत्तां समियात् यथावत्प्राप्नुयात् विच्छितेन राभावबोधादिस्तार्थः नतदृष्टो नमाह अथइतियत्नालोहा

रूपत्वमतिच तुर्दशभुवनांतरेयाः कलाः मायाकल्पितानंग्रेशाजीवरूपेनयस्सर्वांस्ता व्यक्तयस्तेवेवदेमार्थो
वपुषिशरणेनेदमस्मद्देयपरिनिष्ठितस्वरूपरतावियांताविलुलितानइत्यर्थः वासिष्ठे ब्रह्मार्णवेविलुलितंविज
गत्त्रयंनामिति ननुतथापिजलेविलुलितफलवदंतरालिकभेदेनतद्भिन्नाः स्फुरिष्याशंकांनिराकरोति भवदि
तिवेचतासांकलानांवपुषिरतेचिन्मात्रेणाविभ्रतिनरंगानामंतरेनीरमिव अंतोबाह्यांतरभेदाभावेनतद्वै
वेतानतयोरंतरालिकोभेदः तेदूयवदेकरूपत्वादितिभावः नतुक्तं सर्वेलोकावपुषिनियतेतेस्थितास्त्वं
वतेषामिति ततः किमतआह मदिति ततः यतएवंतस्मात्कारणात् त्वमेवनिजमहस्सः निर्विशेषस्वात्मी
यपरप्रकाशस्य इत्यंशाक्कतिस्फूर्तियुक्तिप्रमाणैर्निष्कंगोविमर्शरूपोमारकामोचित्तविवेकविभ्रंगसद्भा
योप्रणासकीतिमद्दक्रेणममसरवेनप्रकृत्याः कृतवानसि यतोयस्यशास्त्रस्यअस्येवकर्तृत्वंततइदंम
क्रांसकुलाद्यभावात्स्वात्मनिजीवन्मात्मत्वेयंकृतनिश्चयापेणामाहित्याह विमर्शपरत्वेनानंतिकश्रेयो
महाफलदायिकेथोनमवेदितिभावः १४ किंचसंस्थितप्राक्तनप्रातिबंधिककर्मणाप्रत्यात्मनात्म्यामानं
तिकविद्यामलाद्यभावात्स्वात्मनिजीवन्मात्मत्वेयंकृतनिश्चयापेणामाहित्याह योमाययापुरुषमयोभव
वद्विभानस्वतत्क्रियांतरवपुर्विमलोविपद्यत नस्यालयेविलासितेनदवद्यदात्मनस्सेमयापितंइत्यात्तिजवा
विलासः २० योचनेत्रीर्णास्वयंवत्मायोनकृष्टनिन्दादितस्यभावः परमात्मापुरुषमयोभूतभौतिकनानारूपथ

विष. टी. १५५

155

रो विभातो निजां विकृतनयाभिदर्शितो प्रतिबिम्बवदभिन्नतयेव कल्पितः नन्वनन्तस्य कार्यकरणगोचविषयत इति श्रु
त्या निषेधितमस्ति तत्कथं तया समभावितमित्याशंक्याह माययेति यतस्तत्र दृष्टिवन्मायातीतमहत्स्वनिष्ठ
याद्यन्यत्र मनसोतन्तनावरणालक्षणाया विद्यया नाहितयाव्यजन्येवोत्थमनोत्पत्तिनिष्ठितमनसो दृष्टानानारूप इति
भावः अथवा मायया मायाभ्रमानन्नियतेश्वरो नानारूप इति तत्र नटकल्पनिदर्शनमाह नटवदिति य
था रामो नाटेषु महेन्द्रो नटः पटकृत्यां प्रविश्य मायानर्वतिकामाच्छाय सम्यग्विच्छ्रानानानानापुरुषपात्रास्योपचा
रयत्प्रकृत्यापाशयक्रमेणारंभेषु पतिते तत्तत्र भिन्नं भिन्नं तत्राटं दर्शयति सोऽहं न स्वरूपमानानानोतत्र स्वाना
मालोकयतीतेषु मायानकार्यादयश्चिन्मतयाव्यावहारिकसत्यार्थक्रियाकारित्वं सत्यार्थमनीति रूपजायतेनन
तरसिद्धानो प्रथमेवेन्द्रजालदृष्टिवदिति ननु सद्रूपाया मायायाः कथं सत्तायतस्तत्कारणमायेति तत्राह नदि
ति तस्या मायायास्तत्क्रियायाश्चभूतभौतिकनानारूपसम्पादनरूपायाश्चानेरग्ने निर्यन्त्रणेनेव सुः स्वरूपं यस्य
सः ननु वैकारिकसामग्रीसम्पर्कात्तस्यापि विकारित्वमापन्ने इत्याशंक्यतत्तद्वेदस्य संगे जलस्येव पद्मपत्रस्या
श्रयेनाह विमल इति चिन्मतया सर्वं रूपापित्तद्विकारस्पर्शाभिर्यन्त्रितः शरीरादिष्वन्यत्वात् अशरीरं वाव
संतमिति श्रुत्यातो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुतेः तत्र दृष्टान्तमाह वियद्वदिति यथाऽऽपरादिभूतवत्तत्र यविकाराणा
मारोपेणावकाशभूतो ह्याकाशो निर्विकारः शरीरवानिवमवगम्यते ततः कोऽप्यतिसूक्ष्मः सर्वव्यापी परमात्मेति भा

वः प्रणोरणीयानिति श्रुतेः विश्विन्मिदं मायाकृतमिति प्रतीतिर्मे न स्यादिति चेन्नत्याह नस्याद्भ्रान्तिमाया
यानामभूतपाकि यात्मनापरिणतायामप्याधिकारिणोऽयथाभूतवस्तुतत्त्वज्ञानेन लयेनिजसत्ताभावादधिष्ठान
नत्वप्रवेशोऽमतिः इदमाविलेमायाप्रपंचितं यदात्मरूपाधिविलयात्मास्थिरानंदवस्तुस्वरूपं नदस्तरूपवद
वशिष्टं भवतीति शेषः कार्यकारणात्मकं हित्वा पूर्णबोधो वशिष्यत इति श्रुतेः नमैश्च तिपुक्ति निर्णीत
नवायश्चरणोऽस्यात् यतन्नमात्मनि जवाविलासः स्वीयमनिपरिणामावधीतिः स्तनायाः स्वात्मविष
यवाणरचनाप्रसरोनिः शेषजीववर्गातिः श्रेयसायार्पितः प्रसरन्त्वप्रेमणा महदवीयाद्व्यीस्त
नइत्यलम् २· प्रत्यामर्शांकुलहेतुयमलानोकचलात्मनाम् चिन्मयं विश्वतत्त्वेनं नमः किंपरंस्त
मः एवंयोगमतोद्वितीयरहितो येनाहितोऽहं बहुः स्पंजनानाविग्रणात्मिकाप्रथमसाद्भुतानितन्वान्वतः
तेः मैवेह स्यादियत्नियमनाद्भ्रमैः समस्तंजगन्नुवेदस्वजनस्यमोहकलमस्थैदेकमूर्तिर्हरिम् ॥
भगवन्नेवेड्ःस्वकुःखितोऽहं नवमन्त्रपस्फुरणाहरामिवेत्नम् स्वपदालयभूतपादसेवां ममचेतः स्वति
मेतितेस्तुवे ॥ ॥ वेदांतनामनयानश्रुतिपथिनविहारशीलमसकृदहमरनृष्टात्मसततनिम्नगुरितः काश्मी
रवासीसुतिः श्रीमन्मलमकाककोष्ठिजवरस्वनाम्नानीतोन्वय स्थितैकालनिधानकान्तभगिनी
सूनोः सफीतानानन ॥ ॥ श्रीमत्कृष्णविद्युतेसद्बोधविकमस्तुत्यमयोर्वेनयोः पादाम्भोजार्चनये दमाप्रवि

चि॰ प्र॰
टी॰
१५८

156

लसच्छास्त्रार्थसारैस्सुधीः सद्वैरुद्ग्रैःहयपञ्चगानलमनसः श्रीवासुदेवोऽव्यथा काश्मीरे रणवीरसिंहनर
देशाष्टाष्टभूगेशाके ॥ ॥ इतिश्रीचित्रप्रदीपवृत्तौ जीवन्मुक्तिदशायां ग्रन्थोपशासनं नामैका
दशकः प्रकाशः ॥ शुभमस्तु ॥

260

वेदान्त

चित्तप्रदीपव्याख्या:

ॐ १५८८